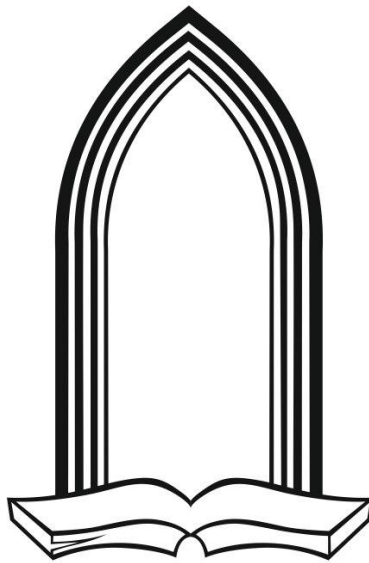


Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника  
Факультет історії, політології і міжнародних відносин  
Центр медієвістичних студій

---

# *СТУДЕНТСЬКІ ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ*

Галичу – 1125!



*15'2023*

Івано-Франківськ

*Затверджено до друку  
Вченою радою Факультету історії, політології і міжнародних відносин  
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника*

#### **Редакційна рада**

головний редактор – доктор історичних наук, професор М. М. Волошук (м. Івано-Франківськ)  
відповідальний секретар – асистент О. Н. Кардаш (м. Івано-Франківськ)

#### **Редакційна колегія**

кандидат історичних наук, доцент С. П. Боян-Гладка (м. Івано-Франківськ)  
кандидат історичних наук, доцент О. Я. Дрогобицька (м. Івано-Франківськ)  
доктор історичних наук, професор О. С. Жерноклеєв (м. Івано-Франківськ)  
кандидат історичних наук, доцент А. З. Королько (м. Івано-Франківськ)  
доктор історичних наук, професор Л. І. Шологон (м. Івано-Франківськ)

#### **Філологічне редагування**

співробітник Навчально-наукового центру дослідження історії українського національно-визвольного руху імені професора О. Ю. Карпенка Факультету історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, магістр Г. Ю. Пославська

#### ***Адреса редакційної ради***

76025, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57, Факультет історії, політології і міжнародних відносин  
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника  
Тел.: +30342-59-61-03

#### **Студентські історичні зошити 2023. Вип. 15**

У збірнику вміщено студентські статті, присвячені різноманітним питанням вітчизняної і  
всесвітньої історії. Авторський колектив складають українські та іноземні студенти. Видання  
адресоване широкому колу читачів, зацікавлених історією рідного краю та зарубіжних держав.

***СТОРІНКИ ЖУРНАЛУ ВІДКРИТІ ДЛЯ ДИСКУСІЙНИХ МАТЕРІАЛІВ,  
А ТОМУ ЇХНІЙ ЗМІСТ НЕ ОБОВ'ЯЗКОВО ВІДОБРАЖАЄ ПОГЛЯДИ  
РЕДАКЦІЙНОЇ РАДИ***

© Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2023  
© Факультет історії, політології і міжнародних відносин, 2023  
© Центр медієвістичних студій, 2023  
© Лілея-НВ, 2023

UA ISSN 2412–9054

## Переднє слово

Дорогий Читачу, перед Тобою 15-й за ліком номер «*Студентських історичних зошитів*», щорічника Центру медієвістичних студій Факультету історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника в Івано-Франківську. Без перебільшення – це видання одне із небагатьох періодичних студентських, що безперервно виходить накладом, починаючи з 2010 р., незважаючи на виклики часу, яких тепер немало. Воєнний стан, військові дії на сході і півдні України, щоденні обстріли міст і сіл нашої Держави, що тривають від 24 лютого 2022 р., не зупинили освітнього і наукового процесів, як цього прагнув ворог. Академічна і особливо студентська наука надалі активні.

Свідченням цього слугує добір матеріалів актуального номера (18 статей), авторами якого стали 16 студентів із Івано-Франківська (Україна) та Любліна (Польща). Тематично статті поділені за шістьма рубриками: «*Studia mediaevalia*», «*Руське воєводство Речі Посполитої*», «*Сторінки української історії ХХ століття*», «*Скрижалі всесвітньої історії*», «*Краєзнавство, етнографія, туризм*» та «*Хроніка*». Натомість номер у цілому присвячений 1125-літтю першої письмової згадки про місто Галич – один із ключових центрів українського державотворення. Ушанування пам'яті про славу князівську і королівську столицю, резиденцію єпископів та митрополитів, місто на Магдебурзькому праві, осередок влади каштеляна, воєводи, старости слугує надійним дороговказом необхідності подальших історичних студій, адже, як добре відомо, – *historia est magistra vitae!*

Мусимо пам'ятати, що перемоги Збройних сил України на полях битв мали місце, надалі відбуваються та триватимуть аж до омріяної всіма Перемоги також завдяки копіткій і дуже часто невдячній роботі, проробленій усім великим колективом Українських гуманітаріїв упродовж останніх понад 35 років. Абсолютна більшість із них свої перші кроки в науковій сфері робила саме на шпальтах схожих видань, що слугували надійним трампліном професійного росту і розвитку. Однак результату досягнуто – Українська політична нація зробила висновки з історії, чітко усвідомлює відповідальність за свою Державу, а тому не піде на жодні поступки підступному і жорстокому ворогові.

Насамкінець, випускаючи у світ актуальний номер і водночас розпочинаючи підготовку наступного, запрошуємо всіх охочих молодих науковців та науковиць до співпраці.

*Редколегія*

# STUDIA MEDIAEVALIA

УДК 94(497.2):327.82+347.115«13/14»

*Анастасія Боцвінок (Івано-Франківськ, Україна)*

## ШЛЮБНІ ЗВ'ЯЗКИ РОДИН ТЕРТЕР ТА СМІЛЕЦЬ НА БОЛГАРСЬКОМУ ПРЕСТОЛІ В 1280–1323 рр.

*Мета статті передбачає дослідження шлюбної дипломатії родин Тертер та Смілець за час їхнього перебування на болгарському престолі, встановлення загальної статистики й окреслення географії укладених союзів, висвітлення причинно-наслідкових зв'язків, що цьому сприяли. Крім того, авторка намагається з'ясувати роль і місце окремих руських вельмож у політичному житті Другого Болгарського царства зазначеного періоду.*

**Ключові слова:** цар, цариця, шлюб, Друге Болгарське царство, принцеса, союз.

Шлюбна дипломатія – практика укладання союзів між представниками вінценосних династій, котра корінням сягає ще доби бронзи. Свого апогею міждинастичні відносини досягли у Середні віки, коли амбітні монархи в бажанні звеличити себе й свій рід використовували інститут шлюбу задля задоволення військових і політичних інтересів. Іноді вдало укладений шлюб міг урятувати країну від розпаду чи загарбання, а правителя – від втрати престолу чи смерті. Династичні відносини були покликані зміцнити мир між державами та гарантувати бодай примарний захист від часто агресивних сусідів. Своєю чергою володарі Другого Болгарського царства, спираючись на досвід попередників, використовували міждинастичні союзи задля зміцнення позицій держави на міжнародній арені, розширення дипломатичних зв'язків і посилення впливу на геополітичну ситуацію в регіоні. Тож метою даної статті є комплексне висвітлення усіх аспектів матримоніальної політики династій Тертер та Смілець на основі опрацювання доступних джерел та літератури, а також простежити «руський слід» у високій болгарській політиці зазначеного періоду.

Основним наративом, з котрого черпаємо джерельну інформацію, є *«Історичні записки»*<sup>1</sup> визначного грецького філософа і письменника Георгія Пахимера (*Γεώργιος Παχυμέρης*, † 1310) – свого роду докладна хроніка правління двох перших імператорів з династії Палеологів (*Παλαιολόγοι*) – Михайла VIII (*Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος*, 1259–1282) та Андроніка II (*Ἀνδρόνικος Β' Παλαιολόγος*, 1282–1328). Дане історичне джерело охоплює період 1261–1308 рр. і поділене на 13 книг, шість з яких присвячені Михайлу VIII і сім – Андроніку II. Пахімер був сучасником описуваних подій, про котрі ретельно збирав свідчення протягом цілого життя. На сторінках праці він залишив чимало повідомлень про грецько-болгарські відносини другої половини XIII ст.

<sup>1</sup> Андроник Палеолог. Гръцки извори за българската история. София : Издание на БАН, 1980. Т. X. С. 183–217; Георгий Пахимер. История о Михаиле и Андронике Палеологах. Тринадцать книг. Санкт-Петербург : Тип. Деп. уделов, 1862. Т. 1 : Царствование Михаила Палеолога (1255–1282). 525 с.

Із джерел болгарського походження, головню генеалогічного штибу, авторка використовувала «Синодик царя Боріла»<sup>2</sup>. Цей твір постав на початку XII ст. у зв'язку із церковним собором 1211 р., скликаним царем Борілом (*Борил*, 1207–1218) проти єретичного руху богомилів у Болгарії. Пізніше «Синодик» був доповнений пам'ятками болгарським царям і царицям, севастократорам і деспотам, патріархам, митрополитам, боярам. У ньому міститься інформація, що дозволяє уточнити імена й титулатуру володарів чи володарок Болгарії, їхнє походження, нащадків, встановити рівень споріднености між членами царських династій. Останні записи «Синодика» датуються кінцем XIV ст.

У болгарській історіографії відносно добре висвітлені різнобічні аспекти матримоніальної політики болгарських царських родин. Чималий внесок до генеалогічних студій зробили Іван Божилов (1940–2016)<sup>3</sup>, Йордан Андреєв (1939–2008)<sup>4</sup>, Пламен Павлов (\*1958)<sup>5</sup>, який, до слова, вивчав питання присутности номадів на теренах Другого Болгарського царства, відносини болгар із Золотою Ордою і татарами<sup>6</sup>, у тому числі – міждинастичні. Науковиця Сашка Георгієва є авторкою статей про болгарсько-візантійські<sup>7</sup>, болгарсько-сербські<sup>8</sup>, болгарсько-татарські<sup>9</sup> шлюбні зв'язки досліджуваного періоду. Історію Болгарського царства за династії Тертерів (*Тертеровци*) і Смілець (*Смилец*, *Смилецовци*) досліджує Красимір Кристев, доцент Софійського університету Св. Климента Охридського. Його «*Болгарське царство за династії Тертерів*» – комплексне дослідження політичного, суспільного та економічного розвитку країни упродовж 1280–1323 рр. Другий розділ книги присвячений структурі й організації болгарського суспільства, зокрема оточення правителя і його родини, тож містить чимало інформації генеалогічного характеру<sup>10</sup>. Історик також є автором низки статей із просопографії, центральним об'єктом дослідження яких постають представники і представниці династії Тертер та Смілець<sup>11</sup>.

Кінець 1270 – початок 1280-х рр. характеризувався складним внутрішньополітичним становищем Другого Болгарського царства. Всередині держави тривала боротьба за верховну владу. 1279 р. після втечі з Тирново царя Івана III Асена (*Йоан III Асен*, 1279–1280) вчергове постало питання престолонаслідування. Бояр-

<sup>2</sup> Попруженко М. Синодик царя Боріла. Български старини. София : Държавна печатница, 1928. Т. VIII. 296 с.

<sup>3</sup> Божилов И. Фамилията на Асеновци (1186–1460) : Генеалогия и просопография. Второ фототипно издание. София : Изд-во на БАН, 1994. 506 с.

<sup>4</sup> Андреєв Й., Лазаров И., Павлов Пл. Кой кой е в Средновековна България. София : Просвета, 1994. 400 с.; Андреєв Й., Пантев А. Българските ханове и царе. От хан Кубрат до цар Борис III. Велико Търново : АБАГАР, 2004. 368 с.

<sup>5</sup> Павлов Пл. Първите дами на Средновековна България. София : Българска история, 2020. 256 с.; Його ж. Търновските царици. Велико Търново : Дар-РХ, 2006. 88 с.

<sup>6</sup> Павлов Пл., Владимирев Г. Златната Орда и българите. София : Военно изд-во, 2010. 176 с.

<sup>7</sup> Georgieva S. Bulgarian-Byzantine marital diplomacy from 1185 to 1280 // *Bulgaria Mediaevalis*. 2012. Vol. 3. P. 431–452.

<sup>8</sup> Georgieva S. Bulgarian-Serbian Marital Diplomacy from the End of 13<sup>th</sup> to the Beginning of 14<sup>th</sup> Century // *Istorijski casopis*. 2017. Vol. 66. P. 85–127.

<sup>9</sup> Георгієва С. Брачна дипломатія на цар Георги I Тертер с татарите. Българско царство // Сборник в чест на 60-годишнината на доц. д-р Георги Н. Николов. София : Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2018. С. 654–670.

<sup>10</sup> Кръстев К. Българското царство при династията на Тертеревци (1280–1323). Пловдив : Фондация «Българско историческо наследство», 2011. 451 с.

<sup>11</sup> Його ж. Имало ли е български цар Йоан IV «Смилец»? // *Palaeobulgarica*. 2010. № XXXIV (1). С. 55–60; Його ж. Просопографски бележки за една от дъщерите на българския цар Георги I Тертер (1280–1292) // *Исторически преглед*. София. 2014. № LXX (5–6). С. 115–118; Його ж. Съдбата на българската царкиня Анна Тертер. Тангра // Сборник в чест на 70-годишнината на акад. Васил Гюзелев. София, 2006. С. 649–657.

ською радою новим царем було обрано Георгія I Тертера (*Георги I Тертер*, 1280–1292), чиє правління започаткувало новий династійний етап в історії середньовічної Болгарії<sup>12</sup>.

Рід Тертерів за своїм походженням половецький. Як зазначає Пл. Павлов, найімовірніше, що ця родина була споріднена з давньою ханською династією Тертероба (*Terter-oba*), котра очолювала союз половецьких племен, що кочували в степах Північного Причорномор'я упродовж XI–XIII ст. Його представники наприкінці 1230-х рр. мігрували до Угорщини під проводом свого очільника Котяня († 1240/1241) через натиск монголо-татар. Коли Котяня близько 1240/1241 р. було вбито за підозрою у змові з монголами, його одноплемінники рушили до Болгарії. Можливо, Тертери були нащадками або близькими родичами цього володаря<sup>13</sup>.

Сходження Георгія I Тертера на престол стало можливим не лише через його могутність і колосальний авторитет у боярських колах, а й завдяки шлюбу з Кірою-Марією Асеніною (*Кира-Мария Асенина*, 1280–1283/1284), сестрою Івана III й онукою Івана II Асена (*Йоан II Асен*, 1218–1241), укладеному 1279 р. за посередництва Михайла VIII Палеолога, котрий хотів убезпечити свого зятя Івана III Асена від потенційного претендента на царську корону. Георгій Пахімер писав, що Георгій Тертер «сильно посягав на царську владу і поміж воєначальниками добивався вищого значення»<sup>14</sup>. Незважаючи на це, Іван III не зміг втримати владу в своїх руках.

У цьому шлюбі народилася одна дитина – принцеса Анна (*Анна Тертер*, † після 1304), 1284 р. видана заміж за сербського короля Стефана Уроша II Мілутіна (*Стефан Урош II Милутин*, 1282–1321)<sup>15</sup>. Цей союз було укладено попри те, що принцеса була дуже далекою від шлюбного віку – на той момент вона навіть не мала п'яти років<sup>16</sup>. Анна була сербською королевою протягом 15 років, але так і не народила спадкоємців. 1299 р. цей шлюб було розірвано, а 1301 р. Анна вдруге вийшла заміж за епірського деспота Дмитра-Михайла Комніна Дуку (*Δημήτριος Μιχαήλ Κομνηνός Δούκας*, † після 1304)<sup>17</sup>.

Цікавим є той факт, що Кіра-Марія була першою царицею Георгія I Тертера, однак другою дружиною. У болгарському «*Синодику*» читаємо: «Марії, христороубивій цариці Старого Тертера, і другій Кірі-Марії, [...] цариці, вічна пам'ять»<sup>18</sup>. Пахімер чітко повідомляв, що перешкодою шлюбу Тертера з сестрою Івана III була дружина боярина, з котрою той погодився розлучитися і котру разом з їхнім сином було заслано до Нікеї<sup>19</sup>. У 1283/1284 р. Георгій I Тертер розірвав шлюб із Кірою-Марією, відіслав її до Константинополя, натомість домігся від імператора повернення в Тирново своєї першої дружини Марії Тертер (*Мария Тертер*, ?), або ж, найімовірніше, Марії Яківни Святославни Асеніни, доньки болгарського деспота Якова Святослава (*Яков Светослав*, † 1277) і доньки нікейського імператора Теодора II Ласкаріса (*Θεόδωρος Β' Λάσκαρις*, 1254–1258) Олени Асеніни (*Елена Асенина*, † після 1258). Ім'я цієї вінченосної жінки, котра була матір'ю цариці, на жаль, залишається невідомим, однак Пахімер чітко згадував про цей шлюб<sup>20</sup>. Так, Марія Тертер «за

<sup>12</sup> Його ж. Българското царство при династията... С. 18.

<sup>13</sup> Павлов Пл. Бунтари и авантюристи в средновековна България. Електронно издание. Варна : LiterNet, 2005. URL : [https://liternet.bg/publish13/p\\_pavlov/buntari/content.html](https://liternet.bg/publish13/p_pavlov/buntari/content.html) (Дата звернення : 30.08.2023).

<sup>14</sup> Георгий Пахімер. Указ. соч. С. 413.

<sup>15</sup> Кръстев К. Съдбата на българската царкиня... С. 649–652.

<sup>16</sup> Georgieva S. Bulgarian-Serbian Marital Diplomacy... P. 96.

<sup>17</sup> Божилев И. Назв. праця. С. 258.

<sup>18</sup> Попруженко М. Указ. соч. С. 88, § 119.

<sup>19</sup> Георгий Пахімер. Указ. соч. С. 413.

<sup>20</sup> Там же. С. 165–166.

мечем» була руською княжною, а «за кужелем» – праонукою Івана II Асена<sup>21</sup>. Після повернення до Тирново вона була проголошена царицею.

Загалом ідентифікувати першу дружину Георгія Тертера Марію як доньку Якова Святослава можемо з кількох логічних припущень. Георгій Тертер ще до одруження з Кірою-Марією претендував на болгарський престол. Тобто болярин, подібно до своїх попередників, уже перебувати у зв'язку з царською династією, наприклад, через шлюб із жінкою, у чийх венах текла Асенова кров. По-друге, як влучно зазначає Пл. Павлов, по смерті Якова Святослава найяскравішою фігурою в середовищі болгарської знаті став саме Тертер – імовірно, як зять і наступник відинського деспота, споріднений з ним сімейними узами<sup>22</sup>. Та й не могла людина такого високого становища бути одруженою з котроюсь випадковою жінкою, тож шлюб із донькою могутнього, фактично незалежного удільного володаря виглядає цілком правдоподібним. І третім фактом, на нашу думку, найважливішим, є новація в болгарському царському іменослові. Первістком Георгія I Тертера і Марії був майбутній цар Теодор Святослав Тертер (*Теодор Светослав Тертер*, 1300–1321), народжений близько 1270 р. Ім'я Святослав – рідкісне і нетипове для тогочасних болгарських теренів, однак загальновідоме його широке використання князівською династією Рюриковичів. Яків Святослав, як вважає частина істориків, був вихідцем з Русі й мав княже коріння, тож це ім'я певною мірою скеровує нас до нащадків цього русько-болгарського володаря. Цілком логічним виглядає припущення, що Яків Святослав, одружений з онукою Івана II Асена, був батьком нашої цариці Марії, чий син Теодор Святослав носив ім'я свого діда<sup>23</sup>.

Також у шлюбі Георгія і Марії народилася невідома на ім'я донька, котра іноді іменується Оленою (*Елена Тертер*, † після 1306). Вона 1285 р. стала дружиною татарського хана Чаки († 1300), сина Ногая (*Нуғай*, † 1299/1300)<sup>24</sup>. У 1285 р. татари вчергове вторглися в болгарські землі, тож за цим династичним союзом стояли зрозумілі політичні причини. Царю довелося визнати васалітет хана Ногая і видати заміж за татарського принца свою дочку, щоб убезпечити державу від повторних набігів номадів<sup>25</sup>. Власне, це був перший задокументований болгарсько-татарський матримоніальний союз.

Варто зазначити деякі факти й про відинського деспота Якова Святослава, котрий однозначно мав руське князівське походження. Це видно з тексту його листа до київського митрополита Кирила († 1281) від 1262 р., у котрому деспот називав Кирила «учителем словесного стада правовірної віри нашої [...] преславного града Києва [...] богодержавного роду мого [...] і праотців моїх»<sup>26</sup>. Очевидно, що на болгарських теренах князь опинився внаслідок монголо-татарського вторгнення 1240–1242 рр. Цар Іван II Асен, пам'ятаючи своє довге перебування на руських теренах (найімовірніше, упродовж 1207–1218 рр. царевич знайшов прихисток у Галицькій землі)<sup>27</sup>, прийняв його на службу і наділив землями. Яків Святослав

<sup>21</sup> Georgieva S. Bulgarian-Byzantine Marital Diplomacy... P. 444.

<sup>22</sup> Павлов Пл. Първите дами... С. 84.

<sup>23</sup> Там само. С. 84–86.

<sup>24</sup> Георгиева С. Брачната дипломация... С. 657.

<sup>25</sup> Кръстев К. Просопографски бережки... С. 116.

<sup>26</sup> Любашенко В. Кормча книга: сторінка з українсько-балканських взаємин // Проблеми слов'язознавства. 2009. №. 58. С. 58–59.

<sup>27</sup> Георгий Акрополит. История / перевод, вступ. ст., комм. и прил. П. И. Жаворонкова ; отв. ред. Г. Г. Литаврин. Санкт-Петербург : Алетейя, 2013. С. 58, § 13; Там же. С. 62, § 20; Златарски В. История на българската държава през сръдните вѣкове. София : Наука и изкуство, 1972. Т. III : Второ българско царство. България при Асѣневци (1187–1280). С. 322; Дуйчев И. Цар Иван Асен II. 1218–1241. По случай от 700 г. от неговата смѣрт. София, 1941. С. 12; Цанкова-Петкова Г. България при Асѣневци.

отримав в управління території в північно-західній Болгарії, напевно, Західну Стару Планину, оскільки Пахімер називав його «володарем гірських районів Гемуса в Мізії»<sup>28</sup>, однак визначити точні межі його володінь неможливо. Яків Святослав був надзвичайно активною політичною фігурою того часу. Він підтримував царя Константина I Тиха Асена (*Константин I Тих-Асен*, 1257–1277) у його претензіях на болгарську корону, пізніше, на початку 1260-х рр. допомагав йому воювати з угорцями й Східною Римською імперією.

У 1261 р. Яків Святослав отримав титул деспота, однак незрозуміло за яких обставин. Васіл Златарський (1866–1935) припускав, що як нагороду від царя Константина I за підтримку в боротьбі з Арпадами<sup>29</sup>. Існує й інша думка, згідно з якою титул деспота Яків Святослав отримав від нікейського імператора Теодора II Ласкаріса, ставши його зятем<sup>30</sup>. Так чи інакше, а з цього часу Яків Святослав суттєво укріпився на тлі інших боляр. Він кілька разів приймав і відкидав васалітет угорського короля, також карбував власні монети<sup>31</sup>, фактично залишався незалежним правителем, який проводив свою власну політику без огляду на володарів Тирново.

Нас цікавитиме епізод із життя Якова Святослава, котрий трапився 1275 р. Це той період, коли деспот мав беззаперечний авторитет і шану серед вищої знаті Болгарії, володів значною військовою потугою, і головне – як чоловік, одружений з жінкою із царської династії Асенів, міг претендувати на болгарську корону. Він мав такі ж права на болгарський престол, як і Константин I, проте значно більші за нащадка і спадкоємця царя Михайла (*Михаил*, † після 1300), народженого від Марії Палеологіни Кантакузиної (*Μαρία Παλαιολογίνα Καντακουζηνή*, 1269–1279), племінниці імператора Михайла VIII, котра не мала жодного стосунку до Асенового роду. Так, право на спадок її сина перебувало під великим сумнівом, зважаючи й на те, що Константин I в останні роки життя через травму (внаслідок падіння з коня) не міг ані повноцінно керувати державою, ані захистити інтереси свого сина<sup>32</sup>.

За Пахімером, цариця Марія Палеологіна остерігалася впливового Якова Святослава, тож вирішила забезпечити становище сина Михайла. Вона запросила відинського деспота до Тирново, запевняючи його у своїх хороших намірах. Незважаючи на досить похилий вік, Яків Святослав прибув до столиці й висловив Марії прохання всиновити його. Очевидно, що поміж сторонами було досягнуто взаємної згоди, позаяк далі Пахімер повідомив, що обряд всиновлення був проведений згідно з церковними канонами, супроводжувався урочистостями. Далі «Марія обома полами свого верхнього одягу обхопила з однієї сторони Михайла, а з іншої Святослава»<sup>33</sup>, ніби виражаючи цим жестом опіку над ними. Так Яків Святослав був проголошений другим сином болгарської цариці. Маємо розуміти, що оскільки ця церемонія проводилася всередині царського двору, між представників аристократії,

Софія : Народна просвета, 1978. С. 109; Сохань П. До історії україно-болгарських зв'язків IX–XIV ст. // Софія Київська : Візантія. Русь. Україна. Збірка наукових праць, присвячена 150-літтю з дня народження Єгора Кузьмича Редіна (1863–1908). Київ, 2013. № 3. С. 547; Войтович Л. Проблеми галицько-болгарських стосунків у першій третині XIII століття. URL: [https://risu.ua/leontiy-voytovich-problemi-galicko-bolgarskih-stosunkiv-u-pershiy-tretini-xiii-stolittya\\_n61731](https://risu.ua/leontiy-voytovich-problemi-galicko-bolgarskih-stosunkiv-u-pershiy-tretini-xiii-stolittya_n61731) (Дата звернення : 30.08.2023).

<sup>28</sup> Георгий Пахімер. Указ. соч. С. 166.

<sup>29</sup> Златарски В. Цит. съч. С. 499–500.

<sup>30</sup> Цибранска-Костова М. Осиновяването в средновековни правни паметници на Славянския юг // *Interdisciplinárny výskum prameňov o jazyku a duchovnej kultúre. Slovensko-slovanské súvislosti*. Bratislava, 2022. С. 91.

<sup>31</sup> Василев Л. Пет нови екземпляра на медни монети от деспот Яков Светослав. URL: [https://lubomir-vassilev.blogspot.com/2019/04/blog-post\\_29.html](https://lubomir-vassilev.blogspot.com/2019/04/blog-post_29.html) (Дата звернення : 30.08.2023).

<sup>32</sup> Златарски В. Цит. съч. С. 542.

<sup>33</sup> Георгий Пахімер. Указ. соч. С. 397–398.



головно з політичною метою – задля зміцнення влади Марії Палеологіни і позицій її сина. Ставши приймаком у царській родині, Яків Святослав фактично переходив до кола союзників Марії і визнавав своє право в перспективі претендувати на болгарський престол лише в черзі після Михайла. Однак цариця потурбувалася і про альтернативний варіант розвитку подій, тож уже через два роки Яків Святослав помер, очевидно, від отрути<sup>34</sup>.

У 1292 р. за підтримки хана Ногая болгарською короною оволодів Смілець (*Смилець*, 1292–1298). Він походив з «найзначнішого серед болгарських родів»<sup>35</sup>. Також про становище Смільця серед болгарської знаті досить промовисто свідчить той факт, що він був одружений з донькою севастократора Костянтина Палеолога (*Κωνσταντίνος Παλαιολόγος*, † 1281), єдинокровного брата Михайла VIII Палеолога. Точна дата укладення цього шлюбу невідома, але, очевидно, це відбулося до 1292 р. Дружина нового царя у джерелах згадується виключно як «Смілцена» Палеологіна («*Смилцена*» Палеологіна, 1292–1300), тобто буквально як «дружина Смільця»<sup>36</sup>.

У болгарській історіографії прийнято вважати, що після смерти Смільця 1298 р. царем став його малолітній син Іван IV Смілець (*Йоан IV Смилець*, 1298–1299/1300), а вдова царя – регенткою. Щоб укріпитися при владі, «Смілцена» Палеологіна використала двох своїх доньок – Марію-Марину (*Мария-Марина Смилець*, † 1355) і Теодору (*Теодора Смилець*, † 1322). Марія (у чернецтві Марина) була найстаршою дитиною в царській родині, котра, найімовірніше, народилася близько 1285/1286 р. У 1298 р. мати видала її заміж за деспота Алдимира (*Алдимир/Елтимир*, † після 1305), рідного брата Георгія I Тертера. Цей союз мав на меті дещо заспокоїти прихильників династії Тертер (не забуваймо, що Смілець був узурпатором), а також відсікти претензії на болгарську корону севастократора Радослава (*Радослав*, † після 1303) і деспота Войсила (*Войсил*, † після 1347), молодших братів Смільця<sup>37</sup>. Оскільки вони не мали потуги конкурувати з Алдимиром, то незабаром були змушені втекти до Східної Римської імперії<sup>38</sup>. Після шлюбу з принцесою Алдимир отримав великі земельні володіння в районі Підбалканських котловин у центральній частині Болгарії, своєю столицею обрав фортецю Крин. Крім цього, Алдимир мав великий вплив на політичне життя Болгарського царства, був довіреною особою регентки «Смілцени»<sup>39</sup>.

Принцесу Теодору 1299 р. видали заміж за майбутнього сербського короля Стефана Уроша III Дечанського (*Стефан Урош III Дечански*, 1322–1331)<sup>40</sup>. Відштовхуючись від цієї дати, можемо відносити її народження приблизно до 1287/1288 р. Шлюб Теодори і Стефана Уроша III був укладений орієнтовано коло часу смерті хана Ногая, при чьому дворі сербський принц був заручником, і, безперечно, мав урівноважити відносини між Болгарією і Сербією на противагу сербсько-візантійській дипломатії, оскільки до цього ж часу відноситься шлюб Стефанового батька короля Стефана Уроша II Мілутіна з принцесою Симонідою Палеологіною (*Σιμωνίς Παλαιολογίνα*, † 1340), донькою імператора Андроніка II Палеолога. Цим болгарсько-

<sup>34</sup> Цибранска-Костова М. Цит. съч. С. 91.

<sup>35</sup> Андреев Й., Пантев А. Цит. съч. С. 241.

<sup>36</sup> Павлов Пл. Първите дами... С. 85.

<sup>37</sup> Его ж. Бунтари и авантюристи... URL : [https://liternet.bg/publish13/p\\_pavlov/buntari/content.html](https://liternet.bg/publish13/p_pavlov/buntari/content.html) (Дата звернення : 30.08.2023).

<sup>38</sup> Средногорското владение на Смилец, Радослав и Войсил. Национален Военно Исторически Музей, Музеен вестник, бр. 2, ноември 2009, архив на оригинала от 16 октомври 2012. URL: [https://web.archive.org/web/20121015164541/http://www.militarymuseum.bg/Izdania/Vestnik/Vestnik\\_noe\\_mvri\\_2009/VoennaIstoria/text-1.html](https://web.archive.org/web/20121015164541/http://www.militarymuseum.bg/Izdania/Vestnik/Vestnik_noe_mvri_2009/VoennaIstoria/text-1.html) (Дата звернення : 30.08.2023).

<sup>39</sup> Андреев Й., Лазаров И., Павлов Пл. Цит. съч. С. 9.

<sup>40</sup> Georgieva S. Bulgarian-Serbian Marital Diplomacy... P. 111–116.

сербським династичним союзом цариця-регентка і її радники намагалися забезпечити державу від появи потенційного ворога в тилу, бо Болгарія й так останні кілька років перебувала у конфронтації зі Східною Римською імперією<sup>41</sup>.

Малолітній цар Іван IV не пізніше, ніж на початку 1300 р. разом зі своєю матір'ю мав рятуватися втечею – спершу в Крин, до свого шурина Алдимира, а згодом до Візантії. Там він продовжив своє життя під іменем Іоанн Комнін Дука Ангел Врана Палеолог, і помер 8 серпня, однак невідомо котрого саме року – найпевніше, до 1330 р.<sup>42</sup> Однак деякі сучасні болгарські науковці піддають сумніву саме такий розвиток подій. Серед них найґрунтовніше свою позицію аргументує К. Кристев. Історик вважає, що царя Івана IV Смільця не існувало, а Іоанн Комнін Дука Ангел Врана Палеолог – це син «Смілцени» Палеологiни від другого шлюбу.

Як аргумент учений наводить кілька тез, зокрема, що цар Іван IV не згадується жодним сучасним йому чи трохи пізнішим автором. У «*Типіконі монастиря Диви Марії*» в Константинополі, укладачкою котрого була сестра цариці «Смілцени» Теодора Палеологiна Сінадіна, монахиня Теодула (*Θεοδώρα Παλαιολογίνα Συναδηνή*, ?) Іоанн Комнін Дука згадується лише як син колишньої болгарської цариці, однак не син Смільця, а також без титулу царя, котрий він би мав успадкувати від батька<sup>43</sup>. Також, зважаючи на вік «Смілцени» і про побіжну згадку Пахімером про її друге заміжжя в Константинополі 1305 р., Іоанн цілком міг бути дитиною, народженою у цьому другому шлюбі. Пишучи про цей епізод, Пахімер називав царицю «колишньою дружиною Смільця»<sup>44</sup>, хоч раніше називав її лише «дружиною Смільця»<sup>45</sup> (навіть після смерті болгарського царя), що, на думку К. Кристева, є підтвердженням укладення другого шлюбу «Смілцени». Загалом з К. Кристевим частково погоджується С. Георгієва, однак дослідниця додає, що за браком джерел не можна категорично заперечувати також гіпотезу про те, що Іоанн усе ж міг бути сином царя Смільця<sup>46</sup>.

У 1299 р. владу над Болгарією здобув татарин Чака, одружений із донькою Георгія I Тертера. Його шлюб давав йому право претендувати на болгарську корону, однак між науковцями точаться дискусії щодо того, чи Чака був володарем царського титулу. Так чи інакше, а його правління було дуже коротким, позаяк Чака був скинутий, ув'язнений, а згодом убитий своїм свояком Теодором Святославом 1300 р.<sup>47</sup>

Теодор Святослав був тим, хто більш як на два десятиліття відновив правління династії Тертерів на болгарському престолі та поклав край татарському пануванню в Болгарії. У 1285 р. за умовами болгарсько-татарського перемир'я царевич був відісланий заручником до двору беклярбека Ногая, де перебував протягом 15 років<sup>48</sup>. Його становище погіршилося після узурпації престолу Смільцем і усуненням його батька від влади 1292 р. Фактично, Теодор Святослав залишився без будь-якої підтримки, з перспективами доволі непевного майбутнього.

Відомо, що під час свого полону Теодор Святослав одружився з Єфросинією (*Ефросина*, † не пізніше 1307) – жінкою, котра походила з третього стану. Вона була донькою Манкуса (?) і онукою заможного торговця Пандолеона (?), котрий, на думку Пл. Павлова, був вихідцем з грецької колонії в Північному Причорномор'ї і близьким приятелем Ногая<sup>49</sup>. Цей шлюб значно покращив фінансове становище Теодора

<sup>41</sup> Андреев Й., Лазаров И., Павлов Пл. Цит. съч. С. 367–368.

<sup>42</sup> Божилов И. Цит. съч. С. 441.

<sup>43</sup> Кръстев К. Имало ли е български цар... С. 56–59.

<sup>44</sup> Андроник Палеолог. Цит. съч. С. 210, § 45.

<sup>45</sup> Там же. С. 201, § 37.

<sup>46</sup> Georgieva S. Bulgarian-Serbian Marital Diplomacy... P. 109.

<sup>47</sup> Павлов Пл., Владимиров Г. Цит. съч. С. 114.

<sup>48</sup> Кръстев К. Българското царство при династията... С. 52.

<sup>49</sup> Павлов Пл., Владимиров Г. Цит. съч. С. 114.

Святослава. Саме на цьому акцентував увагу Георгій Пахімер, який вказував, що болгарський принц мусив укласти цей шлюб саме через багатство, бо, попри царське походження, був дуже бідним, а Єфросинія – заможною<sup>50</sup>. Але це є не зовсім так. У татарському середовищі Золотої Орди великі купці були шанованими людьми, часто мали вплив на політичне життя. Цей матримоніальний союз забезпечив Теодору Святославу певну родинну близькість із великим ханом, оскільки Єфросинія була хрещеницею Єфросинії Палеологіни (*Ευφροσύνη Παλαιολογίνα*, ?), дружини Ногая та сестри імператора Андроніка II Палеолога<sup>51</sup>. Своє ім'я майбутня болгарська цариця прийняла саме на честь хрещеної матері. Цей шлюб свідчить про важливість особи Теодора Святослава при дворі беклярбека Ногая.

У царя Теодора Святослава і цариці Єфросинії був один син – Георгій II Тертер (*Γεωργίου Β' Τερτερος*, 1321–1323). Народився він на початку XIV ст., вже після сходження свого батька на престол<sup>52</sup>. Георгій II Тертер після смерті батька протягом короткого періоду часу носив царську корону й був останнім володарем із династії Тертерів. Молодий цар на час своєї загибелі не був одружений і не залишив нащадків.

У 1308 р. цар Теодор Святослав одружився вдруге – цариця Єфросинія померла, тож болгарський володар не зволював укласти новий династичний союз, цього разу з представницею еліт Східної Римської імперії. 1306–1307 рр. були позначені завоюваннями фракійських і причорноморських міст, тож тепер, щоб закріпити успіх, болгарський володар шукав миру з Імперією. У квітні 1307 р. між володарями обох держав було підписано мирний договір<sup>53</sup>, а 1308 р. Теодор Святослав поріднився з імператорською родиною. Його дружиною стала Теодора Палеологіна (*Θεοδώρα Παλαιολογίνα*, † після 1330), донька імператора Михайла IX Палеолога (*Μιχαήλ Θ' Παλαιολόγος*, 1294–1320). Можливо, ромейка мала дітей від Теодора Святослава, однак їхні імена нам невідомі. Після смерті чоловіка 1321 р. цариця залишилася в Тирново, що свідчить про її добрі стосунки з пасинком, царем Георгієм II<sup>54</sup>. Теодора не покинула Тирново й після його смерті, адже, як покаже історія, їй судилося знову посісти місце цариці поруч із новим володарем болгар<sup>55</sup>.

Отож, протягом 1280–1323 рр. Болгарією з попереми́нним успіхом правили родини Тертер і Смілець. Якщо перші визнавалися болгарськими елітами законними правителями, то Смілець сприймали за узурпатора. Остання третина XIII ст. характеризувалася певною нестабільністю всередині держави, котра була наслідком втручання зовнішніх сил, насамперед Золотої Орди та Угорщини. Болгарія, будучи політично роздробленою, не могла чинити збройного опору і потерпала від набігів татар та угорців. Тому Тертери змушені були обстоювати інтереси держави за допомогою дипломатії – наприклад, родичатися з татарськими ханами чи вихідцями з їхнього найближчого оточення. Такий спосіб на короткий час забезпечував мирне співіснування, однак не був панацеєю. Знаємо, що Георгій I Тертер хоч і був сватом хана Ногая, та все ж став жертвою його політичних інтриг. Смілець був ставлеником Золотої Орди, але добре усвідомлював своє хитке становище, тож намагався забезпечити себе, шукаючи порозуміння із внутрішньою опозицією, а також зі Східною Римською імперією і Сербією. Так, за цей період було укладено десять шлюбів – трьох принцес видано заміж за иноземних володарів (двох – у Сербії, одну – до Золотої Орди, одну – в Епір). Один шлюб об'єднав династії Тертер та Смілець.

<sup>50</sup> Андроник Палеолог. Цит. съч. С. 189, § 30.

<sup>51</sup> Андреев Й., Пантев А. Цит. съч. С. 246.

<sup>52</sup> Андреев Й., Лазаров И., Павлов Пл. Цит. съч. С. 76.

<sup>53</sup> Кръстев К. Българското царство при династията... С. 83.

<sup>54</sup> Андреев Й., Лазаров И., Павлов Пл. Цит. съч. С. 368.

<sup>55</sup> Павлов Пл. Първите дами... С. 91.

Болгарськими царями було пошлюблено п'ятьох жінок – одну руську княжну, в чийх жилах текла також імператорська ромейська і царська болгарська кров; одну болгарську принцесу з династії Асенів, двох грецьких принцес і одну заможну жінку з купецького стану.

*The purpose of preparing this article is to investigate the marital diplomacy of the Terter and Smilets families during their stay on the Bulgarian throne, to provide general statistics and geography of the concluded alliances, to establish cause-and-effect relationships. In addition, the author of the article tries to find out the role and place of individual Rus's nobles in the political life of the Second Bulgarian Empire of the specified period.*

**Key words:** *tsar, tsaritsa, marriage, Second Bulgarian Empire, princess, union.*

УДК 94(495)«1453»

*Максим Пилип (Івано-Франківськ, Україна)*

### **ЯК (ЧИ) НАСПРАВДІ ЗАГИНУВ КОНСТАНТИН ХІ ДРАГАШ ПІД ЧАС ОБОРОНИ КОНСТАНТИНОПОЛЯ 29 ТРАВНЯ 1453 Р.?**

*У статті розкриті різноманітні версії загибелі останнього імператора Східної Римської імперії Константина ХІ Драгаша з династії Палеологів. Точні обставини його смерті досі залишаються невідомими, а науковці ведуть довгі дискусії щодо обставин загибелі імператора, проте не доходять остаточних і однозначних висновків. Проаналізовано значний корпус грецьких, османських, вірменських та деяких італійських нарративних джерел і поезій XV–XVI ст., що містять різну, часом навіть суперечливу інформацію про перебіг останньої битви за Константинополь та загибель імператора Константина ХІ. При реконструкції згаданих подій автор схиляється до версії загибелі останнього ромейського імператора під стінами Константинополя 29 травня 1453 р., залишаючи відкритими для дискусії обставини цієї події.*

**Ключові слова:** *Константин ХІ Драгаш, Палеологи, Мехмед ІІ, Константинополь, Імперія ромеїв, турки.*

Константин ХІ Драгаш (1405–1453), син ромейського імператора Мануїла ІІ (1350–1425) та сербської князівни Олени Драгаш (1372–1450), коронований імператорською короною на початку січня 1449 р. Константин ХІ змінив на престолі свого брата Іоана VIII (1392–1448), однак уже 29 травня 1453 р. загинув під час останнього нападу турецького султана Мехмеда ІІ (1451–1481) на Константинополь. Приблизно 8 000 греків, венеціанців і генуезців на чолі з ромейським імператором зіткнулися з 200-тисячним турецьким військом, і після майже двох місяців героїчної оборони, керованої Константином, місто та імперія впали<sup>1</sup>. Утім, загибель останнього ромейського імператора оповита легендами і дуже по-різному описувалася хроністами XV ст. й безпосередніми очевидцями тих подій, одні з яких змальовували трагічну загибель Константина ХІ Драгаша, інші ж узагалі заперечували смерть

<sup>1</sup> Георгий Сфрандзи. Хроника / пер. Е. Д. Джагцпанян // Кавказ и Византия. Ереван, 1982. Т. 3. С. 222; Балух В. О. Візантиністика. Чернівці : Книги-XXI, 2006. С. 435–439; Войтович Л., Домановський А., Козак Н., Лильо І., Мельник М., Сорочан С., Файда О. Історія Візантії. Вступ до візантиністики. Львів : Апріорі, 2011. С. 545.

імператора. Саме ця контрверсійність не перестає привертати увагу дослідників до історії останніх днів і обставин загибелі василевса.

Найбільш узагальнені та систематизовані матеріали з історії Східної Римської імперії та біографії її останнього очільника містять праці британських істориків Стівена Рансімена<sup>2</sup>, Дональда МакГілліврея Нікола<sup>3</sup>, німецького тюрколога Франца Бабінгера<sup>4</sup>, українського дослідника Леонтія Войтовича<sup>5</sup>. Цікавішим і набагато дискусійнішим є, однак, джерелознавчий аспект Константинової смерті при облозі турками столиці імперії.

**Мета** статті – розглянути перебіг битви за Константинополь 1453 р., проаналізувати різні джерельні версії загибелі Константина XI Драгаша та з'ясувати, яка з них є найбільш правдоподібною.

6 січня 1449 р. ромейську корону отримав деспот захопленої за три роки до цього турками Морей, Константин XI Палеолог Драгаш<sup>6</sup>, який мріяв урятувати те, що залишилося від Східної Римської імперії. Реальність османської загрози для ромейів на той час уже була очевидною. Василевс відчував, що йому не уникнути бою за Константинополь, тому одразу ж узявся готувати місто до тривалої облоги: наказав ремонтувати стіни і вежі, розчищати завалені сміттям рови, запасатися продовольством, паливом, у міру можливості озброювати городян. Тривожні побоювання Константина XI перед зростаючою турецькою загрозою були цілком обґрунтованими, адже турецький султан Мехмед II Фатіх прославився надзвичайною жорстокістю і віроломністю, а також вдачею непереможного полководця, який заприсягнувся оволодіти Константинополем і увінчати цим об'єднання всіх захоплених турками земель. Вочевидь, ромеям були відомі історії про те, як Мехмед, до прикладу, відрубав голову прислужнику, щоб показати італійському художнику Белліні, який працював над портретом султана, як виглядають м'язи обличчя трупа. Розшукуючи викрадача дині з султанського саду, Мехмед, не роздумуючи, велів різати животи 14 рабам, які працювали в цьому саду, щоб у такий спосіб знайти доказ у шлунку нещасного винуватця. Зрозуміло, знесилені ромейі, які стояли на порозі загальнодержавної трагедії, не очікували пощади від такого правителя<sup>7</sup>.

7 квітня 1453 р. султан Мехмед II підійшов до стін Константинополя, взявши місто в облогу з моря та суші<sup>8</sup>. За даними «Хроніки» візантійського мемуариста, придворного василевса Константина XI, Георгія Сфрандзі (1401–1478), який був очевидцем битви за столицю і навіть потрапив зі своєю сім'єю до турецького полону<sup>9</sup>, султан обложив Константинополь «двомастами тисячами людей. А таке велике місто мало в обороні 4773 чоловік, не враховуючи іноземців, яких ледь налічувалося 200 чи трохи більше»<sup>10</sup>. Відомо, що на початку 1453 р. на допомогу

<sup>2</sup> Runciman S. The Fall of Constantinople 1453. Cambridge : At the University Press, 1965. 256 p.

<sup>3</sup> Nicol D. M. The Immortal Emperor: The Life and Legend of Constantine Palaiologos, Last Emperor of the Romans. Cambridge ; New York ; Port Chester ; Melbourne ; Sydney : Cambridge University Press, 2002. 176 p.

<sup>4</sup> Babinger F. Mehmed der Eroberer und seine Zeit: Weltenstürmer einer Zeitenwende. München : F. Bruckmann, 1953. 592 s.

<sup>5</sup> Войтович Л., Домановський А., Козак Н., Лильо І., Мельник М., Сорочан С., Файда О. Назв. праця. С. 542–550.

<sup>6</sup> Георгій Сфрандзі. Указ. соч. С. 193; Балух О. В. Назв. праця. С. 436.

<sup>7</sup> Войтович Л., Домановський А., Козак Н., Лильо І., Мельник М., Сорочан С., Файда О. Назв. праця. С. 542–543.

<sup>8</sup> Георгій Сфрандзі. Указ. соч. С. 222; Византийские историки Дука и Франдзи о падении Константинополя / пер. и предисл. А. С. Степанова // Византийский временник. 1953. Т. 7. С. 411–412; Балух В. О. Назв. праця. С. 437.

<sup>9</sup> Византийские историки Дука и Франдзи... С. 387.

<sup>10</sup> Там же.

ромеям прибув лише загін генуезьких добровольців на двох великих суднах під командуванням Джованні Джустиніані (1418–1453)<sup>11</sup>. Однак візантійсько-італійський флот із 26 суден швидко опинився в турецькій пастці у гавані Золотого Рогу<sup>12</sup>.

Відчайдушна оборона міста тривала майже два місяці. За даними «*Повісті про взяття Царьграду*» Нестора-Искандера (кінець XV – початок XVI ст.), очевидця падіння Константинополя, солдата турецького допоміжного війська, «від шуму гармат і пищалей, що стріляли, від дзвону і лементу людей, що билися, від блискавок, що спалахували від зброї, від плачу і ридання міських жителів, дружин і дітей здавалося, що небо і земля з'єдналися і похитнулися. Не можна було чути один одного: крики, плач і ридання людей з'єдналися з шумом битви і передзвоном дзвонів у єдиний звук, схожий на сильний грім. Від безлічі вогнів і стрілянини з гармат і пищалей згуслий дим покрив місто і війська; люди не могли бачити один одного; багато хто задихався від порохового диму»<sup>13</sup>. Однак сили в боротьбі за імперську столицю були нерівними. Якщо вірити свідченням ромейського історика Михаїла Дуки (бл. 1400–1470), добре обізнаного зі справою автора, що перебував на дипломатичній службі в генуезьких правителів на острові Лесбос, у битві на одного ромейського захисника Константинополя припадало приблизно двадцять ворогів-турків<sup>14</sup>, а тому «часто, вистрибуючи за рів, вступали ромеї в рукопашний бій з турками, інколи відступаючи, інколи ж захоплювали полонених. Але це не приносило ромеям користі [...]»<sup>15</sup>.

Вирішальний штурм міста відбувся у вівторок уночі 29 травня 1453 р.<sup>16</sup>, коли Мехмед II кинув у бій свої найбоєздатніші корпуси – панцирні загопи анатолійських турків, а потім і яничарів, які врешті, подолавши стіни, вдерлися до Константинополя. Ускладнило ситуацію й те, що командувача візантійсько-генуезького флоту Джустиніані було важко поранено. Імператор марно благав його не покидати оборону міста<sup>17</sup>. Паніка охопила і частину генуезців, коли ті дізналися, що турки проникли через Керкопорт. Константин одразу помчав у долину Лікоса разом з іспанським лицарем дон Франсіско з Толедо, кузеном Феофілом Палеологом (1428–1453) і вірним товаришем Іоанном Далматасом до пробоїн, зроблених у загорожі. Вони марно спробували зібрати навколо себе греків, яких живими залишалося дуже мало. Тоді імператор із соратниками вчотирьох якийсь час захищали ворота, через які перед цим забрали пораненого Джустиніані. Проте опір захисників було вже зламане<sup>18</sup>. Не бажаючи ганьбити себе полоном, імператор з невеликим загonom воїнів вступив у бій поблизу воріт вежі Св. Романа. Після цього живим його більше не бачив ніхто.

<sup>11</sup> Там же. С. 393; Войтович Л., Домановський А., Козак Н., Лильо І., Мельник М., Сорочан С., Файда О. Назв. праця. С. 544–545.

<sup>12</sup> Балух О. В. Назв. праця. С. 437; Войтович Л., Домановський А., Козак Н., Лильо І., Мельник М., Сорочан С., Файда О. Назв. праця. С. 544–545.

<sup>13</sup> Нестор Искандер. Повесть о взятии Царьграда турками в 1453 году // Памятники литературы Древней Руси. Вторая половина XV века / сост. и общая ред. Л. А. Дмитриева и Д. С. Лихачева. Москва : Художественная литература, 1982. С. 227.

<sup>14</sup> Византийские историки Дука и Франдзи... С. 394, 400; Див. також: Войтович Л., Домановський А., Козак Н., Лильо І., Мельник М., Сорочан С., Файда О. Назв. праця. С. 545.

<sup>15</sup> Византийские историки Дука и Франдзи... С. 394.

<sup>16</sup> Георгий Сфрандзи. Указ. соч. С. 222.

<sup>17</sup> Runciman S. Op. cit. P. 132–136; Балух В. О. Назв. праця. С. 438; Войтович Л., Домановський А., Козак Н., Лильо І., Мельник М., Сорочан С., Файда О. Назв. праця. С. 549.

<sup>18</sup> Runciman S. Op. cit. P. 139–140; Рансимен С. Падение Константинополя в 1453 году / пер. с англ. И. Е. Петросян и К. Н. Юзбашьяна. Москва : Наука, 1983. С. 82.

Саме ця версія про героїчну Константинову загибель біля воріт Св. Романа (Пемптона) досі залишається найбільш прийнятною в історіографії<sup>19</sup>.

У переважній більшості грецькі джерела оспівували героїчну загибель останнього імператора ромеїв, тоді як руські та турецькі повідомляли про його ганебну смерть. Згаданий нами хроніст Георгій Сфрандзі залишив нам опис поведження імператора Константина XI Драгаша в останні години оборони Константинополя: «[...] отже, коли все це побачив нещасливий імператор, володар мій, то, проливаючи сльози, став він кликати на допомогу Бога, а воїнів спонукував відважніше битися. Але вже жодної надії на спільні дії воїнів і на допомогу Божу не було. Пришпоривши коня, поскакав він туди, де йшла густа юрба нечестивців: як Самсон напав він на чужоземців і в першій же сутичці прогнав нечестивців від стін. Чудове чудо це бачили всі, хто там знаходився і дивився. Як лев, скрегочучи зубами і тримаючи в руці оголений меч, він заколов ним безліч ворогів, і кров їхня рікою стікала з ніг і рук його»<sup>20</sup>. Стосовно загибелі імператора Сфрандзі занотував, що «29 травня, у вівторок на початку дня султан узяв Константинополь і в той же час взяття міста упав мертвим блаженний мій пан василевс, кір Константин»<sup>21</sup>. За словами хроніста, Мехмед II, узявши столицю, одразу організував пошуки тіла вбитого Константина, оскільки «деякі, повернувшись з пошуків, говорили еміру, що цар втік. І от бажаючи впевнитися в істині, відправив він декотрих туди, де купами лежали трупи вбитих християн і нечестивців. [...] знайшли труп імператора, який впізнали за царськими чоботами – взуттям, на якому, як це за звичаєм в імператорів, були зображені фарбами золоті орли. [...] і за наказом його [еміра – М. II.] християни, що там знаходилися, похоронили царське тіло з імператорськими почестями»<sup>22</sup>. Як вважав Федір Успенський, Константин зі своїми соратниками героїчно загинув, і його тіло, не впізнане турками, тривалий час лежало в купі з 800-ма християнськими трупами<sup>23</sup>.

Схоже, проте епічніше у своїй «Византійській історії» загибель імператора описав Михаїл Дука, котрий, однак, не був очевидцем тих подій: «Тоді військо тирана, побачивши втечу ромеїв, в один голос закричавши, вбігло за внутрішню стіну, топтавши нещасних і вбиваючи. Цар же, зневірившись, стоячи і тримаючи в руках меч й щит, сказав таке гідне скорботи слово: “Чи немає кого з християн, щоб зняти з мене голову?”. Тому що він був зовсім покинутий усіма. Тоді один з турків, вдаривши його в обличчя, поранив його; але і він ударив турка у відповідь; інший же з турків, який опинився за царем, завдав йому смертельного удару, і він упав на землю. Бо вони не знали, що це цар, але убивши його, залишили, як простого воїна»<sup>24</sup>. У 40-й главі своєї історії, оповідаючи вже про триумфальне входження Мехмеда II до здобутого Константинополя, Дука детально описав долю останків імператора, фактично вкотре підтвердивши його загибель на полі битви: «тоді почувши ім'я царя, він [султан. – М. II.] запитав, чи не втік імператор з кораблями. [...] Тут виділилися з натовпу двоє молодих людей. Один з них сказав тирану: “Пане! Я вбив його. А, прагнучи швидше зайти в місто і разом зі своїми грабувати, я залишив його, покинув мертвим”. Інший же сказав “Я спочатку поранив його!” Тоді

<sup>19</sup> Runciman S. Op. cit. P. 139–140; Войтович Л., Домановський А., Козак Н., Лильо І., Мельник М., Сорочан С., Файда О. Назв. праця. С. 549; Philippides M., Hanak W. K. The Siege and the Fall of Constantinople in 1453: Historiography, Topography, and Military Studies. Farnham : Ashgate Publishing, 2011. P. 236.

<sup>20</sup> Византійские историки Дука и Франдзи... С. 428.

<sup>21</sup> Георгий Сфрандзи. Указ. соч. С. 222.

<sup>22</sup> Византійские историки Дука и Франдзи... С. 429.

<sup>23</sup> Успенский Ф. И. История Византійской империи. Москва : Астрель, 2002. Т. 5. С. 505–518.

<sup>24</sup> Там же. С. 385, 401.

тиран відправив їх обох, наказав принести його голову. Вони ж, швидко побігши, знайшли і, відрубавши його голову, представили вождю [...] Дивилися на неї також й інші та признали. Тоді прибили її на колоні площі Священного палацу, і стояла вона до вечора. Після цього, обдерши її і набивши здерту шкіру половою, відправив він це повсюди, показуючи цей знак перемоги вождю персів і арабів і всім туркам»<sup>25</sup>. Дуже подібно загибель Константина XI описав у своїх *«Записках яничара»* Константин з Островиці, який був у складі турецького війська і повідомляв, що імператор «мужньо бився з ними [турками – *М. П.*], обороняючись так довго, як міг, і сам був убитий там на місці. Голову йому мертвому відсік один яничар на ім'я Сарілес, він приніс її і кинув перед султаном [...]». Тоді грецькі полонені, захоплені турками, які були присутні при тих подіях, підтвердили, що ця голова належала їхньому імператору<sup>26</sup>.

Наведемо декілька інших версій падіння Константинополя та смерті останнього імператора Східної Римської імперії, запропонованих турецькими істориками другої половини XV–XVI ст., які доволі зневажливо описували смерть останнього імператора ромеїв. Так, османський історик Ібн Кемаль (1468–1536) оповідав, що голова імператора була відрубана величезною людиною, яка вбила Константина Драгаша, не усвідомлюючи, ким той був<sup>27</sup>. За версією турецького хроніста, імператор спробував утекти, коли стало зрозуміло, що бій за столицю програно. Він поспішав до бухти Золотого Рогу або Мармурового моря в супроводі свити, сподіваючись відшукати корабель, та наткнувся на загін азабів і яничарів. «Спалахнув відчайдушний бій. Кінь імператора відступився, коли він нападав на пораненого азаба, а той зібрався з силами і відрубав імператорові голову. Коли всі побачили це, залишки ворожого війська втратили надію, і азабам вдалося вбити або взяти в полон більшість з них. Вони також захопили багато грошей і прекрасного каміння, якими володіла свита імператора»<sup>28</sup>.

Перший офіційний османський історіограф Саад-ед-Дін (1536–1599) писав, що «нешасний грецький імператор, зайнятий обороною укріплень, що облягали, у своєму палаці, розташованому на північ від Адріанопольських воріт, зробив усе можливе, щоб захистити підступи до них. Раптом він усвідомив, що “прапороносці Слова Божого” проникли у фортецю і, знаючи, що його надії руйнуються, а прапор його долі перекинуть, він кинувся з палацу. Проклинаючи свою нещасну долю, цей невірний (чия обитель буде в пеклі) біг, кричачи: “Де є безпечне місце?” Зустрічаючи невелику групу героїв, які весело займалися збиранням здобичі, у його похмурих грудях розгорівся вогонь злості; своїм мечем він пожинав урожай їхніх життів, а його “кровопролитний” меч пив кров цих невинних людей. Серед них один із азабів, який був безпорадний і поранений, його кров текла струмком, упав і був залитий його запеклою кров'ю. Грецький імператор, помітивши людину, яка страждала, підняв свій меч, бажаючи погасити в ньому останню іскру життя. Бідолашний зробив найбільше зусилля і за допомогою Бога зірвав цього ворога релігії з сідла і, поваливши його на землю, вдарив його голову своїм дамаським мечем. Обезголовлення

<sup>25</sup> Там же. С. 405.

<sup>26</sup> Записки яничара. Написані Константином Михайловичем из Островицы / введение, перевод и комментарии А. И. Рогова. Москва : Наука, 1978. С. 72.

<sup>27</sup> Nicol D. M. Op. cit. P. 80.

<sup>28</sup> Crowley R. Constantinople: The Last Great Siege, 1453. London : Faber & Faber, 2009. 326 p. URL: <https://erenow.net/postclassical/1453theholylwarforconstantinople/17.php>



імператора було пластирем для його власних ран, і слуги, і оточення Імператора збентежилися і впали в безладдя, і вони зникли з очей»<sup>29</sup>.

Отже, проаналізовані джерела суперечать одне одному в описах обставин загибелі Константина XI Драгаша, однак усі вони сходяться до свідчення загибелі імператора в останньому бою за Константинополь<sup>30</sup>.

Не бракувало й версій, за якими останньому імператору ромеїв з невеликою кількістю соратників вдалося вижити і врятуватися втечею на кораблях. Так грецький єпископ Самуїл, який потрапив у полон, заплатив викуп і подався до Трансильванії, у листі до бургомистра Германштадта від 6 серпня 1453 р. писав: «наш імператор з деякими іншими зуміли втекти на човнах»<sup>31</sup>. В аналогічний спосіб вірменський поет Авраам з Анкари в «*Плачі про падіння Константинополя*», ствердно констатував, що імператорові Константину з його свитою вдалося втекти на кораблі: «Увірвалися турки в місто/ [...] Коли цар побачив це,/ Втративши надію в бою,/ Вирішив тікати, бо/ Обрушився на нього гнів божий./ Дехто з франків,/ Якого звали Капуданом,/ Забрав царя і знать/ І на судні втік морем»<sup>32</sup>. Нікола делла Тучча в «*Хроніках Вітербо*» повідомляв, що імператор з 18-ма товаришами кинувся до моря, взявши корабель<sup>33</sup>.

У такий спосіб вірменські, латинські та деякі грецькі джерела «оживляють» останнього з Палеологів після поразки ромеїв у Константинополі 29 травня 1453 р., оповідаючи про його морську втечу, очевидно, до Італії. Їх свідчення все ж не мають надійної документальної основи, а радше побудовані на легендах і домислах авторів.

Однак якими б не були обставини загибелі чи пізнішої смерті Константина XI Драгаша, доля його імперії була вирішена. Вірменський поет XV ст. Аракел Багешський присвятив трагічному падінню Східної Римської імперії такі рядки: «[...] Сьогодні ти стала жалюгідною/ І сліз гідною, Візантія [...] / Оточили тебе невірні/ І опоганили, Візантія,/ Стала посміховиськом ти/ Для сусідів – язичників, Візантія»<sup>34</sup>. Проте останній з династії Палеологів, імператор Константин XI Драгаш назавжди залишився національним героєм для сучасних поколінь греків<sup>35</sup>. У грецьких народних легендах Константин спочиває до певного часу поблизу Золотих воріт і колись увійде в місто, щоб прогнати турків. За переказами, Золоті ворота замурував Мехмед, боячись повернення імператора, хоча насправді їх замурували ще два століття до падіння Східної Римської імперії<sup>36</sup>.

Отже, достовірні деталі смерті і доля останків ромейського імператора, останнього з Палеологів, досі невідомі. Жоден із хроністів-очевидців подій не був поряд із імператором у момент його загибелі, а тому їхні свідчення суперечать одне одному<sup>37</sup>. Серед проаналізованих нами версій загибелі Константина XI Драгаша найбільш імовірною видається побудована на грецьких та османських джерелах версія про його смерть при облозі Константинополя 29 травня 1453 р. біля воріт Св. Романа. Складніше визначити, як загинув імператор: героїчно в битві з турками-

<sup>29</sup> The Capture of Constantinople from the *Tajut-Tevarikh* («The Diadem of Histories») / translated by E. J. W. Gibb. Glasgow : Thomas Murray & Son, 1879. P. 30–31.

<sup>30</sup> Анасян А. С. Армянские хронисты о падении Константинополя / перевод с древнеармянского С. С. Аревшатяна // *Византийский временник*. 1953. Т. 7. С. 448.

<sup>31</sup> Nicol D. M. *Op. cit.* P. 82–83.

<sup>32</sup> Анасян А. С. Указ. соч. 448, 454.

<sup>33</sup> Niccola della Tuccia. *Cronache e statuti della città di Viterbo* / pubblicati e illustrati da Ignazio Ciampi. Firenze : Presso G. P. Viessesux, 1872. P. 228; Nicol D. M. *Op. cit.* P. 83.

<sup>34</sup> Анасян А. С. Указ. соч. С. 463.

<sup>35</sup> Успенский Ф. И. Указ. соч. С. 505–518.

<sup>36</sup> Philippides M., Hanak W. K. *Op. cit.* P. 235.

<sup>37</sup> Nicol D. M. *Op. cit.* P. 82; Philippides M., Hanak W. K. *Op. cit.* P. 234–235.

османами, як звичайний воїн, або ж ганебно чи, можливо, при спробі покинути місто. Науковці й досі шукають відповідь на це питання, аналізуючи різноманітні за жанром, змістом, походженням, часом появи та мовою документи, часто орієнтуючись у своїх працях переважно на ромейські (грецькі) свідчення.

*The article reveals various versions of death of the last emperor of the Eastern Roman Empire, Constantine XI Dragases from the Palaiologos dynasty. The exact circumstances of his death are still unknown, and scholars continues long discussions about various versions of the emperor's death, but they do not reach final and unambiguous conclusions. A large corpus of Greek, Ottoman, Armenian and some Italian narrative sources and poetry of the 15<sup>th</sup>–16<sup>th</sup> centuries containing various, sometimes even contradictory information about the course of the last battle for Constantinople and the death of Emperor Constantine XI is analyzed in the article. In the reconstruction of the mentioned events, the author leans towards the version of the death of the last Byzantine emperor under the walls of Constantinople on May 29, 1453, leaving the circumstances of this event open for debate.*

**Key words:** *Constantine XI Dragases, the Palaiologos dynasty, Mehmed II, Constantinople, Byzantine Empire, Turks.*

# РУСЬКЕ ВОЄВОДСТВО РЕЧИ ПОСТПОЛІТОЇ

УДК 94(4-11):352-057.9 «13/14»

*Богдан Гебура (Івано-Франківськ, Україна)*

## ПЕРЕДУМОВИ УТВОРЕННЯ СИСТЕМИ УРЯДІВ У РУСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ

*У статті розглянуто історичні передумови утворення урядів в Руському воєводстві. Оцінено польський досвід становлення адміністративних посад та їхній вплив на управління державою. Проаналізовано участь шляхти в становленні системи урядництва.*

**Ключові слова:** Польське королівство, П'ясти, уряд, урядництво, Руське воєводство.

Після смерті останнього представника гілки Романовичів королівство Русі як політичне, до кінця не інституалізоване, утворення фактично перестало існувати. Спадщина Романовичів невовзі перейшла в розпорядження королів Польщі «за мечем» литовської, а «за кужелем» – руської династії Ягеллонів. У 1434 р. Владислав II Ягайло долучив підвладні йому руські землі до вже існуючих норм права на решті територій. Так постало Руське воєводство як нова адміністративно-територіальна одиниця у складі держави *Regnum Poloniae*. Від того часу руська шляхта зрівнювалася у правах зі шляхтою решти земель, тут поширилася урядницька ієрархія як повітово-земська система управління територією, відбувалися активні культурні взаємозв'язки різних теренів великої держави.

**Актуальність** даної теми передбачена двома моментами. Перш за все, про українське середньовіччя і ранній модерний час нам, на жаль, відомо не так багато, як цей період заслуговує. По-друге, дослідження даної теми має «пролити світло» на стан студій Руського воєводства – до певної міри спадкоємця королівства Русі.

Витоки урядництва, як системи адміністративно-політичного апарату, та й загалом частини реформ, що відбувалися на землях королівства Русі династії Романовичів наступних триста років після загибелі останнього представника їхнього роду 1323 р., слід частково шукати в історії сусідньої держави – королівства Польщі.

*Regnum Poloniae*, як і будь-яка середньовічна монархія, вибудовувала свою адміністративну ієрархію для управління розлогими територіями. Цей процес був досить довгим і складним, перш ніж дійти того зразка, який було застосовано на територіях воєводства Руського. Для розуміння генези урядництва варто коротко описати цей процес у державі П'ястів, адже чимало урядів та урядницьких функцій у Польській державі постало ще до створення 1320 р. королівства Польщі.

Варто наголосити, що на початковому етапі польської державності володарі з династії П'ястів успадковували трон по прямій лінії – тобто від батька до сина. Формально творцем польської держави вважається Мешко, котрий зумів об'єднати під своєю владою чимало кількості земель навколо резиденційних осередків у Гнєзно, Познані, Острова Ледницького. Болеслав I, його син і перший король Польщі, значно розширив територіальні межі держави. Державний устрій його володінь базувався на князівській владі, яка передавалася у спадок і регулювалася також нормами звичаєвого права. Місцевих урядників, яких призначав і усував володар, називали

*comites*. Польський відповідник цієї посади – спочатку *pan*, а потім – *kasztelan*. До їхніх функцій належали військова та судова. Резидували вони в укріпленнях, відомих як *grodi*<sup>1</sup>. Фелікс Конечний зазначав, що гродовий устрій був однією з найстаріших польських адміністрацій, яка дбала про оборону держави і все, що з цим пов'язано. Однак тодішня ситуація не відповідала усім потребам суспільства, окрім захисту від зовнішніх ворогів<sup>2</sup>. Каштеляни також керували князівськими або королівськими маєтками, відповідали за стягнення різного роду послуг і данини, (наприклад, *podwoda* – забезпечення возами і кіньми чи *narzaz* – данина худобою) тощо<sup>3</sup>.

Заступником князя (рідше – короля, адже до 1320 р. королівські традиції тут так і не оформилися) в питаннях війни і миру був *wojewoda*, або *palatinus* – головний урядник двору. Йому допомагали канцлер (*cancelarius*), скарбник (*thesaurarius*), а також цілий гурт придворних, зокрема комірник (*camerarius*), який завідував палатами, чашник (*pincerna*), стольник (*dapifer*), мечник (*encifer*), хорунжий (*vexilifer*) і ін.<sup>4</sup>

У XII ст. землі Пястів зазнали характерної для середньовічної Європи роздробленості на окремі самостійні князівства. В цю добу перелічені вище уряди з'явилися на кожному з дворів провінційних князів і згодом, коли 1320 р. Володислав Локетек офіційно набув королівської гідності, зменшити кількість провінційних урядників було не так просто. Отож уряд воєводи, що спершу був єдиним, постав у кожній провінції, залишаючись символом регіональної влади протягом наступних століть. Воєводи зберігали повний апарат князівського двору навіть тоді, коли регіональні князівства зникли. У багатьох випадках вони могли чинити опір наказам короля, якому *de iure* підпорядковувалися. Владислав Локетек намагався протидіяти цим відцентровим тенденціям, тому дотримувався прикладу чеських королів, запровадивши нову й набагато густішу мережу місцевих урядників<sup>5</sup>.

Урядницьку структуру, яка склалася після 1320 р., можна умовно поділити на три головні категорії і декілька другорядних. Їх виділяють за старшинством:

- уряди сенаторські;
- уряди центральні;
- уряди земські (куди й належать урядники Галицького староства);

До другорядних чинів та посад відносять:

- уряди двірські;
- уряди військові;
- уряди гродські;
- судові уряди;
- уряди міські;
- уряди сільські<sup>6</sup>

Із запровадженням польського права на землях колишнього королівства Русі, поступово поставала розгалужена система урядників на зразок тої, яка вже чітко була створена у королівстві Польща. Однак до часу офіційного постановня Руського воєвод-

<sup>1</sup> Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / пер. з англ. П. Тарашук. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. С. 103–104.

<sup>2</sup> Koneczny F. Dzieje administracji w Polsce. Komorów : Antyk – Marcin Dybowski, 1999. S. 5.

<sup>3</sup> Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku. Spicy / opr. K. Chłapowski, S. Ciara i in. Kórnik, 1992. № 405. S. 79.

<sup>4</sup> Дейвіс Н. Назв. праця. С. 104.

<sup>5</sup> Góralski Z. Urzędy i godności w dawnej Polsce. Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984. S. 38.

<sup>6</sup> Koneczny F. Op. cit. S. 91.

ства існував перехідний період 1349(1387)–1434 рр., обумовлений тривалим протистоянням за спадщину династії Романовичів та існуванням на колишніх їхніх територіях змішаної польсько-угорсько-руської системи урядництва. Часом після впровадження нових урядів (старости, каштеляна) залишалися й старі (воєводи, сотського, тивуна, десятника та інші). На початку XV ст. більшість руських урядів остаточно занепали<sup>7</sup>.

Але які ж уряди колишнього королівства Русі існували у цей період? Професор Олег Однороженко зазначає, що його адміністративний устрій в перехідний період дуже відрізнявся від чинної системи управління на польських теренах. Тодішній устрій виразно спирався на традицію киево-руської доби. Учений виділяє уряд воєводи, який не варто плутати з однойменним урядом польської адміністрації. Ці воєводи підпорядковувалися генеральним або звичайним старостам, виконували функції їхніх заступників або очільників повітів, що не мали власного старости. Умовно кажучи, за своїм статусом вони відповідали підстаростам. Цьому воєводі також підпорядковувалися менші урядники, зокрема судді, тивуни, соцькі, десятники, писарі та дяки<sup>8</sup>.

Новим явищем для українських земель цього періоду було впровадження уряду старости (чеський з походження). До такої практики вдавалися Казимир III, Людовик I Анжуйський та Володислав Опольчик, а згодом королева Ядвіґа та її чоловік Владислав II Ягайло. У 1352 р. постав уряд генерального руського старости (*capitaneus terrarum Russiae*), що діяв до утворення Руського воєводства. Адміністративним центром генерального руського старости був Львів<sup>9</sup>. У джерелах зазначається, що першого старосту звали Абрам Барановський<sup>10</sup>. Він був намісником короля в провінції, мав широкі військові й адміністративні компетенції, управляв королівськими маєтностями<sup>11</sup>.

Окрім генерального руського старости, було введено уряд звичайного старости, який урядовав у окремих повітах і репрезентував королівську владу. Відзначмо, що 1390 р., за свідченнями джерел, уряд старости постав у Галичі<sup>12</sup>. Проте неясно, чи галицький староста був залежний від генерального чи ні.

Отже, з огляду на описані вище події утворення урядів у Галицькому старостві і Руському воєводстві загалом відповідало логіці подій. Це супроводжувалося прагненням титулованої верхівки Руської землі отримати ті ж права, що і польська шляхта. Остання також значно розширювала свої права у перехідний період ліквідації форм правління, відомих за часів Руського королівства. Першим таким випадком став привілей Людовіка I виданий у Кошиці 17 вересня 1374 р., взорований на артикули «Золотої булли» 1222 р. Андрія II. В обмін на визнання своїх доньок наступницями польського трону, король погодився на чималу кількість поступок знаті (обов'язок шляхти приймати королівський двір у своїх маєтностях, шляхта мала право не брати участі у військових виправах за межами королівства тощо). Згодом ці

<sup>7</sup> Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 5. Львів, 1905. С. 309.

<sup>8</sup> Однороженко О. Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну: структура та влада. Київ : Темпора, 2011. С. 97.

<sup>9</sup> Михайловський В. М. Руське генеральне староство. URL : [http://www.history.org.ua/?termin=ruske\\_generalne\\_starostvo](http://www.history.org.ua/?termin=ruske_generalne_starostvo)

<sup>10</sup> Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Alexandra hr. Stadnickiego. Wyd. staraniem Galicyjskiego Wydziału Krajowego. T. II. Lwów, 1870. S 2.

<sup>11</sup> Грушевський М. С. Назв. праця. С. 316.

<sup>12</sup> Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XIV–XVIII wieku: spisy. T. 3: Ziemie ruskie. Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk, 1987. Zeszyt 1 : Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku (ziemie halicka, lwowska, przemyska, sanocka): spisy / oprac. K. Przyboś. S. 65.

права з доповненнями були підтверджені Владиславом II Ягайлом у Петрівському привілеї 1388 р. Володислав Ольгердович Червінським привілеєм 1422 р. зобов'язався не карбувати монети без згоди коронних панів і не конфісковувати майна шляхти без вироку суду.

Владислав II Ягайло 1427 р. на з'їзді у Галичі пообіцяв зрівняти руську шляхту в правах із коронною в обмін на присягу вірності йому і його наступникам<sup>13</sup>. Це було підтверджено Єдлінським привілеєм 1430 р. Згідно з ним знать було звільнено від будь-яких обов'язків щодо короля, крім сплати двох грошей з лану та участі в посполитому рушенні. Відповідно до привілею шляхта могла чинити суд над власними підданими, набувала особистої недоторканності, її майно не підлягало конфіскації<sup>14</sup>. Відтак відбувалося поступове розширення шляхетських прав.

Отже, говорячи про передумови утворення урядів у Руському воєводстві, треба розуміти, що це був цілком логічний і закономірний процес інституалізації королівства Польщі на нових для себе землях колишнього королівства Русі. Урядництво як феномен, притаманний Польському королівству, став звичним для наших теренів після їх інкорпорування Казимиром III, Людовіком I і врешті – Владиславом II Ягайлом. Інтенсивна зовнішня політика польських королів штовхала до розвитку і впровадження урядів на новоприєднаних територіях. Урядницька ієрархія спочатку поступово впроваджувалася на руських землях від середини XIV ст. Започаткував цю тенденцію король Казимир III 1352 р., надавши Абраму Барановичу уряд генерального руського старости. Руська шляхта, розуміючи всі прерогативи і можливості від реформ, була активним поборником їх упровадження. З огляду на це можна вважати, що, створюючи владу короля на місцях, руські урядники природно долучалися до управління державою. Тому питомо польська модель адміністративно-територіального устрою, вибудована на європейській манер, була досить вміло освоєна руською шляхтою.

*The article examines the historical background of the formation of governments in the Ruthenian Voivodeship. The Polish experience of establishing administrative positions and their impact on the state governance is evaluated. The participation of the gentry in the formation of the system of government is analyzed.*

**Key words:** Kingdom of Poland, the Piasts, government, governmentality, Ruthenian Voivodeship.

<sup>13</sup> Однороженко О. Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну: структура та влада. Київ : Темпора, 2011. С. 85–87.

<sup>14</sup> Szczur S. Historia Polski. Średniowiecze. Kraków : Wyd-wo Literackie, 2006. S. 555–556.

УДК 27-9:[272-262:3]:(438/477)«XIII/XVII»

*Аліна Середюк (Івано-Франківськ, Україна)*

## ІНКВІЗИЦІЙНА ПРАКТИКА НА РУСЬКИХ ЗЕМЛЯХ КОРОНИ ПОЛЬСЬКОЇ ТА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ XIV–XVIII ст.

*У статті висвітлено проблему поширення та застосування інквізиційних практик на руських теренах у складі Польського королівства та Речі Посполитої (з 1569 р.) упродовж XIV–XVIII ст. Авторкою прослідковано причетність Ордену домініканців до організації інквізиційних інституцій на окресленій території. Проаналізовано структуру та принцип дії церковно-світських судів у справах чаклунства та ересей. У контексті досліджуваної проблематики окрему увагу авторка зацентрувала на «негідній» професії ката та його ролі у середньовічному й ранньомодерному просторі руських міст Польського королівства. Визначено роль практики тортування під час процесу розслідування судових справ щодо звинувачень у чародійстві, відьомстві чи ересі.*

**Ключові слова:** домініканці, інквізиція, чаклунство, кат, суд, тортури.

Іспанський інквізитор Людвіг Парамо вважав, що витoki церковно-світських судів слід шукати ще в раю: Бог Отець був першим інквізитором, натомість Адам і Єва – першими «еретиками»<sup>1</sup>. У процесі зміцнення впливу Католицької церкви у Західній та Центральній Європі одним з невід’ємних елементів їх духовно-релігійного обличчя упродовж епохи розвиненого Середньовіччя та всього раннього Модерного часу залишався інститут інквізиції. Не оминули інквізиційні процеси, звісно, і руських земель у складі Корони Польської, а з 1569 р. – Речі Посполитої, де, безсумнівно, набули регіональної своєрідності та окремої правової основи. Однак ця проблематика досліджується українськими істориками доволі побіжно. У другій половині XIX ст. інквізиційним справам на згаданих теренах присвятив свою працю «Чаклунство. Документи – процеси – дослідження» Володимир Антонович<sup>2</sup>. Натомість серед сучасних українських дослідників тематику судових практик і процесів у справах чаклунства на руських землях Речі Посполитої XVI–XVII ст. спеціалізовано досліджує Катерина Диса<sup>3</sup> та, меншою мірою, Тетяна Гошко в контексті міського права руських земель XIV–XVII ст.<sup>4</sup>

Отже, **метою** даної статті є спроба висвітлити проблему поширення інквізиційних практик на схіних окраїнах «Молодшої Європи» і прояснити темні міфи довкола інквізиції на прикладі руських земель Корони Польської та Речі Посполитої упродовж XIV–XVIII ст.

Видається звичною вагома роль і значення Церкви та її інституцій у суспільно-політичному житті періоду Середньовіччя. Помітне місце займав Домініканський орден, який буквально започаткував практику інквізиційних судів, зокрема на теренах Польського королівства й підпорядкованих йому землях. Отримавши загальне визнання 22 грудня 1216 р. у буллі папи Гонорія III, якою домініканців прийнято

<sup>1</sup> Сассенбах І. Ілюстрована сьвята інквізиція. Вінніпег : Накладом «Руської Книгарні», 1919. С. 7.

<sup>2</sup> Антонович В. Б. Колдовство. Документи – процессы – исследование. Петербург : Типографія В. Киршбаума, 1877. 139 с.

<sup>3</sup> Диса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII століття. Київ : Критика, 2008. 302 с.

<sup>4</sup> Гошко Т. Звичай і права. Джерела, коментарі, дослідження : у 2-х т. Київ : Критика, 2019. Т. 1 : Антропологія міст і міського права на руських землях у XIV – першій половині XVII ст. 564 с.

«під охорону св. Петра» з правом «вибрати священників і представити їх єпископу єпархії, яким, якщо вони будуть гідні, єпископ довірить опіку над душами»<sup>5</sup>, у перші десятиліття своєї історії орден перетворився на церковну судову інстанцію, якій 1232 р. надано інквізиційне право на розслідування, викриття і покарання єретиків<sup>6</sup>, і водночас став своєрідним зразком ортодоксально-католицького «*modus vivendi*» («життєвого шляху»)<sup>7</sup>. Маючи духовний вплив на окремих представників керівних і урядових регіональних еліт, орден активно втручався у церковно-політичне життя європейських держав<sup>8</sup>. Саме домініканці були активними агітаторами під час організації хрестових походів на території Європи, Азії та Африки, беручи активну участь у боротьбі папства проти династії Гогенштауфенів, організовуючи антиімператорську агітацію як у середовищі феодальної еліти, так і серед жителів італійських та німецьких міст<sup>9</sup>. Загалом домініканці ставали своєрідним органом влади Католицької церкви на периферії католицького світу. Проте одним з пріоритетних завдань ордену була місіонерська діяльність серед «схизматиків» і язичників<sup>10</sup>.

Для організації домініканських місій і монастирів, на перший погляд, цілком сприятливою була політична ситуація у державі Романовичів. Князь Данило не перешкоджав душпастирській діяльності представників латинських чернечих орденів<sup>11</sup>, бо сподівався на підтримку пап Григорія IX та Іннокентія IV у стримуванні експансії П'ястів і Арпадів, а згодом і на допомогу Апостольського Престолу в боротьбі проти монголів. Однак запропоновані окремими дослідниками концепції про засування у 1230-х рр. домініканських монастирів на галицьких землях (у Львові, Галичі та Перемишлі) потребують ґрунтовного джерельного підтвердження<sup>12</sup>. У звіті оломоуцького єпископа Бруно, надісланому папі Григорію X 1273 р., чітко зазначено, що населення Русі надалі переважно залишалось схизматичним. Причину невдач у роботі чернецтва за конфесійне навернення єпископ пояснював занедбанням домініканцями та іншими католицькими орденами своїх обов'язків у суперечках про привілеї<sup>13</sup>. Відтак Домініканський орден на руських теренах XIII ст., найбільш імовірно не став повноцінним структурним елементом Латинської церкви. Його церковно-політичне становище в регіоні було нестабільним, а монастирська та провінційна структури ордену в державах «Молодшої Європи» не були пристосовані до ментальності неофітів, етнополітичної та церковної специфіки теренів, на яких вони розгортали свою діяльність<sup>14</sup>, а відтак про організацію домініканцями місцевих інквізиційних інститутів стверджувати не доводиться.

З іншого боку, ще не існувало нагальної потреби в організації інквізиційної боротьби проти єретиків у володіннях П'ястів, зокрема на інкорпорованих згодом

<sup>5</sup> The Papal Bull that Recognized the Dominican Order 800 Years Ago. URL: <https://www.churchpop.com/historic-see-the-papal-bull-that-recognized-the-dominican-order-800-yrs-ago-today/> ; Religiosam vitam. URL: [https://en.wikipedia.org/wiki/Religiosam\\_vitam](https://en.wikipedia.org/wiki/Religiosam_vitam)

<sup>6</sup> Мельник І. Домінікани у Львові. URL: <https://zbruc.eu/node/60319>

<sup>7</sup> Чорний М. Домініканський орден в державах Центрально-Східної Європи у XIII – першій половині XIV ст. // Чорний М. Вибрані праці. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка ; Ін-т українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України, 2014. С. 37.

<sup>8</sup> Зайбт Ф. Близк і вбогість Середньовіччя. Історія з початком і кінцем / перекл. з нім. Х. Назаркевич, наук. ред. Р. Паранько. Львів : Вид-во УКУ, 2009. С. 207–208; Чорний М. Назв. праця. С. 37; Мельник І. Назв. праця. URL: <https://zbruc.eu/node/60319>

<sup>9</sup> Чорний М. Назв. праця. С. 37.

<sup>10</sup> Мартынюк А. В. Русь и Литва в сочинении Иоанна де Галонифонтибуса // Studia Historica Europae Orientalis. 2011. Вып. 4. С. 79.

<sup>11</sup> Чорний М. Назв. праця. С. 57; Мельник І. Назв. праця. URL: <https://zbruc.eu/node/60319>

<sup>12</sup> Чорний М. Назв. праця. С. 57.

<sup>13</sup> Там само. С. 59–60.

<sup>14</sup> Там само. С. 65.



руських землях Польського королівства. Протягом XIII ст. єпископати Угорського, Чеського королівств, Австрійського герцогства загалом ефективно протистояли стихійному поширенню єресі флагеллантів (бичувальників). Тому Домініканський орден не засновував свої інквізиційні інституції на згаданих теренах, бо їх владні структури ще не потребували послуг домініканців у переслідуванні єретиків<sup>15</sup>. У 1229 р. з Тевтонської та Саксонської провінцій Домініканського ордену було виокремлено Польську провінцію, яка включала терени Малопольщі, Великопольщі, Мазовії, Сілезії, Пруссії, Лівонії та Чеського королівства<sup>16</sup>. На той час руські землі не входили до складу орденських провінцій, бо вважалися «землями невірних». Натомість тут могли лише поширюватися місії різних чернечих орденів, компетенція яких чітко не окреслювалася аж до 1378 р.<sup>17</sup> З іншого боку, з ініціативи князя Владислава опольського та угорського короля Людовіка Анжуйського, у 1375 р. було утворено Галицьке архиєпископство латинського обряду та офіційно встановлено місцеву латинську церковну адміністрацію, яка сприяла збільшенню католиків у Львові й на руських землях загалом<sup>18</sup>.

Церковно-релігійна ситуація кардинально змінилася у другій половині XIV ст.<sup>19</sup> Для прикладу, в одній зі своїх булл вікарію Русі Леонардові від 6 січня 1399 р. папа Боніфаций IX відзначив вагомий внесок львівських францисканців і домініканців у поширення католицизму серед «схизматиків»<sup>20</sup>. Навесні того ж року галицький архиєпископ Якуб Стрепа видав привілей, за яким дозволялося засновувати у домініканських володіннях (села Зашків, Костеїв, Кротошин) каплиці з правом виконання в них душпастирських обов'язків<sup>21</sup>. Так діяльність домініканців на руських теренах Польського королівства набула виразнішої організованості.

Наявність місцевих інквізиторів на Руських землях XIV–XV ст., зокрема теренах у складі Польського королівства, засвідчив домініканський місіонер Іоанн де Галоніфонтібус у своїй праці «Книга про відомості світу» («*Libellus de notitia orbis*»)<sup>22</sup>. Перебуваючи у Львові 1412 р., він повідомляв, що на території Русі і Литви Брати Проповідники (домініканці) і Брати Менші (францисканці) мають багато осередків, а домініканці – навіть свого інквізитора<sup>23</sup>. Галоніфонтібус писав, що «декотрі частини Русії раніше вимушені були давати данину і доставляти озброєних людей великому хану чи імператору татар. Тепер же вони роблять це пану Вітовту або королю Польщі, котрі раніше були литовцями та язичниками, тепер же є добрими християнами, хоча і не всі. І у всіх своїх володіннях вони поставили архиєпископів і єпископів та інших священників, а також інквізиторів з ордену домініканців, який має титул «інквізитор Русії і Валахії»<sup>24</sup>.

На жаль, детальнішої інформації про інквізиційну діяльність домініканців на згаданих землях упродовж XV ст. ні «Книга про відомості світу», ні інші тогочасні наративні джерела не містять. Вочевидь, вона мала загальноєвропейську специфіку. Крім того, інквізиційні процеси, зокрема, у справах відьомства, започаткувала булла

<sup>15</sup> Там само. С. 174.

<sup>16</sup> Там само. С. 44.

<sup>17</sup> Там само. С. 55.

<sup>18</sup> Стасюк А. Львівський францисканський конвент Святого Хреста як осередок вікаріату Русі в 1372–1430 роках // *Colloquia Russica. Series I. Religions and beliefs of Rus' (9<sup>th</sup>–16<sup>th</sup> centuries)*. Kraków, 2018. Vol. 1 : Publication from the International Scientific Conference, Lviv, 15<sup>th</sup>–18<sup>th</sup> November, 2017. С. 349.

<sup>19</sup> Чорний М. Назв. праця. С. 60; Стасюк А. Назв. праця. С. 347–356.

<sup>20</sup> Стасюк А. Назв. праця. С. 354.

<sup>21</sup> Там само. С. 354–355.

<sup>22</sup> Мартынюк А. В. Указ. соч. С. 79–88.

<sup>23</sup> Стасюк А. Назв. праця. С. 360.

<sup>24</sup> Процитовано за: Мартынюк А. В. Указ. соч. С. 88.

Римського папи Інокентія VIII «*Усіма силами душі*» («*Summis desiderantes affectibus*») 5 грудня 1484 р., якою під інквізиційні розслідування піддавали осіб обох статей, що «знехтували власним порядком і, відвернувшись від католицької віри, впали в плотський гріх з демонами інкубами і суккубами і своїм чаклунством, чаруваннями, заклинаннями та іншими жахливими забобонними, порочними та злочинними діяннями завдають жінкам передчасних пологів, насилають порчу на приплід тварин, хлібні злаки, виноград на лозах і плоди на деревах, так само як псує чоловіків, жінок, домашніх та інших тварин. [...] і що вони, за научення ворога роду людського, сміють робити і ще незліченну безліч усякого роду невимовних лиходійств і злочинів [...]»<sup>25</sup>. Відтак папська булла окреслила саме той перелік гріхів і злочинів, які відтоді передавалися до компетенції інквізиторів. У такий спосіб офіційно визнали існування чаклунства й дозволили інквізиціям займатися покаранням винних у цьому «промислі».

Характерно, що всі процесуальні функції зосереджувалися в руках однієї особи – інквізитора. Він був водночас і прокурором, і захисником, і суддею, який за допомогою раціональних методів – показань свідків, документів – встановлював факти причетності або невинності. Основна причина виникнення подібного роду судів пов'язана, насамперед, з масовим поширенням ересей. Уже з XVI ст. почала успішно функціонувати нова інквізиторська система. Ініціювати слідство могла як приватна особа, так і ціла громада, причому до уваги бралися як докази поганої репутації, так і різноманітні чутки, що вважалися достатньою підставою для судового розслідування<sup>26</sup>. Станом на середину XVI ст. відьомство і чаклунство стали повноцінним загально визнаним кримінальним злочином, на що вказують правові статuti й кодекси більшості європейських країн: Паризький парламент 1390 р., Каролінзький кодекс 1532 р., Статuti Єлизавети I (1563 р.) та Якова I (1604 р.)<sup>27</sup>.

Загалом усі факти з інквізиційних судів можна поділити на такі групи:

- 1) посягання за допомогою чародійств на життя, здоров'я і розум, зцілення таємничими засобами різноманітних хвороб – це найчисельніші дані;
- 2) застосування чаклунства з метою віднайдення або запобігання любові;
- 3) заподіяння користі чи шкоди господарству або ремеслу;
- 4) вдавання до чар при всіляких заходах;
- 5) факти про чаклунство, котрими користуються сторони в судовому процесі<sup>28</sup>.

Без сумніву, руські терени Корони Польської інквізиційні процеси не оминули, особливо, в XVI–XVIII ст., хоча й масової страти відьом не спостерігалось<sup>29</sup>. Перші згадки про відьомство на руських землях Речі Посполитої фіксуються судовими матеріалами другої половини XVI ст.<sup>30</sup> За спостереженнями української дослідниці К. Диса, чаклунок або чаклунів не визначали за зовнішніми ознаками. Часто визначальною ознакою ставав вік – жінки зрілого або старшого віку найпершими підпадали під сумніви. Також відомо, що репутація чародійки накопичувалася десятиліттями. Наприклад, могли звинуватити у вбивстві бика, яке відбулося 20 років

<sup>25</sup> Innocent VIII. BULL Summis desiderantes, Dec 5<sup>th</sup>, 1484 / Medieval Sourcebook: Witchcraft Documents (15<sup>th</sup> Century). URL: <https://sourcebooks.fordham.edu/source/witches1.asp>

<sup>26</sup> Диса К. Назв. праця. С. 30.

<sup>27</sup> Там само.

<sup>28</sup> Антонович В. Б. Указ. соч. С. 10.

<sup>29</sup> Диса К. Полювання на відьом в Україні // Локальна історія. Вип. 30. URL: [https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/istoriia-z-vidmami-katerina-disa/?fbclid=IwAR2nJHoIV-H2QYy6T-jXysHFAAdTVwIYEloMRF3ezCBsDtO\\_qjwfpq8z7Cwc](https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/istoriia-z-vidmami-katerina-disa/?fbclid=IwAR2nJHoIV-H2QYy6T-jXysHFAAdTVwIYEloMRF3ezCBsDtO_qjwfpq8z7Cwc)

<sup>30</sup> Її ж. Історія з відьмами... С. 31.

тому<sup>31</sup>. Суди, як правило, не виносили надмірно жорстких вироків, бо обвинувачення стосувалися здебільшого побутових справ. Наведемо приклад, коли суд навіть не звертав уваги на буденні розбіжності: дячек Григорій Камарницій 24 липня 1741 р. був звинувачений Дубенським магістратом у звабленні дівиці Катерини Сахнюкової. Він виправдався від інкримінованого йому злочину, навівши алібі й бажаючи пояснити, яка обставина могла спричинити звинувачення. Григорій Камарницій висловив припущення, що, можливо, біс прийняв на себе його вигляд і в такому лиці ходив до Сахнюкової вчиняти гріх<sup>32</sup>.

Яскраво ілюструє притягнення до суду за чутки випадок, коли впродовж 1700–1713 рр. у Кам'янецькому магістраті розбиралася справа за скаргою ткацького цехмістра Петра Дерочевського, який звинувачував кількох своїх сусідок у поширенні чуток, нібито його дружина спричинила хворобу майстрові Костю, пославши на нього чорта. Показання свідків, зібрані по цій справі, вказують на те, що воно виникло з порожніх перешіптувань і випадкових розмов, але не містять вказівок на те, щоб свідки самі вірили в можливість зносин Дерочевської зі злим духом<sup>33</sup>.

Як же потрапляли до суду жінки, яких звинувачували у тому, що вони не «прості»? Треба пригадати особливість судової системи руських воєводств у ранньомодерний період: те, що міські ради і лави поєднували функції судів і мусили фіксувати всі скарги. І не завжди кожна скарга доходила саме до слідства і суду. Тому дуже велика кількість звинувачень у відьомстві базувалася на скаргах і страхах людей, які зафіксувалися в судах. Однак існувала дуже невелика кількість справ, у яких справді велося слідство. Це, як правило, справи, пов'язані або зі смертю дитини, або зі скаргою когось, хто мав соціально вище становище. Здебільшого скарги фіксували, а тим, проти кого висувалося звинувачення, висловлювали попередження<sup>34</sup>.

Саме чаклунство каралося за всією суворістю закону. Правовою основою магістратських судів XVI–XVIII ст. у справах чаклунства слугували *Саксонське зерцало*, *Каролінзкий кодекс* та, особливо, книги Бартоломея Гроїцького<sup>35</sup>. Показово, що у «*Вибірці артикулів з імперських законів*» («*Ten postepiek wybran jest z praw cesarskich*») Б. Гроїцького читаємо: «Якщо відомо, що хтось хотів навчити інших таких [чаклунських – А. С.] речей, або що хтось погрожував іншим, а з тими, кому погрожували, сталося щось зле, або що когось підозрювано за слова, поведінку, дії й інше, зазвичай притаманне таким особам, – таку особу слід притягнути до суду, на підставі цих звинувачень її можна віддати на тортури. Усі ці вміння противні Богові, тому християнам не личить їх уживати, всі вони заборонені законом і повинні суворо каратися»<sup>36</sup>. Втім, слід зазначити, що на теренах Речі Посполитої і на руських землях у її складі позови часто-густо не доходили до суду. Зазвичай це були скарги на шкоду худобі або ж прокльони. Зазначимо: багато судових позовів ґрунтувалися на підозрілій, малозрозумілій поведінці, непевних діях з боку окремої особи. Отже, такі діяння виказували чаклуна або відьму<sup>37</sup>. Зважаючи на це, звернемо увагу на інститут репутації, яка в той час була ледь не найважливішим алібі. Якщо підозрювана особа

<sup>31</sup> Її ж. Полювання на відьом... URL: [https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/istoriia-z-vidmami-katerina-disa/?fbclid=IwAR2nJHoIV-H2QYy6T-jXysHFAdTVwIYEloMRF3ezCBsDtO\\_qjwpfq8z7Cwc](https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/istoriia-z-vidmami-katerina-disa/?fbclid=IwAR2nJHoIV-H2QYy6T-jXysHFAdTVwIYEloMRF3ezCBsDtO_qjwpfq8z7Cwc)

<sup>32</sup> Антонович В. Указ. соч. С. 91–92.

<sup>33</sup> Там же. С. 43.

<sup>34</sup> Диса К. Полювання на відьом. URL: [https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/istoriia-z-vidmami-katerina-disa/?fbclid=IwAR2nJHoIV-H2QYy6T-jXysHFAdTVwIYEloMRF3ezCBsDtO\\_qjwpfq8z7Cwc](https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/istoriia-z-vidmami-katerina-disa/?fbclid=IwAR2nJHoIV-H2QYy6T-jXysHFAdTVwIYEloMRF3ezCBsDtO_qjwpfq8z7Cwc)

<sup>35</sup> Її ж. Історія з відьмами... С. 32.

<sup>36</sup> Процитовано за: Диса К. Історія з відьмами... С. 33.

<sup>37</sup> Там само; Диса К. Полювання на відьом. URL: [https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/istoriia-z-vidmami-katerina-disa/?fbclid=IwAR2nJHoIV-H2QYy6T-jXysHFAdTVwIYEloMRF3ezCBsDtO\\_qjwpfq8z7Cwc](https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/istoriia-z-vidmami-katerina-disa/?fbclid=IwAR2nJHoIV-H2QYy6T-jXysHFAdTVwIYEloMRF3ezCBsDtO_qjwpfq8z7Cwc)

мала бездоганний імідж серед односельчан чи інших дворян, її могли відпустити без будь-якого покарання. Із запису акта Ковельського магістрату 1700 р. відомо, що міщанин Федор Андрієвич поскаржився на євреїв Авраама Іршовича і Пейсю за те, що остання спіймала kota позивача, занесла його в дім Іршовича і там оскопила. Андрієвич припускав, що це дійство спрямовувалося на хворобу йому і його родині. Іршович зміг виправдатися завдяки зразковій поведінці. Ковельський магістрат звільнив єврея від відповідальності за умови присяги в синагозі. Натомість Пейсі пощастило менше і її змусили протягом трьох сабашів стояти в притворі синагоги, а відрізані частини kota Іршович мав пред'явити до магістрату<sup>38</sup>.

Найбільше детальних покликів на правові норми врегулювання подібних справ віднаходимо у т. зв. чорних або кримінальних книгах. У 1748 р. кременецьким судом винесено вирок Вінценту Ружанському та Вайсеку Венгринцю: «Суд звертається до магдебурзького права, артикули якого є як у *Porzadku*, так і загалом у Саксонії – за використання чарів і як відьму його мали б живцем спалити на повільному вогні, але суд милостиво позбавляє його такого покарання. Проте цим документом наказуємо, щоб завтра о 9 годині кат зітнув йому голову мечем»<sup>39</sup>. Знов-таки, інквізиційні суди користувалися міським правом, яке регулювало всі сфери суспільного життя. Цю подію якоюсь мірою можна назвати унікальною, адже, за нашими спостереженнями, у більшості випадків засуджували саме жінок, а кількість обвинувачених чоловіків становила лише близько 20 %<sup>40</sup>.

Ще одним резонансним випадком є справа 1753 р., що розглядалася також у Кременчуці. Кілька жінок, звинувачених у відьомстві, отримали суворе попередження, адже їхню провину не було доведено остаточно: «Позаяк суд супротивиться як чарам, так і відьмам, цим документом наказуємо: якщо за якийсь час – хай навіть через кілька чи кількадесят років, а чи навіть їхні нащадки – вживатимуть якісь чари чи відьомство, тоді, згідно з артикулами магдебурзького права, вони мають бути спалені живцем»<sup>41</sup>.

Отож, хоч інквізитори виносили досить гуманні вироки, траплялися випадки доволі жорстоких покарань. Наприклад, 10 квітня 1746 р. жителі села Гуменець (у межах сучасного Львівського району Львівської області) вирішили провести хресний хід задля захисту від морової виразки, яка стрімко поширювалася. Саме в той час у дворі вельможі Михайла Матковського пропали коні. Він вирішив піти шукати зниклих тварин. Жителі Гуменця вирішили, що незрозуміла особа – упир, уособлення виразки. Так Матковського жорстоко побили і зрештою прагнули спалити його. Як не намагався дворянин виправдатися – не допомогло. Навіть місцевий священник закликав до інквізиційної розправи<sup>42</sup>.

З усього вищесказаного випливає, що застосовувалися різноманітні покарання: побиття різками, сплата штрафів, вигнання, арешти, зрештою – смертна кара у вигляді відсікання голови мечем або спалення на ритуальному вогнищі. Для здобування інформації застосовували тортури. Можна зазначити, що роль тортур дуже перебільшена в сучасних міфах щодо інквізиційних практик у різних країнах. Звернімо увагу: з-поміж 198 випадків інквізиції лише 5 % закінчилися муками<sup>43</sup>.

<sup>38</sup> Антонович В. Указ. соч. С. 11–12.

<sup>39</sup> Прочитовано за: Диса К. Історія звідьмами... С. 34–35.

<sup>40</sup> Її ж. Полювання на відьом. URL: [https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/istoriia-z-vidmami-katerina-disa/?fbclid=IwAR2nJHoIV-H2QYy6T-jXysHFAdTVwIYEloMRF3ezCBsDtO\\_qjwfpq8z7Cwc](https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/istoriia-z-vidmami-katerina-disa/?fbclid=IwAR2nJHoIV-H2QYy6T-jXysHFAdTVwIYEloMRF3ezCBsDtO_qjwfpq8z7Cwc)

<sup>41</sup> Її ж. Історія звідьмами... С. 35.

<sup>42</sup> Антонович В. Указ. соч. С. 105–112.

<sup>43</sup> Диса К. Історія з відьмами... С. 39–47.

Традиційно інквізиторів і катів, чия професія вважалася негідною, зображають садистами, що тільки й чекали «нової порції» звинувачених у ересях і чаклунстві. До того ж, не всі зізнання були отримані безпосередньо внаслідок тортур: жінки й чоловіки лише від вигляду тих інструментів, які приготували для катувань, визнавали нереальні, химерні злочини проти сусідів, панів, Церкви. Мордування йшли в хід у виняткових випадках, припустимо, коли не залишалося «іншого виходу». Зчаста тортурування обґрунтовували припущенням, що людина під впливом болю видасть потрібну інформацію (зізнання чи свідчення). Не дивно, що невинна людина від болю визнає абсолютно чудернацькі злочини. Також застосування таких методів уможливлювалося наявністю достатніх доказів: провина підтверджена двома свідками або після другого допиту звинувачений відмовлявся говорити<sup>44</sup>. Що цікаво, шляхтичі, заслужені лицарі, міські урядники (доки перебували на посадах), особи, які мали науковий ступінь доктора, діти до 14 років, старі люди і вагітні жінки (до народження дитини) звільнялися від тортур, окрім «виступів проти короля і громадської справи» чи випадків їхньої зради Вітчизні<sup>45</sup>.

На окрему увагу заслуговує професія ката як така, що вважалася негідним заняттям і абсолютно не толерувалася міським соціумом<sup>46</sup>. Для прикладу, у Львові поява міського ката як окремої посадової особи, до обов'язків якої, крім тортурувань і страт обвинувачених, входив також вивіз нечистот і сміття з міста, зафіксована 1408 р.<sup>47</sup> Б. Гроїцький своєрідно виправдовував катове ремесло: «Кат – особа, яка щодо злочинців справедливий вирок виконує, хоча несе на собі ім'я, ненависне всім людям, бо посада його видається незначною, непристойною, жорстокою і кривавою. Однак чином своїм не грішить ані перед власним сумлінням, ані перед світом, ані перед Богом, який є початок усілякої справедливості. Бо те, що чинить, то все заради справедливості, а не з власної волі, й узагалі, згідно зі св. Павлом, він є слуга Божий, слуга справедливості, а уряд його дуже потрібний. Бо нічого за писаним правом не було б злодієві, перелюбникові, розбійникові, вбивці, іншому злочинцеві, якби не існувало того, хто на них це право здійснив»<sup>48</sup>. З усіх руських міст власного представника цієї професії мали лише три: Львів, Кременець і Кам'янець<sup>49</sup>.

Крім часами жорстоких тортур, обов'язками ката були: відлов бродячих собак; очищення міста від нечистот і падалі; прибирання місць страт; прибирання трупів. Часто «негідні» володіли фахом хірурга. Загалом професія ката – попри зневажання – добре оплачувалася. Львівський кат за тиждень у 1589 р. отримував 12 грошів, а вже 1597 р. – 2 злоті. У Познані в XV ст. платили 18 грошів, 1627 р. – 1 злотий. Окремо оплачувалося виконання судових вироків – страт, тортурування тощо. Також окремо оплачувалися матеріали та знаряддя, необхідні для страти. Поодинокі міста, наприклад, у Сілезії, стягували з міщан податок на «катове»<sup>50</sup>.

Сила застосування тортур в інквізиційній практиці була пропорційною мірі злочинства. Знаходилися мужні й витривалі, які переживали знущання над своїм тілом, – їх урешті відпускали як невинних. Згідно з правовими приписами, кожен, хто визнав провину на муках, повинен наступного дня добровільно та без примусу повторити свої свідчення. На думку Б. Гроїцького, потрібно обережніше ставитися до

<sup>44</sup> Там само. С. 40.

<sup>45</sup> Гошко Т. Назв. праця. С. 223.

<sup>46</sup> Там само. С. 219.

<sup>47</sup> Там само. С. 220.

<sup>48</sup> Прочитовано за: Гошко Т. Назв. праця. С. 225.

<sup>49</sup> Діса К. Історія з відьмами... С. 43.

<sup>50</sup> Гошко Т. Назв. праця. С. 227, 229; Зайцева Т. Антропологія міст і міського права на руських землях Корони Польської в XIV – першій половині XVII ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. Київ, 2019. С. 181–193.

показових ознак провини – переляк, заїкання, плутаність: у разі помилки судді інквізитори ризикували стратити невинну особу. А ось спроба втечі – беззаперечний доказ вини<sup>51</sup>.

Найдавніший відомий випадок застосування тортур у процесі інквізиції на руських теренах Речі Посполитої датується 1634 р. та походить зі Львова. Єва Грубарка, Доротея Смоличка і Єва Питлоха були звинувачені у спричиненні смерті магічними засобами. Оскільки визнавати провини вони не бадали, їх катували протягом кількох тижнів. За тогочасними законами застосовувати тортури дозволялося тричі, натомість одну з жінок (Єву Грубарку) піддали мукам аж дев'ять разів. Незважаючи на намагання жінок апелювати рішення інквізиції, їм винесли вирок у вигляді смертної кари<sup>52</sup>. Це одиничний випадок використання тортур поза законом, коли аж утричі було перевищено «ліміт».

До цього можна додати інші дві цікаві справи – 23 липня 1716 і 10 червня 1730 рр. У першому випадку в домі вірменського в'їта в Кам'янці заарештовано жebraчку Марину, при якій виявили підозрілий вузлик. У ньому знаходилися шматки кісток і людський зуб, жменя пилу. Підсудна на допиті розповіла, що ночувала у міщанина Павла Святовича, де дівчина звернулася з проханням засобу, котрий допоміг би їй вийти заміж. Бажаючи отримати винагороду, жebraчка погодилася. Так, магістратський суд дійшов висновку, що озвучені свідчення залишаються підозрілими і наказав піддати мукам для в'яснення реального значення знайдених предметів<sup>53</sup>. Друга справа стосувалася кріпосної поміщика Луки Малинського – Мотруни Перистої. П'ятеро односельчан засвідчили, що Мотруна в їхній присутності погрожувала панові і його родині. Звинувачену допитали у магістратському суді, де пролунала така фраза: «Зізнаюсь я чи ні, однаково мушу загинути». Суд визнав свідчення Перистої незадовільними і відправив на тортури, посилаючись на статті Магдебурзького права. Три рази їй розтягали кінцівки, тричі прикладали розпечене залізо, втім підсудна запевняла, що ніяких чарів не знає, а звинувачення – чутки, поширені її сусідкою Корнеїхою. Втім, застосувавши всю суворість Магдебурзького права, Мотруну Перисту засудили до смерті, головно, за погрози поміщику<sup>54</sup>.

Підсумовуючи, доходимо висновку, що тортурам, однак, піддавали дуже незначну кількість обвинувачених з усіх судових справ, проаналізованих нами в актуальних студіях. Зазначмо, що на руських землях скаржилися переважно на чари у побутовому житті та суспільній сфері. Саме тому процеси інквізиції не так істотно вплинули на судову систему Речі Посполитої другої половини XVI–XVIII ст. Крім того, утримання катів обходилося дорого. Назагал, інквізиційні процеси не оминули руських земель у складі Корони Польської, хоча і не розгорнулися у такому масштабі, як у країнах «Старшої Європи», бо місіонерська діяльність Ордену домініканців у володіннях Романовичів XIII – першої половини XIV ст., вочевидь, мала стихійний характер. Поява інквізиторів-домініканців на згаданих територіях документально фіксується другою половиною XIV ст. Правова основа інквізиторських судів уже в межах Речі Посполитої базувалася як на Магдебурзькому та Саксонському праві, так і на місцевих законодавчих зведеннях. Судові вирокі варіювалися від звичних попереджень до смертної кари за найважчі злочини чаклунства, при цьому практика тортування застосовувалася до відносно незначної частки обвинувачених.

<sup>51</sup> Діса К. Історія з відьмами... С. 41–42.

<sup>52</sup> Там само. С. 43–44.

<sup>53</sup> Антонович В. Указ. соч. С. 65–66.

<sup>54</sup> Там же. С. 77–79.

*The problem of spreading and application of inquisitional practices during the 14<sup>th</sup>–18<sup>th</sup> centuries in the Rus' lands within the Kingdom of Poland and since 1569 in the Polish-Lithuanian Commonwealth is highlighted in the article. The author traces the involvement of the Dominican Order in the organization of inquisitorial institutions in the outlined territory. The structure and principle of functioning of ecclesiastical and secular courts in the cases of witchcraft and heterodoxy are analyzed. In the context of the investigated problems, the author focuses a special attention on the «unworthy» profession of the executioner and his role in the medieval and early modern space of the Rus'ian cities of the Polish Kingdom. The role of torture practice during the process of investigating legal cases concerning the accusations of sorcery, witchcraft or heresy is identified by the author.*

**Key words:** Dominicans, Inquisition, witchcraft, executioner, trial, torture.

УДК 94(477.83/86:438)[Потоцькі]

*Андрій-Богдан Овсянецький (Івано-Франківськ, Україна)*

### ФУНДАЦІЙНА ТА ФОРТИФІКАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ РОДИНИ ПОТОЦЬКИХ У МІСТІ СТАНИСЛАВОВІ РУСЬКОГО ВОЄВОДСТВА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

*У статті охарактеризовано вплив засновників і будівничих міста Станиславова – представників родини Потоцьких на його розвиток упродовж 1662–1772 рр. Фундації простежуються в оборонній, сакральній, адміністративній (ратуші), а також освітній сферах. Стаття присвячена ролі міста-фортеці в історії Станиславова.*

**Ключові слова:** Потоцькі, Станиславів, фортеця, єзуїти, костел.

**Актуальність** даної теми обумовлена нагальною потребою реконструкції історії окремих руських земель (міст, містечок, сіл) у складі Речі Посполитої. Внаслідок дочасного ідеологічного забарвлення дана тема погано висвітлювалася або була взагалі відсутньою у радянській історичній науці. Натомість із відновленням незалежності України 1991 р. в результаті домінування гранд-нарративу Михайла Грушевського окреслена тематика продовжувала перебувати на маргінесі студій.

Не зайвим на початку згадати слова польського історика в США Анджея Сулими Камінського про те, що польська сторона часто проявляла польський історичний шовінізм стосовно історії Речі Посполитої. Відтак, **метою** даної роботи є показати досі мало висвітлені сторінки фундаційної та фортифікаційної діяльності родини Потоцьких у місті Станиславові Руського воєводства Речі Посполитої.

Наші **завдання** передбачають: висвітлити оборонну забудову роду Потоцьких у Станиславові; проаналізувати обставини постання сакральної архітектури; розкрити вплив Потоцьких герба Ревера на історичну забудову Станиславова XVIII ст.

**Предмет студій** зосереджений на особливостях військової та культурної забудови міста, а **об'єктом дослідження** є, в цілому, діяльність роду Потоцьких у Станиславові.

В оборонній архітектурі Потоцьких перше місце посідає Станиславівська фортеця 1662 р., з якої власне почалась історія і заснування міста<sup>1</sup>. Місто-фортецю

<sup>1</sup> Chowaniec Cz. Historia twierdzy Stanisławowskiej 1662–1812 / oprac. M. Wołoszczuk, N. Mika, Z. Fedunkiv. Lwów : LADEX, 2018. S. 30–32.

споруджено в короткий термін п'яти місяців за французьким проєктом Франсуа Корассіні з Авіньйону у формі правильного шестикутника (з шириною сторони 400 м) з додатковими бастионами й фортом (див. Рис. 1), що для того часу було технологічним прогресом.

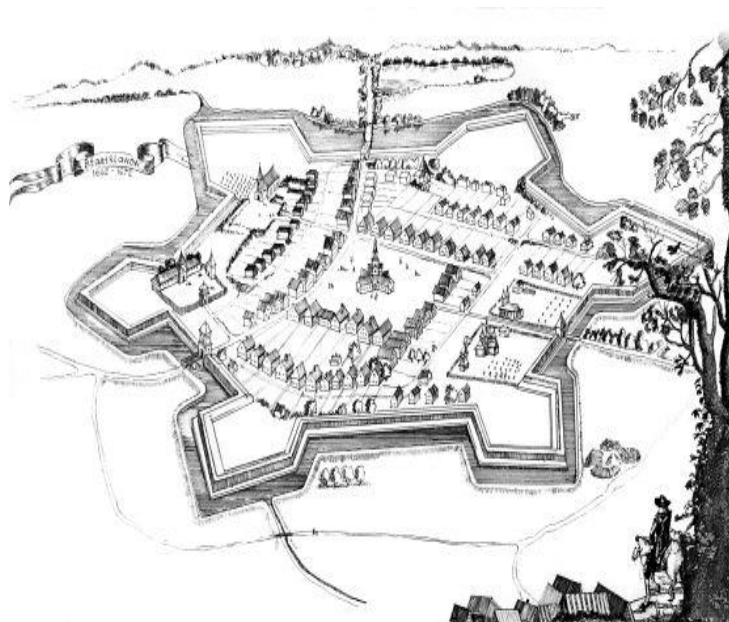


Рис. 1. Станиславівська фортеця

Роботи над зміцненням твердині тривали до середини XVIII ст. Фортеця мала вісім великих і малих фортечних бастионів, але тепер їхні стіни зроблені з цегли, а брами – з каменю. Висота фортечних мурів залишається незмінною і становить 10 м<sup>2</sup>.

Фортеця мала унікальний комплекс, характерний для оборонних споруд міст Західної Європи, а, отже, при дослідженнях можна проводити паралелі, цілком слушні компаративні зіставлення із, до прикладу, містом Нарден у Нідерландах<sup>3</sup>. (див. Рис. 2).



Рис. 2. Фортеця Нарден у Нідерландах

<sup>2</sup> Бондарев І., Федунків З. Станиславівська фортеця. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2010. С. 20–21.

<sup>3</sup> Головчанська У. З історії роду Потоцьких – власників міста Станиславова у XVII–XVIII ст. Івано-Франківськ, 2003. С. 52.



Майбутніх студій варті уваги й інші частини фортеці (бастіонів), зруйновані впродовж XVIII–XX ст. і відтоді спеціально більше не досліджені.

При вивченні розбудови сакральної архітектури міста родиною Потоцьких варто звернути увагу на найстарішу збережену будівлю, яка слугує водночас і найстарішим храмом – Колегіату Діви Марії<sup>4</sup>. У ній 1683 р. відбулася урочиста церемонія поховання полеглого під Віднем сина засновника міста Андрія – Станіслава Потоцького. Відтоді Потоцькі герба Ревера в Станиславові хоронили представників свого роду в підземеллях костелу. Тому дана сакральна пам'ятка, як сімейна усипальниця-костел, становить великий інтерес для подальших досліджень<sup>5</sup>. Архітектурне тло костелу сформувався поєднанням двох стилів – ренесансу і бароко, чому немає аналогів у регіоні<sup>6</sup> (див. Рис. 3).



Рис. 3. Колегіата Пресвятої Діви Марії

Не менш важливо згадати втрачену святиню міста з числа фундацій Потоцьких – костел Святого Петра і Павла та монастир Ордену тринітаріїв. У Станиславові тринітарії з'явилися з ініціативи засновника міста Андрія Потоцького, однак мурований храм, який становить для нас історико-культурний інтерес, постав за його сина Юзефа. Унікальністю сакральної споруди слугують захоронення у крипті ченців та доброчинців обителі<sup>7</sup>.

Варто зазначити, що на цілу Україну монастирі Ордену тринітаріїв було засновано тільки в семи містах: Львів, Берестечко, Луцьк, Бурштин, Кам'янець-Подільський, Галич і власне Станіславів. Архітектура храму за стилем є пізнім бароко Речі Посполитої, правда доля архітекторів і скульпторів храму не відома<sup>8</sup>. Інтерес до досліджень комплексу зумовлений намірами ретельніших студій історії, архітектури і реконструкції храму (див. Рис. 4).

<sup>4</sup> Niesiecki K. Korona Polska przy Złotej Wolności Starożytnymi Wszystkich Kathedr, Prowincyi y Rycerstwa Kleynotami Heroicznym Męstwem y odwagą, Naywyższemi Honorami a naypierwey Cnotą, Pobożnością y Świątobliwością Ozdobiona... Lwów : w drukarni Collegium Lwowskiego Societatis Jesu, 1738. T. 2. S. 748–749.

<sup>5</sup> Barącz S. Pamiątki miasta Stanisławowa. Lwów, 1858. S. 30.

<sup>6</sup> Petrus J. T. Kościół parafialny p. w. Wniebowzięcia Najświętszej Panny Marii w Nadwórnej // Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Kraków : Międzynarodowe Centrum Kultury, Drukarnia narodowa, 1996. Cz. 1 : Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego. T. 4. S. 106.

<sup>7</sup> Гаврилишин П. Поляки у Станиславові. Івано-Франківськ, 2022. С. 26–28.

<sup>8</sup> Там само. С. 30–31.

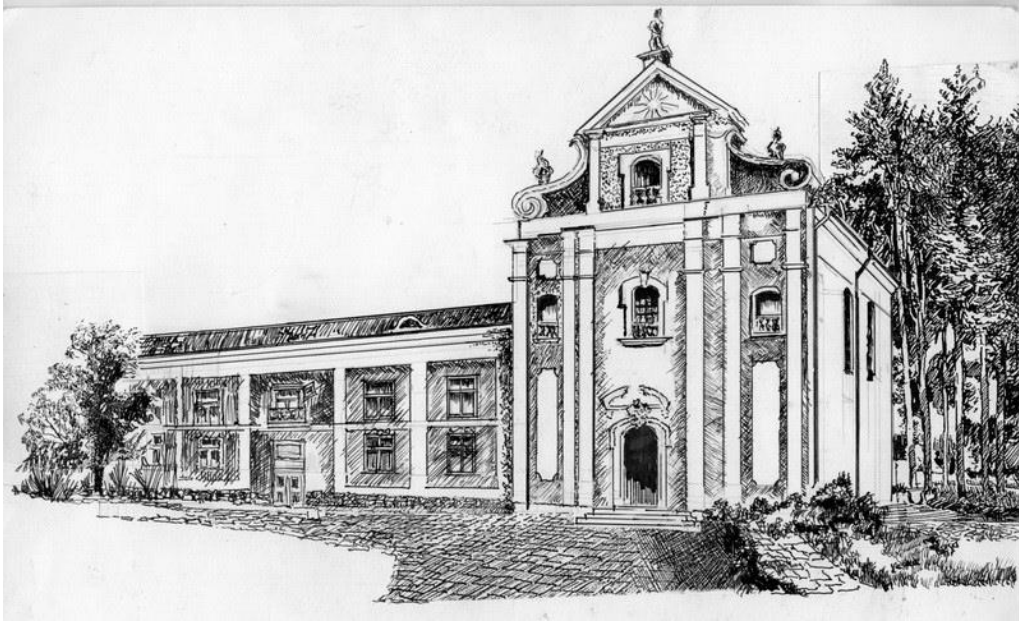


Рис. 4. Тринітарський костел

У давньому Станіславові, окрім Ордену тринітаріїв, від початку XVIII ст. працював Орден, запрошений до міста Юзефом Потоцьким<sup>9</sup>. Перший єзуїтський храм постав 1729 р. Але внаслідок надто неглибокого фундаменту, незабаром у мурах споруди з'явилися тріщини. У 1752 р. костел було розібрано через аварійний стан<sup>10</sup>. Наступного року розпочалося будівництво нового костелу за проектом архітекторів Станіслава Потоцького та Христіана Дальке<sup>11</sup>, який вважається оригінальною спорудою австро-баварського бароко з елементами раннього класицизму. Декор багатого інтер'єру доповнює барочна скульптура головного вівтаря, де знаходяться фігури ангелів, святих і апостолів. Спорудження тривало до 1763 р.<sup>12</sup> (див. Рис. 5).



Рис. 5. Єзуїтський костел

І нарешті варто згадати ще одну сакральну споруду з фундацій Потоцьких – вірменський костел Непорочного Зачаття Найсвятішої Діви Марії. Оригінальною

<sup>9</sup> Dymnicka-Wołoszyńska H. Potocki Stanisław h. Pilawa (1698–1760) // Polski Słownik Biograficzny (далі – PSB). Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk ; Łódź, 1984. T. XXVIII/1. Zeszyt 116. S. 156–158.

<sup>10</sup> Barącz S. Op. cit. S. 167.

<sup>11</sup> PSB. T. XXVIII/1. Zeszyt 116. S. 156–158.

<sup>12</sup> Kowalczyk J. Świątynie i klasztory późnobarokowe w archidiecezji lwowskiej // Rocznik Historii Sztuki. 2003. № XXVIII. S. 245.

рисою його архітектури є застосування італійського бароко<sup>13</sup>. Храм містив важливу збережену реліквію – чудотворний образ Пречистої Діви Марії, що походив із XVII ст. Останній настоятель 1944 р. вивіз образ до Польщі<sup>14</sup>. Окрім мистецько-архітектурного напрямку досліджень храм слугує прикладом діяльності вірмен Станиславова XVIII–XX ст.<sup>15</sup> (див. Рис. 6).



Рис. 6. Вірменський собор

Аналізуючи вплив Потоцьких герба Ревера на історичну забудову Станиславова XVIII ст., варто виокремити ратушу, єзуїтський колегіум, а також палац.

Існування ратуші в Станиславові за Потоцьких поділяється на два періоди: так звана перша ратуша (1672–1677), спочатку зведена з дерева, а пізніше перебудована на дерев'яно-муровану<sup>16</sup>, та друга ратуша (1695–1868).

У 1695 р., на замовлення власника міста Юзефа Потоцького, під керівництвом архітектора Карла Беноа звели нову ратушу, цього разу – виключно з каменю. На другому і третьому її поверхах проводили засідання магістрату й суду, а перший поверх був зданий в оренду купцям, які відкрили тут 24 крамниці. На верху ратуші височіла фігура архангела Михаїла, патрона Червоної Русі, який перемагав диявола у вигляді змія<sup>17</sup>. Архітектурний стиль ратуші характеризувався як ренесанс із елементами бароко (див. Рис. 7).

<sup>13</sup> Barącz S. Op. cit. S. 105–107.

<sup>14</sup> Ostrowski J. K. Kościół parafialny p. w. Wniebowzięcia Najświętszej Panny Marii w Monasterzyskach // Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego. Praca zbiorowa. Kraków : Międzynarodowe Centrum Kultury, Drukarnia narodowa, 1996. T. 4. S. 92.

<sup>15</sup> Хованець Ч. Вірмени у Станіславові в XVII–XVIII століттях. Івано-Франківськ, 2008. С. 25–27.

<sup>16</sup> Полек В. Майданами та вулицями Івано-Франківська. Івано-Франківськ, 2007. С. 90.

<sup>17</sup> Зелінський Ю. Нарис історії міста Станіславова. Івано-Франківськ, 2021. С. 12–14.





Рис. 7. Друга Ратуша міста Станиславів

Родина Потоцьких фінансувала і сприяла розвитку освіти в Станиславові. У 1669 р. Андрій Потоцький заснував у місті «колонію» Краківської академії, яку зазвичай називали «академія» та якою опікувались капітуляри Римо-католицької церкви. Юзеф Потоцький, на відміну від свого батька, був прибічником Ордену єзуїтів, поставивши за мету створення у місті колегіуму<sup>18</sup>.

В Єзуїтському колегіумі вивчали граматику, риторику, поезику, французьку та німецьку мови. Заклад давав класичну на той час освіту. Будівлю спроектовано в стилі класицизму, що було не характерним для будівничих міста Потоцьких<sup>19</sup> (Див. Рис. 8).



Рис. 8. Єзуїтський колегіум

<sup>18</sup> Gierowski Józef A. Orlik Filip h. Nowina (1672–1742) // PSB. Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk : Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich ; Wyd-wo Polskiej Akademii nauk, 1979. T. XXIV/1. Zeszyt 100. S. 200.

<sup>19</sup> Barącz S. Op. cit. S. 192.

На окрему увагу заслуговує палац Потоцьких який проіснував 150 років. На жаль, ні планів, ні його графічних зображень не збереглося, що відкриває додаткові перспективи студій його зовнішнього вигляду й архітектурного стилю. За описом французького мандрівника Ф. д'Аллерка 1682 р., палац збудовано «гарно і має оздоблення з каменю». Від ансамблю палацу Потоцьких до наших днів дійшли два флігелі. Перший – ліворуч від брами, двоповерховий і має бароковий декор. Усі бокові фасади без декору. Збудований у вигляді букви Г з цегли. Другий флігель розміщений праворуч від брами. За розмірами й архітектурним рішенням значною мірою повторює вигляд симетрично розташованого лівого флігеля (див. Рис. 9).



Рис. 9. Флігель палацу Потоцьких

Головна брама зведена у XVIII ст. під час розбудови палацу. У ній облаштовані два аркові входи, оздоблені профільованими архівольтами із замкового каменю. В'їзд по головній осі брами фланковий масивними високими пілонами, увінчаний скульптурними обладунками середньовічного рицаря<sup>20</sup> (див. Рис. 10).



Рис. 9. Брама палацу Потоцьких

<sup>20</sup> Stanisławów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. T. XI : Sochaczew Szlubowska Wola, Warszawa, 1890. S. 191.

Споруда вартує уваги оскільки тут за час її існування перебували король Ян III Собеський, і володар Трансільванії Ференц II Ракоці, знаходили притулок дружина і доньки гетьмана Війська Запорозького Пилипа Орлика, а також бував австрійський цісар Йосиф II<sup>21</sup>.

Отже, архітектурна спадщина родини Потоцьких залишила великий слід в історії Станиславова, Руського воєводства та інших територій Речі Посполитої. Більшість надбань було втрачено через так звану Мармулядову пожежу 1868 р. Водночас перспективу досліджень вбачаємо не тільки в подальших наукових студіях, віднайденні досі не відомих джерел до теми, а насамперед – у потребі реставрації та реконструкції втрачених історичних архітектурних об'єктів міста.

*The article describes the influence of the city builders Stanyslaviv Potocki on its development from 1662 to 1772. Foundations can be traced in the defense sphere, in the sacral sphere, in the administrative sphere (town hall), as well as in the educational sphere. The article is devoted to the role of the fortress city in the history of Stanyslaviv.*

**Key words:** *Potocki family, Stanyslaviv, fortress, the Jesuits, church.*

---

<sup>21</sup> Бондарев І., Федунків З. Назв. праця. С. 180–181.

# СТОРІНКИ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ ХХ СТОЛІТТЯ

УДК 94(329.73:355.355)«1942/1949»

*Андрій Бойда (Івано-Франківськ, Україна)*

## ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВГЕНА ГРИЦЯКА В ОУН (М) ТА ЛАВАХ РСЧА (1942–1949 рр.)

*У статті проаналізовано зміст архівно-кримінальної справи № 75524 ф. 6 з ГДА СБУ в м. Києві. У матеріалах справи відображено життєвий шлях Є. Грицяка упродовж 1942–1964 рр. З'ясувалося, що він був членом Снятинського районного ОУН (м). Протягом 1944–1949 рр. перебував на службі в РСЧА. У грудні 1949 р. за допомогу повстанчому осередкові УПА в с. Стецева Снятинського району Станіславської області був засуджений терміном на 25 років трибуналом при ВЧ № 24045. Брав активну участь у Норильському повстанні 1953 р. Був повторно засуджений 1959 р. На підставі матеріалів повторного слідства в 1961–1964 рр. був частково реабілітований. Повністю оправданий Івано-Франківською обласною прокуратурою за відсутністю складу злочину 1992 р.*

**Ключові слова:** Євген Грицяк, ОУН (м), РСЧА, 38-ма армія, УПА, Покуття, Снятинщина, Норильське повстання.

**Актуальність теми.** В історії рідного краю завжди залишаються маловідомі сторінки. Це впливає як з відсутності дочасних локальних краєзнавчих студій, так і записів очевидців епохи. Вивчаючи біографію одного з лідерів Норильського повстання Євгена Грицяка (1926–2017), можна натрапити і на його особисті спогади<sup>1</sup> про власний життєвий шлях упродовж 1942–1991 рр. Журналісти регіонального та всеукраїнського рівня зібрали свого часу його свідчення про участь в українському підпіллі на Снятинщині, Норильському повстанні 1953 р., життя після визволення із системи ГУЛАГ. До 2023 р. в тіні студій залишалися архівні документи, тому окремі аспекти біографії Є. Грицяка виглядали суперечливо. Серед таких – його доля до початку Норильського повстання 1953 р.

Тому при підготовці до написання пропонованої розвідки на запит автора статті від 18 лютого 2022 р. керівництво ГДА СБУ 16 травня того ж року передало в наше розпорядження з фонду № 6 архівно-кримінальну справу (далі – АКС) № 75574. Зважаючи на вимоги до публікації, ми зупинимося виключно на молодих роках Є. Грицяка, включно до його арешту та винесення вироку в сфабрикованій Станіславським слідством справі 1949 р.

Євген Степанович Грицяк народився 9 серпня 1926 р. в с. Стецева Снятинського повіту Станіславівського воєводства Польщі (зараз – однойменне село в складі Снятинської ТГ Коломийського району Івано-Франківської області) в родині Параски Іванівни Грицяк (Курилюк) (1907–?) та Степана Васильовича Грицяка (1902–1945). Є. Грицяк також мав брата Петра (1932–?). Родина в селі належала до селян-

<sup>1</sup> Грицяк Є. Норильське повстання. Харківська правозахисна група. Харків : Харківська правозахисна група «Права людини», 2008. 104 с.

середняків<sup>2</sup>. Упродовж 1933–1941 рр. навчався в школі с. Стецева, де закінчив 7 класів. З початку німецької окупації села (29 червня 1941 р. – А. Б.) допомагав батькам по господарству. З лютого 1942 р. він навчався у Снятинській торговельній школі. Невідомий дописувач *Станиславівського слова* в № 19 за 13 грудня того ж року зазначив, що на час свого дворічного функціонування на базі колишньої гімназії в торговельній школі навчалось понад 200 учнів<sup>3</sup>.

Згідно з довідкою заступника начальника Снятинського райвідділу МДБ лейтенанта Торошина за 28 вересня 1949 р., в період німецької окупації у школі навчалось понад 100 учнів переважно з українських сімей селян-середняків та заможних селян. При ній також діяла націоналістична організація, члени якої перед приходом радянських військ пішли або на службу у Ваффен СС, або ж долучилися до підпільних осередків ОУН та УПА<sup>4</sup>. Саме в цій організації мельниківського спрямування за запрошенням жителя с. Малі Микулинці (нині південна окраїна с. Потічок у межах Снятинської ТГ Коломийського району Івано-Франківської області) Осипа Зінкевича (1925–2017) у квітні 1942 р. Є. Грицяк став членом ОУН (м) на псевдо «Гриб»<sup>5</sup>.

Зі слів Є. Грицяка на допиті 29 жовтня 1949 р., конкретні вказівки від О. Зінкевича він отримав у квітні 1943 р. За пропозицією свого товариша, Є. Грицяк мав стати новим районним провідником ОУН (м) та до сфери його впливу від організації мали входити такі села як Стецева, Стецівка, Підвисоке, Русів, Красноставці та Задубрівці Снятинського району. Конкретніших вказівок О. Зінкевич Є. Грицяку не залишив. У квітні того ж року О. Зінкевич залишив навчання у торговій школі в силу власних обставин та після певної трудової діяльності в м. Ясло в Польщі, виїхав до Німеччини<sup>6</sup>. Водночас, 1943 р. Микола Гроховський-Ленкевич (1924, с. Стецева – ?) перед своїм переїздом до м. Коломиї доручив Є. Грицяку та Дм. Печенюкові керівництво мельниківським осередком ОУН у с. Стецева. Зі слів допитаного 9 квітня 1952 р. М. Гроховського-Ленкевича, керівником районного проводу ОУН (м) упродовж 1942–1944 рр. був Микола Плав'юк<sup>7</sup>.

Згідно з поодинокими публікаціями в мережі та власними спогадами діяча, реальними цілями снятинських мельниківців було як поширення ідей української соборності та незалежності через листівки серед населення, так і спостереження за рухом окупаційних військ. У групі підпільників, окрім О. Зінкевича як зведеного (керівник звена – базового осередку організації) та Є. Грицяка, перебували Орест Скорейко (1927–1946) (воїн УПА на псевдо «Гамалія», який загинув 1946 р. в ході каральної операції МДБ), Микола Плав'юк з Русова (1925–2012) (майбутній президент УНР в екзилі) та Михайло Марковський із с. Топорівці (воїн УПА, загинув у бою 1944 р.). У підпіллі Є. Грицяк мав псевда «Гриб», а від середини 1943 р. «Полтавець» – на честь його улюбленої п'єси Івана Котляревського<sup>8</sup>.

Як пізніше свідчитиме на суді в грудні 1949 р. Є. Грицяк, потяг до націоналістичних міркувань у нього з'явився ще в дитинстві. Його батько Степан Грицяк у часи польської окупації Галичини був членом радикально-соціалістичної партії.

<sup>2</sup> Галузевий Державний архів СБУ (далі – ГДА СБУ). Ф. 6. Спр. № 75524. АКС Євгена Степановича Грицяка (1926–2017). Арк 5–6.

<sup>3</sup> В місті Стефаника і Черемшини // Станиславівське слово. 1942. № 19. 13 грудня. С. 6.

<sup>4</sup> ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. № 75524. Арк. 107.

<sup>5</sup> Там само. Арк. 122.

<sup>6</sup> Там само. Арк. 39.

<sup>7</sup> Там само. Арк. 237.

<sup>8</sup> Пуківський Ю. «Якби не смерть Сталіна, повстання не було б», – політв'язень Євген Грицяк // Локальна історія. 2021. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/interviu/iakbi-ne-smert-stalina-povstannia-ne-bulo-b-ievgen-gritsiak/>



Будучи впливовим чоловіком на селі, Грицяк-старший не тільки був національно свідомою людиною, оскільки читав багато книг національно-патріотичного спрямування, а й неодноразово дискутував із жителями села на політичні теми. За свою позицію він серед селян мав високий авторитет. Зі спогадів сина, любов до знань передалася і йому. Зі сторінок преси та інших видань той швидко довідався, що таке насправді так званий радянський рай. Зі слів Є. Грицяка, відступ радянських військ з теренів Снятинщини влітку 1941 р. та прихід 29 червня того ж року в село німецько-угорських військ, поставили питання про неповернення радянської влади в край та пошук можливостей реалізації під окупацією<sup>9</sup>.

Протягом навчання в торговій школі, молодий Євген приїздив до рідної Стецеви, де на базі сільського клубу брав участь у художній самодіяльності. В основному він реалізовував себе як актор у виставах на сцені стецівського клубу. Сільський театр головно демонстрував вистави з національно-патріотичним нахилом у дозволених німцями рамках. Зокрема, одним із амплуа для Є. Грицяка була роль С. Петлюри. В інших постановках він переважно виконував ролі антигероїв<sup>10</sup>. Будучи студентом торгової школи, Є. Грицяк брав також активну участь у роботі ВСУМ і ПЛАСТ м. Снятин<sup>11</sup>.

Є. Грицяк закінчив навчання з кваліфікацією працівника торгівлі в липні 1943 р. Після цього юнак продовжив працювати у своєму домашньому господарстві. У жовтні 1943 р. він зустрічався зі старостою волосної управи Є. Лисняком, котрий запропонував випускникові працювати писарем (секретарем) у згаданому органі місцевого самоврядування або ж виїхати на роботу до Німеччини. Є. Грицяк обрав роботу в управі. Також писарем (секретарем), проте на рівні сільської управи працював і його батько. Праця в цих органах для обох Грицяків тривала до березня 1944 р. У грудні 1944 р. на теренах району було розгорнуто мобілізацію молоді із залученням її до діяльності організації «Баудинство» (з німецької – будівництво). Медкомісія в Снятині визнала Грицяка-молодшого придатним до роботи в даній організації, яка займалась ремонтом доріг та мостів на теренах району і за його межами<sup>12</sup>.

У березні 1944 р. Є. Грицяк за направленням організації працював у господарстві колгоспного типу в с. Підвисоке, утвореному на базі колишнього панського маєтку. Перед приходом радянських військ, німцями було закрито цей заклад, опісля чого він якийсь час знову перебував у рідній Стецеві й 25 березня 1944 р. ним та батьком було прийнято рішення про виїзд з рідного села на Косівщину – до с. Бабин. Там вони обидва переховувалися в господарстві місцевого жителя Петра Рематейщука. Побоюючись фізичної розправи з боку бійця винищувального батальйону з с. Стецева Гр. Тарнавського через власні порохунки з останнім, Є. Грицяк разом з батьком були змушені уникати публічності. При поверненні до села Є. Грицяк перебував на нелегальному становищі, в основному переховуючись у сусідів, знайомих та родичів – як у Стецевій, так і в с. Тулова, с. Красноставці, с. Підвисоке того ж Снятинського району. 9 травня 1944 р. Є. Грицяк легалізувався в рідному селі<sup>13</sup>.

Зі слів обох Грицяків, Євгена мобілізували до лав РСЧА 19 червня 1944 р. Однак згідно з віднайденими нами даними в ЦАМО, Грицяк-молодший потрапив до РСЧА в липні 1944 р., а Грицяк-старший – 19 червня 1944 р. Грицяк-молодший служив до вересня того ж року в 363-му запасному стрілецькому полку, у вересні

<sup>9</sup> ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. № 75524. Арк. 142.

<sup>10</sup> ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. № 75524. Арк. 51, 162.

<sup>11</sup> Грицяк Є. Назв. праця. С. 11.

<sup>12</sup> АКС № 75524. Арк. 12.

<sup>13</sup> Там само. Арк. 13, 33.

1944 – січні 1945 рр. – курсантом у в/ч 10835. У січні 1945 р. він потрапив на фронт у складі 417-го мінометного полку 24-ї артилерійської бригади. Будучи призваним у червні 1944 р. разом з батьком та опинившись в одному і тому ж полку в січні 1945 р., ними в березні було прийнято рішення про дезертирство. Давши згоду на втечу, батько та син кинули свої гвинтівки й автомашини в м. Кросно (Польща) та, маючи намір дістатися Закарпаття, де на Рахівщині в Грицяка-старшого була своя людина, рухалися маршрутом, що пролягав на південь у бік Словаччини. Незабаром на польсько-словацькому кордоні їх схопив польський патруль, дезертири опинилися у руках радянських військ і були направлені до штрафної роти<sup>14</sup>.

2016 р. в інтерв'ю етнологу Юрію Пуківському причиною дезертирства Є. Грицяк називав боязнь фізичної розправи через погрози невідомого майора РСЧА в м. Кросно навесні 1945 р. через несправність вантажівки, яку йому не вдалося ліквідувати на місці. Від розстрілу за дезертирство, як це потім згадував Є. Грицяк, його врятував невідомий йому лейтенант РСЧА родом з Вінниччини, котрий і відправив його та батька до штрафної роти<sup>15</sup>. Під час короткого перебування в рядах штрафників упродовж 14–27 березня 1945 р., Є. Грицяка 27 березня було поранено, а його батько загинув<sup>16</sup>. Цікаво, що на ім'я молодшого Грицяка його матері Парасці Іванівні Грицяк (у документах помилково записана Грицак – А. Б.) 30 березня 1945 р. прийшло сповіщення про те, що її син, червоноармієць 265-ї окремої армійської штрафної роти, загинув у бою 27 березня 1945 р. на території Шльонського воєводства в Польщі. Згідно зі штампом Снятинсько-Городенківського ОРВК Станіславської області за 13 липня 1947 р., Є. Грицяк уже числився живим, а відтак «похоронка» не була підтверджена<sup>17</sup>.

В іменному списку безповоротних втрат, складеному Снятинським райвійськкоматом на основі даних про загиблих на фронтах жителів району з 1 січня по 9 травня 1945 р. за травень 1945 р. числиться рядовий 140-ї штрафної роти С. В. Грицяк<sup>18</sup>.

У квітні 1945 р., після закінчення лікування в госпіталі, Є. Грицяк був направлений на службу у 295-й стрілецький полк 183-ї стрілецької дивізії 38-ї армії 4-го Українського фронту. Згідно з архівними матеріалами ЦАМО РФ, нами підтверджено факт його участі в бойових діях у складі військ 4-го Українського фронту РСЧА в 1944–1945 рр. За бойові звитяги, котрі проявив стрілець 1-ї роти згаданого полку при знищенні в ході ворожої контратаки в с. Вишковиці 1945 р. на прикордонній з Чехією території Польщі відповідно до наказу керівництва 295-го стрілецького полку 183-ї стрілецької дивізії 38-ї армії 4-го Українського фронту він отримав медаль за відвагу. Також у цьому указі є свідчення і про членство Є. Грицяка у ВЛКМС. Однак, за матеріалами отриманої нами справи, дану інформацію слід вважати помилкою оформлювача нагородних документів<sup>19</sup>.

Згідно з протоколом обшуку рядового Є. Грицяка за 30 вересня 1949 р., проведеного в. Станіславі за присутності двох понятих гвардії майором Оленінім на

<sup>14</sup> Там само. Арк. 13; 150.

<sup>15</sup> Пуківський Ю. Назв. праця. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/interviu/iakbi-ne-smert-stalina-rovstannia-ne-bulo-b-ievgen-gritsiak/>

<sup>16</sup> АКС №75524. Арк. 32.

<sup>17</sup> Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. Ідентифікатор ІФ-016754. Євген Степанович Грицяк, 1926 р. н. 265 оашр. Причина вибуття – живий.

<sup>18</sup> Центральний архив Міністерства оборони (далі – ЦАМО). Ф. 58. Оп. 977521. Д. 621. [Довідка Снятинського військкомату про безповоротні втрати серед жителів Снятинського району з 1 січня по 9 травня 1945 р.].

<sup>19</sup> ЦАМО. Ф. 33. Оп. 686196. Д. 5262. Арк. 52, 54–55. [Наказ по 295-му стр. полку 183-ї стр. дивізії 38-ї армії 4-го Українського фронту 1 червня 1945 р.].

підставі ордеру № 5, виданого того ж дня, у графі про вилучене майно занотовано, що Є. Грицяк був також нагороджений медалями за перемогу над Німеччиною (1945 р.) та 30-річчя радянської армії і флоту (1948 р.)<sup>20</sup>.

Після закінчення радянсько-німецької війни 1941–1945 рр., Є. Грицяк продовжував службу в РСЧА водієм вантажного автомобіля в т. к. роті 70-ї гвардійської стрілецької дивізії 38-ї армії РА аж до свого арешту 30 вересня 1949 р. В характеристиці, складеній командиром т. к. роти у в/ч № 24859 від 28 листопада 1949 р., де до арешту служив гвардії рядовий Є. Грицяк, зазначається, що останній за час служби виконував обов'язки недобросовісно, а також часто висловлював невдоволення із цього приводу. Серед командного складу частини та товаришів по службі авторитету не мав, у товаристві розмов вів мало. В основному, рядовий Є. Грицяк тримався окремо. За час служби був один випадок його самовільного виходу за межі частини (4 квітня 1949 р.), за що був покараний відповідним чином (5 квітня 1949 р.) двома нарядами без черги. Водночас, у формі заохочення за зразкове застеляння ліжка, рядовий Є. Грицяк 24 січня 1949 р. отримав з боку командування подяку<sup>21</sup>.

Підставою для арешту Є. Грицяка стала проведена військовою контррозвідкою низка слідчих дій 1949 р., зокрема слідчими були виявлені факти вступу Є. Грицяка у квітні 1942 р. до лав ОУН (м). Будучи членом цієї організації, юнак вів активну націоналістичну діяльність упродовж 1942–1944 рр. на окупованій німцями Снятинщині. Навіть після вступу на службу в РСЧА 1944 р., своєї націоналістичної діяльності, за версією слідства, не припиняв. Так, слідчим були виявлені факти того, що підозрюваний неодноразово зустрічався з членами ОУН та УПА, яким постачав медикаменти, зокрема їх чергову партію було знайдено при обшуку підозрюваного. Також він отримував завдання на постачання українського національного підпілля боєприпасами (йшлося про набой до радянських гвинтівок), яке в силу обставин не виконав<sup>22</sup>.

У рамках проведеного слідства представниками контррозвідки МДБ з 30 вересня по 30 листопада 1949 р. зі звинувачення рядового Є. Грицяка за ст. 54 п. 1-а, 1-б і 51-11 КК УРСР виявлено таке. Опісля призову до армії 19 червня 1944 р. та при поверненні на Покуття з фронту, обвинувачений не припиняв своєї діяльності як націоналіст, зокрема завербував 24 осіб до ОУН з числа жителів Снятинського та Городенківського районів. У постанові про виділення слідчих матеріалів в окреме провадження від 30 листопада 1949 р. у списку з 24 так званих завербованих Є. Грицяком осіб виділено тільки дев'ятеро: О. Зінкевич (с. Малі Микулинці), Дмитро Филипчук (с. Стецева), М. Плав'юк (с. Русів), Стефанія Грудзинська (м. Снятин), Тетяна Тофан (м. Снятин), Василь Курилюк (с. Стецева), Микола Костащук (с. Тулова), Ольга Гарнавська (с. Стецева) та Юлія Загарук (с. Стецева)<sup>23</sup>.

Окрім знайомих, товаришів по службі та родичів Є. Грицяка, була допитана і матір обвинуваченого – працівниця колгоспного господарства ім. Шевченка в Стецеві Параска Грицяк. У протоколі допиту від 18 листопада 1949 р. вона не дала жодних компрометуючих свідчень проти свого сина і ніяк не підтвердила факту його участі в ОУН та діяльності на користь загонів УПА на Снятинщині<sup>24</sup>.

Прикметно, що частина людей так званого списку завербованих під тиском слідства дали свідчення про так звану діяльність на користь ОУН та УПА Є. Грицяка. Проте в багатьох випадках зустрічаємо суперечливу інформацію. Так, зокрема, у

<sup>20</sup> ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. № 75524. Арк. 8.

<sup>21</sup> Там само. Арк. 101–102.

<sup>22</sup> ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. № 75524. Арк. 2.

<sup>23</sup> Там само. Арк. 122.

<sup>24</sup> Там само. Арк. 91–92.

результаті перегляду справи 1961–1964 рр. з'ясувалося, що в ході перевірки та огляду п'яти архівно-кримінальних справ, за якими було засуджено 22 особи в Снятинському районі, Є. Грицяк не фігурує як співучасник. У свідченнях понад десяти свідків, котрих слідство допитало додатково чи повторно в 1960-х рр., свідчень про діяльність Є. Грицяка в ОУН (м) не було<sup>25</sup>.

Звичайно, що слідство не обмежувалося кількістю викликаних на допити свідків. З одного боку, це доповнювало вже дані свідчення, з іншого – дозволяло перевиконувати норми виявлення так званих націоналістичних елементів. Варто констатувати і той момент, що не всіх фігурантів справи Є. Грицяка слідство змогло як знайти, так і допитати. Це, зокрема, стосувалося О. Зінкевича, який, згідно з довідкою від Микулинської сільради за 19 листопада 1949 р., у березні 1944 р. покинув Снятинський район разом з німецькими військами, які відступали, і до села не повертався<sup>26</sup>.

Схожою ситуація була у справі пошуку М. Плав'юка, котрий, як і О. Зінкевич, у аналогічний спосіб покинув Снятинщину в березні 1944 р. Також восени 1949 р. обласне слідство шукало батька та сина Скорейків, убитих у бою з МДБ 1946 і 1949 рр., а також Дмитра Печенюка (\*1921), Дмитра Курджоса (\*1922), Касіяна Семиргі (\*1921), Івана Гаврилюка (\*1921), Миколу Лінкевича (\*1924) і низку інших, які будучи добровольцями, 1943 р. долучилися до 14-ї дивізії Ваффен СС «Галичина» і до села не поверталися<sup>27</sup>.

Наявність активних, патріотично налаштованих жителів с. Стецева, які 1943 р. масово долучалися до створення 14-ї дивізії Ваффен СС «Галичина», не було вигадкою слідства. Так, зокрема, с. Стецева Снятинського повіту Коломийської округи дистрикту Галичина генерал-губернаторства Третього Рейху 1943 р. представляло 320 добровольців<sup>28</sup>. Даний факт пізніше був розтиражований у низці місцевих газет 20 червня 1943 р. з метою популяризації українських національних частин у СС та Вермахті серед окупованих земель. Статтю під заголовком «За краю долю Батьківщини. Формування СС Стрілецької Дивізії Галичина триває» опубліковано в «Тернопільському голосі», «Голосі Підкарпаття», «Чортківській думці» й низці інших<sup>29</sup>. У ході повторного слідства у справі Є. Грицяка 1961–1964 рр. у його біографії були виявлені факти участі в агітації до вступу в згадану частину СС серед населення Снятинського району<sup>30</sup>.

Ми, втім, не можемо підтвердити чи спростувати факту участі Є. Грицяка в агітаційній кампанії щодо набору добровольців. У судових свідченнях за 12 грудня 1949 р. Є. Грицяк підтверджував можливість вступу в частини СС, однак з його слів у цьому не було потреби, оскільки потрібних людей з числа снятинських мельниківців, яких було взято в 14-ту дивізію СС, було достатньо<sup>31</sup>.

В описаний нами період ОУН (м) увійшло у ще більшу конфронтацію з ОУН (б) 1943 р., зокрема й у питанні створення дивізії «Галичина». Конфлікти між обома течіями ОУН в період німецької окупації спалахували і на Снятинщині. Так, зі слів Є. Грицяка в суді 12 грудня 1949 р., між снятинськими мельниківцями та бандерів-

<sup>25</sup> Там само. Арк. 373.

<sup>26</sup> ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. № 75524. Арк. 108.

<sup>27</sup> Там само. Арк. 113–120.

<sup>28</sup> 320 добровольців з одного села // Воля Покуття. 1943. № 22, 30 травня. С. 6.

<sup>29</sup> За краю долю Батьківщини. Формування СС Стрілецької Дивізії Галичина триває // Тернопільський голос. 1943. 20 червня. № 25. С. 2; За краю долю Батьківщини. Формування СС Стрілецької Дивізії Галичина триває // Голос Підкарпаття. 1943. № 20 червня. 25. С. 2; За краю долю Батьківщини. Формування СС Стрілецької Дивізії Галичина триває // Чортківська думка. 1943. № 25. 20 червня. С. 2.

<sup>30</sup> ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. № 75524. Арк. 387.

<sup>31</sup> Там само. Арк. 143.

цями була жорстока конфронтація в поглядах щодо способів досягнення незалежності України. Мельниківці мали її досягти шляхом створення на базі дивізії СС Галичина національної армії, яка б стала основою для здобуття вільної української республіки. У бандерівців, зі слів підсудного, методи досягнення мети полягали в низці терористичних актів проти влади, які, на його думку, шкодили спільній справі<sup>32</sup>.

Повертаючись до його судової справи констатуємо, що за обвинувальним вироком від 3 грудня 1949 р. слідство виявило: факти вступу Є. Грицяка в ОУН (м) у квітні 1942 р., його участь у просвітницькій роботі від проводу націоналістів с. Стецева та м. Снятин, вербування 12 жителів с. Стецева та довколишніх сіл до ОУН (м) та учнів торгівельної школи в м. Снятин, працю в колабораційному місцевому самоврядуванні у жовтні 1943 – березні 1944 рр., збір коштів для ОУН (м) у с. Стецева в 1943–1944 рр.<sup>33</sup>

Будучи на нелегальному становищі в Косівському та Снятинському районах у квітні – травні 1944 р., Є. Грицяк був затриманий винищувальним батальйоном, однак на допитах у Снятинському районному відділі МДБ зміг приховати свою участь в ОУН та був мобілізований у червні 1944 р. до лав РСЧА. У 1946 р., перебуваючи в с. Стецева, вийшов на контакт з представниками УПА (батьки та сини Скорейки і Курилюки) та членкинями ОУН Ольгою Тарнавською та Юлією Загарук, яким періодично передавав медикаменти. Навесні 1947 р. при зустрічі з двоюрідним братом, воїном УПА Іваном Курилюком Є. Грицяк просив у свого односельчанина передати йому на руки певну кількість націоналістичної літератури для поширення серед своїх однополчан у м. Коломия<sup>34</sup>.

За спогадами Є. Грицяка, сфабрикований обвинувальний вирок він підписав під тиском тортур слідчих<sup>35</sup>. Судове засідання у його справі відбулося 12 грудня 1949 р. в м. Станіславі в закритому режимі. Однак, на відміну від репресивних справ 1930-х рр., у підсудного була як можливість захищати свої інтереси через власні свідчення, так і за допомогою так званого державного адвоката. На суді інтереси підсудного представляла адвокат Кацкова, яку надали йому тільки для узаконення судової справи<sup>36</sup>. У ході судового засідання Є. Грицяком були повторені ті самі свідчення, які він нібито давав протягом вересня – листопада 1949 р., перебуваючи під арештом. За вироком суду Є. Грицяк був позбавлений волі терміном на 25 років виправних табірних робіт з пониженням у правах на п'ять років. Засудженого позбавляли усіх його нагород (зокрема й медалі «За відвагу»), а його особисте майно підлягало конфіскації на користь держави. На користь сторони захисту з обвинуваченого було стягнуто 150 рублів. Відлік терміну відбування покарання для Є. Грицяка починався з дня арешту – 30 вересня 1949 р.<sup>37</sup>

Зважаючи на те, що вирок підлягав оскарженню, обвинувачений 15 грудня 1949 р. подав касаційну скаргу. 26 грудня 1949 р., розглядаючи її, т. в. о. військового прокурора Прикарпатського військового округу полковник юстиції Спірін залишив вирок без змін<sup>38</sup>. Є. Грицяк відбував свій перший термін упродовж 1950–1956 рр. в низці таборів і тюрем на території Казахстану (Караганда, Джезказган) та Росії (Володимирський централ, Тайшет, Норильськ, Іркутськ, Чита). Однак навіть там він

<sup>32</sup> Там само. Арк. 144–145.

<sup>33</sup> Там само. Арк. 127.

<sup>34</sup> Там само. Арк. 126–129.

<sup>35</sup> Пуківський Ю. Назв. праця. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/interviu/iakbi-ne-smert-stalina-povstannia-ne-bulo-b-ievgen-gritsiak/>

<sup>36</sup> ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. № 75524. Арк. 157.

<sup>37</sup> Там само. Арк. 159.

<sup>38</sup> Там само. Арк. 162, 164.

не забував про своє походження та національно-патріотичне покликання. Так, зокрема, Є. Грицяк узяв участь в акції протесту проти посилення табірної режиму у 8-й зоні Піщаного табору МВС СРСР у м. Караганда 1952 р. За підняття протесту він разом з іншими в'язнями певний час відбував покарання в бараці. У вересні 1952 р. каторжанин був переведений до Норильська<sup>39</sup>.

Влітку 1953 р. Є. Грицяк був одним із керівників Норильського повстання, яке і зараз вважається одним із найгучніших табірних повстань на теренах СРСР. Незважаючи на численні жертви з обох сторін, вимоги каторжан були почуті офіційною владою. Але це не врятувало Є. Грицяка від чергового етапування до м. Володимир, де він разом з іншими в'язнями намагався вирити підкоп і втекти. Відсидівши в Іркутську рік після спроби втечі з Володимирського централу, Є. Грицяк був направлений до табору м. Чита, де він влаштував черговий табірний спротив, під час якого спалив власну табірну справу. Останнім місцем відбуття покарання перед виходом на волю 1956 р. було повторне перебування у Володимирському централі<sup>40</sup>.

Постановою комісії президії ВР СРСР від 27 серпня 1956 р. Є. Грицяка було звільнено з-під варти через рішення комісії про зниження відбуття фактичного терміну. У 1956–1958 рр., згідно зі сфабрикованими свідченнями, він повернувся до рідного села, де нібито відродив свою так звану антирадянську організацію у складі трьох осіб. На основі цього, президія ВР СРСР від 26 грудня 1958 р. відмінила рішення за 1956 р. у виді тяжкості злочину і призначила Є. Грицякові добути термін у повному обсязі згідно з вироком суду 1949 р.<sup>41</sup>

Однак навіть повторне позбавлення волі не зламало в ньому жагу до боротьби. Так протягом 1960–1961 рр. він написав кілька касаційних скарг у вищі судові інстанції СРСР з вимогою перегляду його справи повторно. У ході проведеної прокуратурою перевірки, яка тривала упродовж 1961–1964 рр., було встановлено, що свідчення, наче Є. Грицяк, мешкаючи з матір'ю, був безробітним, не відповідає дійсності. Тільки за сім місяців праці в колгоспі 1958 р. ним було зароблено 232 трудодні. До 1956 р. Є. Грицяк, як борець зі сваволею в таборах, характеризувався негативно, а опісля – тільки з позитивної точки зору<sup>42</sup>.

На основі останнього розгляду справи, рішенням військової колегії Верховного Суду СРСР від 24 вересня 1964 р. термін відбуття покарання в документах був скорочений до 10 років. При цьому з пунктів обвинувачень було забрано ст. 54-1-б, а інші два залишено. Є. Грицяк вважався амністованим з погашеною судимістю. З Мордовії він повернувся на рідну Снятинщину наприкінці того ж 1964 р.<sup>43</sup> Навіть після визволення Є. Грицяк перебував під неймовірним тиском та наглядом обласного КДБ, зокрема і за публікацію своїх спогадів закордоном за сприяння О. Зінкевича у видавництві «Смолоски» 1980 р.<sup>44</sup>

У жовтні 1981 р. він спробував достукатися до самого генсека Леоніда Брежнєва з питань рівноправ'я в СРСР і з клопотанням про виїзд з країни, у чому Є. Грицяку відмовляла як влада, так і тиснуло обласне КДБ<sup>45</sup>. Згаданий лист так і залишився без відповіді. Цікаво, що тоді ж відбувалися схожі процеси щодо права на виїзд з СРСР колишнього співучасника Норильського повстання 1953 р., ексчлена

<sup>39</sup> Грицяк Є. Назв. праця. С. 23–25.

<sup>40</sup> ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. № 75524. Арк. 225–226.

<sup>41</sup> Там само. Арк. 194, 386.

<sup>42</sup> Там само. Арк. 262, 390.

<sup>43</sup> Там само. арк. 392.

<sup>44</sup> Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. Т. 1. Україна. Ч. 1. Харків : Харківська правозахисна група: «Права людини», 2006. С. 186.

<sup>45</sup> Грицяк Є. Назв. праця. С. 101–103.

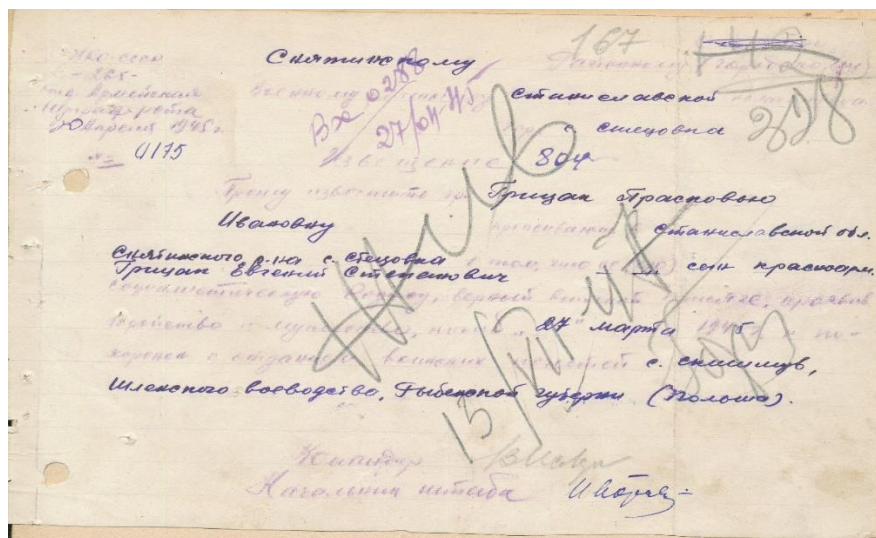
КПЗУ в 1930-х рр. і політв'язня Данила Шумука (1914–2004). Однак, на відміну від Є. Грицяка, йому 1987 р. дали можливість виїхати на Захід, де пізніше він зустрічався з президентом США Рональдом Рейганом<sup>46</sup>.

Перед річницею свого судового засідання, 12 грудня 1991 р. Є. Грицяк подав заяву до Івано-Франківської обласної прокуратури про свою повну реабілітацію. Його прохання задовільнили 27 липня 1992 р. на основі 1 ст. Закону УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій» у зв'язку з відсутністю доказів та підстав, на основі яких репресованого діяча можна було б притягнути до відповідальності<sup>47</sup>.

Отже, ми проаналізували бойовий та політично-громадський шлях Є. Грицяка до 1949 р. Певні факти його біографії були спростовані, окремі потребують більш детального вивчення, зокрема щодо участі в Норильському повстанні 1953 р. Додаткової уваги заслуговує пошук 256-х аркушів з опрацьованої нами архівно-кримінальної справи фонду № 6 ГДА СБУ №75524, вилучених до її оцифрування та передачі нам архівними працівниками. За версією одного зі співробітників, документи могли бути долучені до іншої АКС або багатотомника, котрий стосувався Норильського повстання 1953 р. Пошук цих документів триває.

Окремо частково були розглянуті й аспекти спротиву неналежним умовам відбуття покарання Є. Грицяка в системі ГУЛАГ. Він прожив довге, сповнене болю, але водночас досвіду та радості життя. Євгена Грицяка не стало у травні 2017 р. На момент смерті йому виповнився майже 91 рік. Станом на сьогодні, на честь Є. Грицяка відбувається низка заходів локального характеру, його іменем названого ліцей у с. Устя Снятинської ТГ Коломийського району Івано-Франківської області, де той провів останні понад 50 років свого земного життя

### Додатки



Сповідання на ім'я П. І. Грицяк стосовно загибелі її сина Є. Грицяка 1926 р. н. 27 березня 1944 р. зі штампом 1947 р. про помилкові дані. Причина – живий. Джерело: Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс. Ідентифікатор ІФ-016754. Євген Степанович Грицяк, 1926 р. н. 265 оашр. Причина вибуття – живий

<sup>46</sup> Руденко В. Данило Шумук: життя за ґратами – 42 роки, 6 місяців і сім діб // Український інтерес. 2022. URL: <https://uain.press/blogs/1161735-1161735>

<sup>47</sup> ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. № 75524. Арк. 400.





Фотографія рядового 70-ї зв. стрілецької дивізії Є. Грицяка до арешту, ймовірно 1946–1948 рр. Джерело: ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. № 75524

2

"УТВЕРЖДАЮ"

НАЧАЛЬНИК КОНТРАРАЗВЕДКИ МГБ  
В/ЧАСТИ 26685 ГВ. ПОДПОЛКОВНИК

"30" сентября 1949 года

"АРЕСТ САНЦИОНИРУЮ"

ВОЕННЫЙ ПРОКУРОР В/ЧАСТИ  
24045 ПОСТОВНИК ЮСТИЦИИ  
(ДЕНИСЕНКО)

"30" сентября 1949 г.

**ПОСТАНОВЛЕНИЕ**  
(на арест).

"30" сентября 1949 года. Город Станислав.

Я, заместитель начальника контрразведки МГБ войсковой части 26685 гв. майор ОЛЕНИН, рассмотрев материалы с преступной деятельности солдата войсковой части 24569 -

ГРИЦАК Евгения Степановича, 1926 года рождения, уроженца и жителя с. Степева, Снятинского района, Станиславской области, из крестьян-середняков, украинца, гр-на СССР, беспартийного, с образованием 9 классов, в Советской Армии с июня 1944 года.

**НАШЕЛ:**

ГРИЦАК Е.С., проживая в оккупированном немецко-фашистскими войсками городе Снятин, Станиславской области в апреле 1942 года вступил в антисоветскую организацию украинских националистов.

Являясь участником "ОУН" ГРИЦАК в 1942-48 годах посещал сборища участников этой организации, проводил украинско-националистическую пропаганду и занимался вовлечением в эту организацию новых участников. Лично им в течение указанного периода все время были вовлечены в "ОУН" жители Снятинского района ПЛАВУК Николай, ГРУДЗИНСКАЯ Стефания Владимировна, ГОСАН Татьяна, ВЕРИГА Василина Николаевна и ФЛИПЧУК Василина Николаевна.

Будучи призванным в июне 1944 года в Советскую Армию, ГРИЦАК свою националистическую деятельность не прекращал. Будучи на службе в войсковой части 24569 ГРИЦАК в 1946-48 годах неоднократно встречался с участниками "ОУН-УПА", снабжал их медикаментами, получал задание снабжать банды "УПА" боеприпасами, -

на основании изложенного, -

**ПОСТАНОВИЛ:**

ГРИЦАК Евгения Степановича подвергнуть аресту и обыску.

ЗАМ. НАЧАЛЬНИКА КОНТРАРАЗВЕДКИ МГБ  
ВОЙСКОВОЙ ЧАСТИ 26685 ГВ. МАЙОР (ОЛЕНИН)

Постанова на арешт рядового Є. Грицяка за участь у так званому вербуванні нових членів ОУН, зокрема і М. Плав'юка, та допомогу медикаментами для воїнів УПА. 30 вересня 1949 р. Джерело: ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. № 75524-фп. Арк. 2



УДК 94(477):94(47+57)(=161.2)«1940/1960»:323.28:27-53+7.071

*Єлизавета Силка (Івано-Франківськ, Україна)*

### **ЗНАЧЕННЯ КУЛЬТУРИ В ПОВСЯКДЕННІ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ В'ЯЗНІВ ГУЛАГУ 1940–1960 рр.**

*Стаття присвячена культурній проблематиці всередині системи концентраційних таборів ГУЛАГ протягом 1940–1960 рр. Охарактеризовано офіційну пропагандистську комуністичну культурну програму. Головну увагу приділено аналізу творчості та відзначення релігійних свят в українських політв'язнів. Авторкою статті наведено низку спогадів політичних в'язнів задля кращого висвітлення й розуміння світосприйняття, емоцій і відчуттів, труднощів і прагнень ув'язнених. Доведено, що культура мала надзвичайно вагомe значення в повсякденні невільників ГУЛАГу.*

**Ключові слова:** ГУЛАГ, політичні в'язні, культура, повсякдення, спогади, комунізм, творчість, релігійні свята.

Вимір культури як однієї зі складових повсякдення невільників ГУЛАГу, на перший погляд, може здатися лише фоновим, але насправді є надважливим, адже розкриває глибокі ментальні, релігійні, мистецькі сторони побуту ув'язнених, дає змогу зрозуміти їхні почування і мислення. Саме культура ставала рятівним кругом українським політв'язням ГУЛАГу, тим, що допомагало їм зберігати людяність та національну ідентичність.

Тож метою статті є з'ясувати й розкрити особливості побуту невільників, охарактеризувати значення різноманітних духовних і світських практик ув'язнених українців. За хронологічні межі взято період від 1940-х рр. і до розформування ГУЛАГу на початку 1960-х рр., адже під впливом подій Другої світової війни в ці десятиліття дуже зросла кількість політичних в'язнів<sup>1</sup>, головню – українців-націоналістів<sup>2</sup>.

Джерельною базою статті є, перш за все, спогади українців-політв'язнів ГУЛАГу, зокрема Г. Заячківської-Михальчук<sup>3</sup>, С. Чабан-Гаваль<sup>4</sup>, О. Камінської-Юрчук<sup>5</sup>, М. Теслі-Павлик<sup>6</sup>, П. Савчука<sup>7</sup>, Г. Пришляка<sup>8</sup>, І. Кривуцького<sup>9</sup>, М. Юречка<sup>10</sup>, також польського в'язня Г. Герлінга-Грудзінського<sup>11</sup>.

<sup>1</sup> Епплблом Е. Історія ГУЛАГу / перек. з англ. А. Іщенка. 2-ге вид. Київ : Видавничий дім «Києво-Могиллянська академія», 2010. С. 240.

<sup>2</sup> В'ятрович В. Україна. Історія з грифом «Секретно». 3-є вид. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2020. С. 371, 378.

<sup>3</sup> Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії (спогади політв'язня). Львів : Вид-во Тараса Сороки, 2009. 204 с.

<sup>4</sup> В намисті з колючого дроту. Спогади жінок, в'язнів ГУЛАГу, учасниць Норільського повстання 1953 року / упоряд. Кривуцький І. та ін. Львів : Компанія «Манускрипт», 2009. С. 14–30.

<sup>5</sup> Там само. С. 101–112.

<sup>6</sup> Там само. С. 128–147.

<sup>7</sup> Савчук П. З неволі до волі. Івано-Франківськ, 2001. 328 с.

<sup>8</sup> Пришляк Г., Кадоб'янська-Пришляк С. Довга дорога до волі. Спогади, вірші, фотознімки. Коломия : Видавничо-поліграфічне товариство «Вік», 1999. 106 с.

<sup>9</sup> Кривуцький І. За полярним колом. Львів, Полтава: Духовна вість, 2001. 376 с.

<sup>10</sup> Там само. С. 130–135.

<sup>11</sup> Герлінг-Грудзінський Г. Інший світ. Советські записки / перек. з пол. Герасима О. Чернівці : Вид-во «Книги – ХХІ», 2010. 315 с.

В історіографії безпосередньо культурній проблематиці в советських концтаборах присвячено порівняно мало праць. Детально досліджує тему культури в ГУЛАГу представниця вітчизняної історичної науки О. Кісь, статті якої стосуються конкретних табірних питань, як-от творчості<sup>12</sup>, релігії<sup>13</sup>. Діяльність КВЧ (культурно-воспитательная часть, культурно-виховна частина) описано в одному з розділів монографії американської дослідниці Е. Епплбом<sup>14</sup>.

Насамперед хочемо зазначити, що світоглядне значення культури усвідомлювали й комуністи, тому і в таборах звертали на неї увагу. Офіційно регламентованими компартією заходами в ГУЛАГу опікувалася КВЧ. Її завданнями було через кіносеанси, друковані видання, стінгазети пропагувати «советські цінності», перш за все – соціалістичні змагання.

Г. Герлінг-Грудзінський, арештант ГУЛАГу біля Архангельська в 1940–1942 рр., свідчить, що задля «ідеологічної безпеки» до керування КВЧ не допускали політв'язнів, тож «на посаду начальника кавече міг претендувати тільки вільнонайманий або колишній в'язень, який відсидів свій термін у таборі за кримінальний злочин»<sup>15</sup>. У спогадах поляк оповідає про табірні кінопокази, витримані в пропагандистському тоні<sup>16</sup>.

Щодо сутності офіційних культзаходів показовим є репертуар одного з ансамблів, що гастролював таборами: «Пісня про Сталіна. Козацька дума про Сталіна. Пісня про Берію. Пісня про Батьківщину. Битва за Батьківщину. Все для Батьківщини. Пісня про воїнів НКВД. Пісня про чекістів. [...]»<sup>17</sup>.

Проте в ГУЛАГу були не лише комуністичні культдійства – величезне значення мали різні національні культурні практики зі щирої ініціативи ув'язнених. Так, у спогадах усі в'язні ГУЛАГу констатують провідну роль релігійних дат, головно – найбільших християнських Різдва та Великодня. Їхнє святкування, як і загалом усі табірні духовні практики, є особливими, бо віра поставала надійною підтримкою колективної та індивідуальної свідомості ув'язнених, яка об'єднувала їх як між собою в таборах, так і зі своєю національною культурою.

До того ж, у сакральні свята українські націоналісти в ГУЛАГу вшановували полеглих борців за волю України, тим самим утверджували свою національну належність, берегли пам'ять про героїв і посилювали власний бойовий дух. Так, на Великдень у бараку жінок під час проповіді згадували «тих, хто загинув у боях, у криївках [...]», про що зазначає С. Чабан-Гаваль<sup>18</sup>. Як повідомляє Г. Пришляк, у чоловічому бараку поминали на Різдво страчених оунівців В. Біласа й Д. Данилишина<sup>19</sup>.

Крім того, як виділяє О. Кісь, відзначення Різдва і Великодня допомагало відірванним від зовнішнього світу структурувати час у виснажливих і монотонних умовах ув'язнення; уже сама підготовка до сакральних свят сприяла психологічному піднесенню і надавала змісту дням у виживанні<sup>20</sup>. Та варто зазначити, що така підготовка фізично не була легкою, адже для реалізації релігійних потреб українські

<sup>12</sup> Кісь О. Творчість українських жінок-політв'язнів у ГУЛАГу // Народна творчість та етнологія. 2016. № 3. С. 51–59.

<sup>13</sup> Її ж. Релігійні практики українок-політв'язнів у ГУЛАГу // Карпати: людина, етнос, цивілізація. 2016. Вип. 6. С. 53–60.

<sup>14</sup> Епплбом Е. Назв. праця. С. 182–200.

<sup>15</sup> Герлінг-Грудзінський Г. Назв. праця. С. 199.

<sup>16</sup> Там само. С. 205.

<sup>17</sup> Епплбом Е. Назв. праця. С. 195.

<sup>18</sup> В намисті з колючого дроту... С. 18.

<sup>19</sup> Пришляк Г., Кадоб'янська-Пришляк С. Довга дорога до волі... С. 35.

<sup>20</sup> Кісь О. Релігійні практики... С. 57.

політв'язні, готуючись до Різдва чи Великодня, відкладали свої бідні хлібні пайки, з яких потім робили «паски», інше святкове частування – так невільникими створювалася святкова атмосфера<sup>21</sup>.

Зокрема такі великодні підготування ув'язнених у Норильську жінок засвідчує С. Чабан-Гаваль: «Та наближався Великдень. За кілька днів до цього свята весь барак (2 секції) не споживали вечірньої пайки хліба. В суботу великодну з каші поробили «торти». З хліба також придумали «паски» [...]. Всю ту «красоту» розставили на столах, уквітчали зеленню гілок, і став справді святковий настрій у всіх [...]»<sup>22</sup>. Ще з хліба, виділеного з пайка, виліплювали хрестики та вервиці, тож, як слушно підкреслює О. Кісь, потреба в духовному була для українських політв'язнів сильнішою навіть за голод<sup>23</sup>.

Заручниця Норильська Г. Заячківська-Михальчук щодо святкувань зазначає, що політв'язні-українці пам'ятали і національні, і релігійні свята: перші вшанували стрілецькими, повстанськими піснями чи мовчанням; релігійні посідали спеціальне місце в пам'яті невільників, оскільки вони пов'язувалися з родинністю, тож у такий спосіб ув'язнені згладжували свій біль і краще єдналися<sup>24</sup>.

Серед іншого Г. Заячківська-Михальчук згадує емоційний стан їхньої бригади під час різдвяного співу в бараці на початку 1950-х рр.: «Одна по одній піднімали голови, вставали і плакали, і раділи [...] Скільки сердець линуло під рідну стріху, хоч там уже, може, давно з рідних нікого нема [...]. Робили спільну вечерю, ділилися останнім, щоби ніхто не залишився в стороні від св. Вечері. Колядували. За це саджали в БУР (барак усиленого режиму). Горе нас єднало [...] разом легше якось переносити всі муки і знуцання. Так же було і на Великдень»<sup>25</sup>.

Подібно і в'язень Воркути П. Савчук відгукується про такі святкування та їхню атмосферу: «Сидиш засмучений у бараку в Великодні свята й ніби чуєш гомін великоднього дзвону [...]. А ти слухаєш – не наслухаєшся, то говорить з нами земля наших предків, бо завжди ми з нею єдині. Після таких спогадів ми ставали добрішими, морально чистішими й упевненішими в собі»<sup>26</sup>.

Як видно зі слів політв'язнів, спільне горе зближувало їх. Усі вони, відірвані від рідної землі і родин, через сакральні традиції народу, спільне відзначення великих християнських свят гуртувалися, що було життєво важливо в умовах ГУЛАГу.

Норильчанка С. Чабан-Гаваль у споміні «*Останній Великдень за ґратами*» 1953 р. палко описує, що «на кожен Великдень і Різдво цей контингент (так нас там називали) дотримувався своїх батьківських традицій, строго заборонених табірним режимом [...], а все одно ті вперті «бандерівки» свого не забували навіть в найлютіших умовах. Знали, що покарають, і вони все одно на Різдво, Свят-вечір вночі після тяжкої праці переодягаються у «Вертеп» і колядують, аж стіни бараків дрижать, згадують молитви, і ніяка покара їх не злякає. [...] і в душі бринять слова: «Христос Воскрес», а перед очима дитинство і Великдень вдома з родиною в Україні. Так, ті люди вірять, що Воскреслий Христос їх не покине»<sup>27</sup>.

О. Камінська-Юрчук, теж ув'язнена 6-ї жіночої зони Норильська, підтверджує написане в спогаді С. Чабан-Гаваль і наголошує, що в останній Великдень у неволі наглядачі не зупиняли богослужіння українок, «табірне начальство відчуло

<sup>21</sup> Там само. С. 56.

<sup>22</sup> В намисті з колючого дроту... С. 17.

<sup>23</sup> Кісь О. Релігійні практики... С. 54.

<sup>24</sup> Заячківська-Михальчук Г. Назв. праця. С. 128.

<sup>25</sup> Там само. С. 77.

<sup>26</sup> Савчук П. Назв. праця. С. 217–218.

<sup>27</sup> В намисті з колючого дроту... С. 15–16.

нашу силу»<sup>28</sup>. Так Великдень 1953 р. показав, що часом навіть кати в таборах були безсилі перед невідольницькою духовністю.

Природно, що особлива пошана надавалася саме сакральним святам. По-перше, людині психологічно треба в щось вірити, це дає стійкості легше переносити труднощі, а ГУЛАГ був ними переповнений. В умовах відсутності прав і справедливості, при постійних знущаннях, віра у вищі сили, у Бога, могутнішого за всіх катів та битовиків, допомагала попри все зберегти жагу до життя й боротьби.

По-друге, для українців християнська віра завжди мала характерний національний зміст. Це підкріплюють і слова П. Савчука про те, що за віру в Бога земляки готові були йти на муки й смерть, а вороги прагнули цю віру відібрати<sup>29</sup>.

Тож увага до цінностей своєї культури, слідування батьківським традиціям, підтримка їхніх обрядових елементів слугували в'язням ГУЛАГу оберегом і людяності в нелюдських обставинах, і своєї ідентичності серед советської пропаганди, у тому числі методами вже названих КВЧ.

Разом із духовними практиками дуже вагомою є неофіційна мистецька діяльність політв'язнів ГУЛАГу. Численні спомини невідольників, їхні вишивки, малюнки, вірші, пісні демонструють, що навіть в умовах тоталітарного режиму, фізичного виснаження була незламна внутрішня потреба у творчому культурному процесі.

Так, Г. Пришляк, який тоді відбував термін у Сарані (Казахстан), пише про самостійно організовані мистецькі й просвітні заходи, наприклад, Шевченківські дні в 1953 р.<sup>30</sup> В'язні створили програму свята, вивчили кілька віршів, намалювали портрети Т. Шевченка, підготували реферат про його творчість. Згодом до відповідних пам'ятних днів було приурочено реферати про Івана Франка, Лесю Українку, Миколу Лисенка. Безпосередньо Г. Пришляк акцентує, що така діяльність «вивчала й виховувала, навіть, формувала наймолодших, а старших – зміцнювала [...]»<sup>31</sup>.

Цікаво, що і невідольник Норильська М. Юречко, лист котрого подає теж колишній норильський політв'язень І. Кривуцький, з подібним піднесенням описує табірні дні пам'яті Т. Шевченка 1954 р. У спогаді автор, який тоді написав сценарій свята, вказує, що найбільше пишається цим періодом свого життя, бо інтелігенція на святкуванні дуже високо оцінила культурний захід<sup>32</sup>.

У наведених вище споминах відзначається увага арештантів до митців своєї нації. В умовах ГУЛАГу вшанування ув'язненими цих діячів як уособлення народної думки, невід'ємної частини української культурної спадщини вкотре демонструє, що фізично відірвані від Батьківщини політв'язні були з нею морально і рідна культура додавала їм сили вижити в советських концтаборах.

Про те, що означала для українок вишивка, повідомляє М. Тесля-Павлик: «Виходили дуже гарні речі, які дарували одна одній на пам'ять. Найчастіше вишивали комірці [...] вузьким узором. Коли ми виходили на прогулянку, припинали їх до тюремного одягу, підкреслюючи цим свою акуратність і те, що ми українки»<sup>33</sup>.

Г. Заячківська-Михальчук, яка за огорожами ГУЛАГу часто малювала підручними матеріалами, згадує спілкування невідольницької бригади з бійцями УПА, їхню творчу взаємопідтримку й подаровані власноруч вишиті сорочки: «Наші дівчата також чекали листів з 4-ї зони. Хотіли якось віддячитись за все, що їм довелось пережити, а тепер ще цими листами підтримують нас. Не були б ми дівчата. "Давайте

<sup>28</sup> Там само. С. 111.

<sup>29</sup> Савчук П. Назв. праця. С. 231.

<sup>30</sup> Пришляк Г., Кадоб'янська-Пришляк С. Довга дорога до волі... С. 35–36.

<sup>31</sup> Там само. С. 36.

<sup>32</sup> Кривуцький І. За полярним колом. Львів, Полтава: Духовна вість, 2001. С. 134.

<sup>33</sup> В намисті з колючого дроту... С. 136–137.

зробимо їм дві писанки від нас, вишиті сорочки. Ніхто їм їхнє не пришле, бо рідні – хто знає де. Сподобається чи ні, їм буде пам'ять від нас”. [...] І полотно дівчата дали, і гуртом пошили. [...] це було від щирої душі нашим повстанцям»<sup>34</sup>. Поза тим, вона описує організовані в'язнями мистецькі дійства, наприклад, невеликий літній український концерт, де співали патріотичні пісні та не тільки; і хоча були ті, хто радив не займатися культурною діяльністю, свідомі в'язні вважали, що «якщо дивитися на ті кінофільми, що нам привозили для деградації наших душ, то нехай би подивились щось своє, рідне»<sup>35</sup>.

Воркутинець П. Савчук у табірному побуті виділяє роль співу і доводить у черговий раз, що українська пісня рятувала їх у важкі часи, нагадувала про рідний край, його свободу<sup>36</sup>.

Отже, вишивки, малюнки, пісні й усі інші творіння з народними мотивами нагадували невільникам про їхні родини, кровні землі. Таке духовне єднання з рідним і хоча б мисленнєве повернення на Батьківщину допомагало не втрачати своє коріння, ставало розрадою в пекельному виживанні на чужині, а до того ж – формою табірною спротиву. Творчість ув'язнених ГУЛАГу є доказом глибокого людського потягу до прекрасного навіть у місцях, де це видається неможливим. Мистецтво не дозволяло стерти власне «Я» українських політв'язнів, виступало джерелом самовираження.

Тому можемо констатувати важливість культури в повсякденні, вона визначає людину зовнішньо та внутрішньо. Особливих рис, зберігаючої ролі культура набуває в тоталітарному ГУЛАГу. Як засвідчують спогади очевидців, національна культура, виражена в різноманітній творчості, дотриманні релігійних традицій, ставала моральним спасінням для в'язнів, їхнім простором свободи.

*The article is devoted to cultural issues within the GULAG concentration camp system during 1940–1960. The official propaganda communist cultural program is characterized. The main attention is paid to the analysis of creativity and celebration of religious holidays among Ukrainian political prisoners. The author of the article provides a number of memories of political prisoners for better coverage and understanding of world perception, emotions and feelings, difficulties and aspirations of prisoners. It has been proven that culture was extremely important in the daily life of GULAG slaves.*

**Key words:** GULAG, political prisoners, culture, everyday life, memories, communism, creativity, religious holidays.

<sup>34</sup> Заячківська-Михальчук Г. Назв. праця. С. 124.

<sup>35</sup> Там само. С. 148–149.

<sup>36</sup> Савчук П. Назв. праця. С. 218.

УДК 341.43(=161.2'282.2Лем:438):94(477)«1944/1946»

*Вікторія Гриняк (Івано-Франківськ, Україна)*

## ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ЕТНІЧНОГО НАСЕЛЕННЯ З ТЕРИТОРІЇ ЛЕМКІВЩИНИ ДО УРСР

У статті висвітлено матеріал до історії представників українського народу, депортованого зі своїх етнічних земель, на той час – у складі Польщі, до УРСР. Досліджено етапи та методи депортацій, наслідки та вплив на сім'ї насильного виселення з рідних земель Лемківщини.

**Ключові слова:** «взаємний обмін населенням», депортація, лемки, Лемківщина, етнічні території, угода, УРСР.

Однією з трагедій українського народу ХХ ст. є вигнання зі своїх етнічних земель. Унаслідок багатьох війн та приходу то однієї, то іншої влади український народ часто опинявся по обидва боки нового окупаційного кордону. Захоплення Польською державою частини західноукраїнських земель упродовж 1919–1923 рр. знову загрожувало українцям черговим актом насильства. Після Другої світової війни, в результаті встановлення нових кордонів за радянсько-польським договором 16 серпня 1945 р. до Польщі увійшли землі Закарпаття, які включали етнічні українські землі Лемківщини, Надсяння, Західної Бойківщини, Любачівщини, Холмщини та Підляшшя.

Окреслена проблема має належну джерельну базу, частково висвітлена у працях вітчизняних і зарубіжних авторів. «Книга Пам'яті Лемківщини 1944–1946 рр.» Ярослава Галика слугує свого роду мартирологом, адже містить спогади та архівні документи депортованих<sup>1</sup>. У тритомнику «Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади» досліджено депортації українців та їхні життєві долі<sup>2</sup>.

Проблеми депортацій порушено у працях І. Любчика<sup>3</sup>, Є. Байкіневича<sup>4</sup> та Є. Місила<sup>5</sup>. Питання насильницького вигнання українців з батьківських земель та методів їх виселення обговорювалися у Львові 7 вересня 2018 р. на Міжнародній науково-практичній конференції на тему «Суспільно-історична та політико-правова оцінка тотального виселення українців з етнічних земель Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944–1951 рр.»<sup>6</sup>. Пробле-

<sup>1</sup> Галик Я. Книга пам'яті Лемківщини 1944–1946. Львів, 2015. Т. 1. С. 9.

<sup>2</sup> Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади : у 3 т. Львів : Інститут українознавства НАН України, 1996. Т. 1. С. 333.

<sup>3</sup> Любчик І. Депортація українців з етнічних теренів у Польщі та споглядальність міжнародної спільноти у 1944–1946 рр. // Всесвітня історія. 2020. № 1. С. 86–93.

<sup>4</sup> Байкеніч Д. Кількість та місця розселення депортованих українців Польщі у східних областях УРСР (др. пол. 1940-х рр.) // Народознавчі зошити. 2013. № 2. С. 231–235.

<sup>5</sup> Місило Є. Репатріація чи депортація. Переселення українців з Польщі до УРСР. Збірник документів / пер. І. Сварник. Львів : Каменяр, 2007. С. 18–19.

<sup>6</sup> Депортації з Польщі (1944–1951). 74-та річниця депортації з Польщі українців і русинів у 1944–1951 роках // «Суспільно-історична та політико-правова оцінка тотального виселення українців з етнічних земель Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944–1951 рр.» Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Український Католицький Університет. Львів, 2018. С. 8.

ми депортації радянської доби у полі наукових зацікавлень було обговорено на конференції 26–27 вересня 2019 р. у Львові.<sup>7</sup>

Дана тема є актуальною, оскільки на 2024 р. припадає 80-річчя початку насильницької депортації етнічного українського населення з території Закарпаття. Тому існує потреба подальшого вивчення вчинених проти українського населення злочинів, лік яким – сотні років, зокрема у контексті українсько-польських відносин. Метою статті є висвітлення та систематизація фактичного матеріалу щодо історії українського народу, змушеного виселитися на іншу територію, освоювати нові землі та професії. У статті поставлено такі завдання: 1) проаналізувати діяльність влади, яка насильницькими методами зруйнувала долі багатьох сімей; 2) обґрунтувати доцільність застосування різних підходів з відновлення історичної пам'яті депортованих українців з Польщі; 3) дослідити вплив наслідків Другої світової війни та облаштування повоєнного світу на життя простолюд, який потерпів від свавілля влади.

Коли 1944 р. ситуація із вигнанням німецьких військ з радянських і польських земель наближалася до завершення, 9 вересня 1944 р. в Любліні голови Ради народних комісарів УРСР Микита Хрущов і Польського комітету національного визволення (ПКНВ) Едвард Осубка-Моравський для окреслення радянсько-польського кордону й усунення тривалих суперечок відносно спірних територій між українцями та поляками уклали угоду про «взаємний обмін населенням»: українців – з території Польщі до УРСР і поляків – з території України до Польщі. Ця угода зруйнувала життя сотням тисяч людей<sup>8</sup>. Вона була наслідком агресивної сталінської політики з вирішення так званого національного питання, на основі якого по завершенню Другої світової війни було встановлено новий кордон між СРСР та Польщею. Це питання, як і низка інших щодо нового переділу територій, обговорювалися на Тегеранській конференції 1943 р. Результатом зустрічі, за наполяганням Й. Сталіна, кордон Польщі визначався за лінією Керзона та річок Одер і Нейсе<sup>9</sup>.

Сама ж угода між урядом УРСР і ПКНВ зобов'язувала обидві сторони розпочати евакуацію всіх українців, білорусів, росіян та русинів, які проживали в Холмському, Грубешівському, Томашівському, Любачівському, Ярославському, Перемишльському, Ліськовському, Замостівському, Красноставському, Білгорайському, Влодавському повітах і в інших районах Польщі. Аналогічно розпочали евакуацію всіх поляків і євреїв, що перебували в польському громадянстві до 17 вересня 1939 р. та мешкали на заході УРСР, маючи намір переселитися на територію Польщі<sup>10</sup>.

Так, до переїзду в СРСР підлягали всі громадяни української національності з теренів Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Південного Підляштя, Любачівщини, Західної Бойківщини. Переміщення мало бути добровільним.

Перший етап тривав упродовж 15 жовтня – 31 грудня 1944 р., за результатами якого було виселено майже 20 тис. українців з території Холмського, Грубешівського, Томашівського, Замойського повітів Любінського воєводства (Холмщина, Надсяння). Це були здебільшого терени, які постраждали внаслідок партизанських підпалів поляків у 1944 р. Другий етап тривав із 1 січня до 31 серпня 1945 р., за наслідками чого виселено 80 тис. осіб. Депортація мала добровільно-примусовий характер, адже

<sup>7</sup> Любчик І. Проблеми депортацій радянської доби у полі наукових зацікавлень і дискусій // Краєзнавство. 2019. № 3. С. 276–278.

<sup>8</sup> Галик Я. Назв. праця. С. 10.

<sup>9</sup> Депортації з Польщі (1944–1951). С. 9–10.

<sup>10</sup> Угода між урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР від 9 вересня 1944 р. // Правові акти України URL : <http://holm.kiev.ua/?page=27&lang=1&cath=27>.

дали на збір речей 14 днів, однак через зиму переселення майже не здійснювалося. Цей етап охопив територію Лупківського та Дукельського перевалів (територія Лемківщини). Третій етап упродовж 1 вересня – 31 грудня 1945 р. призвів до депортації близько 82 тис. осіб. Це відбувалося насильним чином із залученням польського війська, репресій і ув'язнень, зокрема єпископа Коцаловського. Депортація охопила Ліський, Сяноцький, Перемишльський і Любачівський повіти (Підкарпатське воєводство) Західної Бойківщини, Надсяння та Лемківщини. Четвертий етап, що тривав 1 січня – 15 червня 1946 р., завершився вивезенням 300 тис. українців, які ще на той момент залишилися на місцях споконвічного проживання.

Комуністична влада вирішила остаточно «почистити» названі прикордонні землі. Цей період був найбільш насильницьким, проводилися акції пацифікації, з яких найкривавішою стала «різня в Завадці Мороховській», де було замордовано близько 100 осіб, заарештовано перемишльського єпископа Григорія Лакоту. Виселення проходило з території Сяноцького, Ліського повітів Лемківщини та Бойківщини. Загальна кількість виселених сягнула 482 тис. осіб<sup>11</sup>.

Так, етнічне українське населення з Холмщини, Лемківщини, Надсяння, Бойківщини і Любачівщини було змушене переселитися в 17 областей УРСР (Волинська, Ворошиловградська, Дніпропетровська, Дрогобицька, Запорізька, Ізмаїльська, Катеринославська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сталінська, Станіславська, Тернопільська, Харківська, Херсонська)<sup>12</sup>. Історик М. Литвин оцінював цей процес так: «Депортація корінного етносу є найважчою формою політичних репресій, яка за своєю суттю і характером здійснення може прирівнюватися до етноциду»<sup>13</sup>.

21 травня 1945 р., за офіційним наказом наркома шляхів сполучення СРСР, який не підлягав розголошенню, для перевезення (депортації) українців та поляків надано 84 257 вагонів для перевезення 466 822 осіб українців та 520 000 поляків з їхнім майном. Термін закінчення перевезень Львівською та Ковельською залізницями спливав у листопаді 1945 р., а залізницями Польщі – у грудні 1945 р. Для виконання окресленого завдання слід було забезпечити щоденне надання вагонів під перевезення українського та польського населення Львівською залізницею у кількості 100 вагонів, Ковельською залізницею – 70 вагонів, залізницями Польщі – 100 вагонів<sup>14</sup>.

У зв'язку з тотальною депортацією корінного народу Закерзоння в жовтні 1945 р. було оприлюднено лист під назвою «*Всьому цивілізованому світу*». Населення через своїх представників звернулося до урядів США, Великої Британії, Франції, Швеції, Туреччини, особисто до президента США Гаррі Трумена, прем'єра Великої Британії Клемент Еттли, які розробили і підписали статут ООН, до всіх глав християнських церков та Міжнародного комітету Червоного Хреста і «до совісті усього культурного прогресивного людства»<sup>15</sup>. Лист свідчить і окреслює усю трагедію людей, над якими творили насильство: «Ми, українці, мешканці української етнографічної території, звертаємося до всього Цілого Прогресивного Людства цим відкритим листом. Тутешнє українське населення не хотіло і не хоче ні за яких умов покидати свою землю і своїх хат. Офіційно ж в урядових договорах проголошено, що

<sup>11</sup> Місило Є. Назв. праця. С. 18.

<sup>12</sup> Кабачій Р. Вигнані в степи. Депортація українців із Польщі на Південь України в 1944–1946 роках. Київ : Люта справа, 2019. С. 474.

<sup>13</sup> Литвин М. Соціально-політичні передумови та наслідки депортаційної акції «Вісла» 1947 р. // Документи Міжнародної науково-практичної конференції «Акція Вісла – завершальний етап депортації українців Польщі». Львів, 2013. С. 6.

<sup>14</sup> Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. С. 503.

<sup>15</sup> Любчик І. Назв. праця. С. 86–93.



це є добровільне переселення. Однак представники польського і більшовицького урядів хочуть провести не добровільне, а примусове виселення. Але майже ніхто виїжджати не хотів, тому влада змушує виїжджати людей методом терору»<sup>16</sup>.

Як бачимо, у листі йдеться про страшне насилля, яке застосовує до місцевого населення армія та органи польського правління, сліпо виконуючи інструкції і розпорядження Москви. Там також стверджується, що місцеві за жодних обставин не хочуть добровільно покидати свої землі<sup>17</sup>. Лист не отримав жодної зворотної реакції, навіть на тлі затвердження статуту ООН<sup>18</sup>. При цьому корінне населення, відоме, як лемки, назавжди втратило рідні землі.

А хто ж такі лемки? Йдеться про місцеву самоназву мешканців по обидва боки Карпат, від Сяну та Ужу по Попрад. Лемки завжди вважалися однією з етнічних гілок українського народу. Лемківська земля, як і інші етнічні терени України, часто переходила з рук до рук. Проте лемківський народ, попри різні культурні та політичні впливи, вистояв. Як етнографічна група вони мають свою говірку, духовну та матеріальну культуру<sup>19</sup>.

Про лемківський субетнос В. Кубійович говорив, що, з одного боку, вони архаїчні, а з іншого – зазнали впливу словацько-польського оточення. Порівнюючи лемків з іншими етнічними групами карпатського населення, він зазначав, що більше прив'язані до своїх гір, традиційних форм життя і церкви та відпорні на зовнішні впливи, тобто затяті консерватори. Так вони зберегли себе від денационалізації<sup>20</sup>.

На Лемківщині переважали сільські поселення, а міські – головно м. Сянок та містечка Мушина, Криниця, Буківсько, Балигород. Лемківські оселі розташовані в долинах, витягнуті ланцюгами. У найвищих частинах Західного Бескиду зберігалися ознаки традиційного рільничо-пастушого господарювання. Основним заняттям лемків з давніх-давен було сільське господарство переважно для власних потреб<sup>21</sup>.

Вигнання корінного народу з рідної землі, зокрема Лемківщини, призвело до незворотних процесів втрати народом автентичності. Так, одяг фактично зник, адже в радянській Україні не ходили в народному одязі, не було змоги його робити. Більшість лемків або залишили свої народні вбрання та прикраси на батьківщині, або ж через бідність обмінювали на їжу чи побутові речі. Упродовж 1944–1946 рр. було депортовано близько 130 тис. лемків. Велика їх кількість була спрямована до Західної України, в ті населені пункти, де мешкало найбільше поляків<sup>22</sup>.

<sup>16</sup> Пенкалюк С. Депортація українців з Польщі у 1944–1946 роках: мотиви етнотциду, реакція світу, наслідки трагедії й роль Прикарпаття. URL : <https://suspilne.media/280781-deportacia-ukrainciv-z-polsi-u-1944-1946-rokah-motivi-etnocidu-reakcia-svitu-naslidki-tragedii-j-rolprikarpatta/#:~: text=%D0%A3%201945%20%D1%80%D0%BE%D1%86%D1%96,%D0%BB%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B0%20%D0%86%D0%B3%D0%BE%D1%80%20%D0%9B%D1%8E% D0%B1%D1%87%D0%B8%D0%BA>

<sup>17</sup> Там само. URL : <https://suspilne.media/280781-deportacia-ukrainciv-z-polsi-u-1944-1946-rokah-motivi-etnoci du-reakcia-svitu-naslidki-tragedii-j-rolprikarpatta/#:~: text=%D0%A3%20 1945%20%D1%80%D0%BE%D1%86%D1%96,%D0%BB%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B0%20%D0%86%D0%B3%D0%BE%D1%80%20%D0%9B%D1%8E% D0%B1%D1%87%D0%B8%D0%BA>

<sup>18</sup> Кабачій Р. Назв. праця. С. 474.

<sup>19</sup> Серета В. Кордон, що розділив життя: обмін населення поміж Україною та Польщею. До 60-ти річчя депортаційної операції «Вісла» // Разом на одній землі. Історія України багатокультурна: Посібник. URL : [www.novadoba.org/ua](http://www.novadoba.org/ua)

<sup>20</sup> Kubijowicz W. Rozmieszczenie Ukraińców w Azji // Biuletyn Polsko-Ukraiński. 1934. S. 21–23.

<sup>21</sup> Галик Я. Назв. праця. С. 7.

<sup>22</sup> Байкеніч Д. Назв. праця. С. 231–235.

Найбільшими осередками за кількістю насильно переміщених були Тернопільська область з населенням 173 360 осіб, Львівська – 56 866 осіб, Дрогобицька – 33 445 осіб, Волинська – 22 346 осіб та Станіславська – 19 749 осіб<sup>23</sup>.

На сході УРСР також розселяли лемків, головню у спустошених війною колгоспних селах чи в німецьких колоніях для організації нових колгоспів. Так у Ворошиловградській області налічувалося сім переселенських колгоспів. Депортованих вислали також у знищені війною індустріальні райони Запоріжжя (34 242 особи) та Дніпропетровщину (23 088 осіб). На південь України теж намагалися виселити людей у колишні німецькі колонії. До Одеської області було депортовано 25 945 осіб, Херсонської – 16 982 осіб, Миколаївської – 14 612 осіб. УРСР в період війни зазнала значних демографічних втрат, а відтак відчула нагальну потребу в робочій силі відновлених колгоспів<sup>24</sup>. Серед переселенців, розподілених на сході УРСР (Ворошиловградська, Сталінська, Харківська обл.), найбільше було виселено лемків саме із сіл Західної Лемківщини<sup>25</sup>.

«На початку липня 1945 року наша сім'я Турка Павла в складі 5 чоловік, була змушена депортуватися з с. Криниця (нині місто Криниця-Здруй). Їхали товарним поїздом до станції Сянок, взяли з собою найнеобхідніші речі та худобу, – розповідає Стефанія Михайлюк з дому Турок, про депортацію з Лемківщини в УРСР. – Їдучи по дорозі мама пані Стефанії Катерина, важко захворіла, отримала серцевий напад через важкий переїзд з рідних Бескидів. Поїзд зупинився, маму забрали в лікарню, там вона і померла. Поховали мою маму в Сяноку. На 40 році життя мама залишила свого чоловіка вдівцем із трьома дітьми, я була найменша, мені було 2 роки» – із сумом розповідає депортована.

На українських землях сім'ю відправили на станцію Потутори, а звідти в Монастириськ, де Павлові Турку дали дві хати на вибір: одну вище млина, а другу ближче до центру міста. Хоч хата вище млина була кращою, він вибрав ту, що нижче, на вул. Мазепи 57, де респондентка мешкає і до сьогодні. «В Польщі наш тато тільки вибудував нову хату, звісно, що ця хата, що тут була трохи гірша, але не жалілися, бо в сусідів були гірші хати під соломою, а наша під бляхою. З Криниці наш тато привіз багато книжок, одна з яких є Біблія 1904 року. На Монастирищині ми прижилися, майже всі сусіди були лемки, одні другим помагали, бо всі зазнали біди від тої депортації»<sup>26</sup>.

Подібна важка доля спіткала іншу родину з с. Криниці Новосандецького повіту: «[...] виселили нас на кінці літа 1945 р., сказали нам збиратися і ми взяли з собою їду, одяг та худобу. Казали, що везуть нас на кращу землю, – згадує уродженка села Криниця Стефанія Фігель-Петришак (\*1930 р., заміжня Фігель), депортована під час третього етапу. – Їдучи в поїзді по дорозі на станції Санч, до нас до вагона прийшов мій старший брат Антек, який був у госпіталі, бо його поранили на війні. Антек не мав змоги з нами їхати і лишився жити в Польщі так вузи долі потратили нас по світу». Стефанія з сім'єю їхала до України товарним потягом до станції Потутори, як і більшість криничан. «В Підгайцях жила наша цьоця, яка побачила нас зморених і брудних, то нас прихистила і годувала», – розповідає депортована. Батько сімейства Петро Петришак опинився в Монастириську, де шукав помешкання. Йому на основі описаного майна в Польщі дали дві хати, батько вибрав ту, де ліпша стодола, бо в Криниці він мав велике господарство, чималий шмаг лісу і поля. Через тиждень Стефанія з братом Владком рушила з Підгайців до Монастириська, де

<sup>23</sup> Там само.

<sup>24</sup> Галик Я. Назв. праця. С. 7.

<sup>25</sup> Місило Є. Назв. праця. С. 19.

<sup>26</sup> Респондент № 1 – Михайлюк С. П. 1942 р. н., уродженка с. Криниця Новосандецького повіту.

залишили свої корови, привезені з Польщі, які треба було пригнати на нове місце проживання. «В хаті ще жили поляки, то сім'я ночувала в стодолі на сіні, але то був вересень, то ще сильно зимно не було. В Криниці ми жили файно, не бідили і все мали що їсти. З Криниці ми привезли образи і наші костюми, трохи зерна і сала, яке потім нас рятувало від голоду», – згадує вона<sup>27</sup>.

Восени 1945 р. сповістили про депортацію та вручили евакуаційний лист сім'ї із с. Криниця Антона та Стефанії Гриняків із двома маленькими дітьми Семаном і Марисьюю. Зібравши необхідні речі, нашвидкуруч сім'ю запхали в товарний потяг на станції Новий Сонч. До УРСР їхали приблизно два тижні. Так сім'я опинилася на станції Потутори в Бережанському районі. Оскільки тут не було знайомих, сім'я прагнула поїхати поближче до родини та інших криничан, депортованих до Монастириська. У сусідньому районі проживала родина Венгриновичів, Поглідів, Ждиняків, які знайшли їм по сусідству хату і 15 соток городу. Так велика родина оселилася в місті Монастириська на вул. Вичувецька, 21 (зараз В. Великого). Життя на чужині було важким, але всі були раді, що ціла родина жила по сусідству і що всі приїхали живими і здоровими. Коли почали утворюватися колгоспи, у них забрали поле і коня з інвентарем. Знаючи, що таке колгосп, ніхто не хотів туди вступати, бо самі колись поневірялися в ньому, приїхавши сюди вперше ще 1940 р. на добровільних засадах, як можна прочитати зі спогадів сім'ї Гриняк<sup>28</sup>.

Із опрацьованих спогадів стає зрозумілим, що цю евакуацію багато хто вважав тимчасовою. Вірили, що фронт просунеться на захід і всі повернуться додому. Але ситуація не змінювалася. Люди були за одну мить позбавлені житла, речей і, найголовніше, рідної батьківщини, на котру більшість із них ніколи не повернеться. Народ їхав в ешелонах, часто з худобою, не знаючи куди і навіщо. Депортованих нерідко вважали ворогами, поляками, назагал – чужими. Тугу за рідним краєм яскраво виражено у фольклорі, який описує сум за рідними Beskidami, наприклад, пісні «*Ой верше, мій верше*».

На сході України для лемків не було звичних гір, степ формував інші норми господарювання, до яких важко було прижитися. Також не було церков, тому «степові» лемки в надії повернутися додому потайки втікали і переселялися на захід. Спіткала їх і проблема голоду – багато кого поселили в будинки з поганими землями, на яких важко було щось вирощувати.

Повернутися до автентики лемки змогли лише після відновлення незалежності України. В м. Монастириську (урочище «Бичова») створено музей «*Лемківське село*», де щорічно проходив фестиваль «*Дзвони Лемківщини*». У місті з листопада 1996 р. діє Монастириський обласний комунальний музей лемківської культури і побуту, в якому спочатку налічувалося близько 500 експонатів. Сьогодні він активно розвивається, тут виставлено понад 1,5 тис. предметів, а його фонди постійно поповнюються.

У м. Львів 10 листопада 2001 р. під час з'їзду лемків України постало Всеукраїнське товариство «*Лемківщина*». Аналогічний осередок на чолі з Олександром Венгриновичем, народженим у Криниці та з сім'єю депортованим 1945 р. до УРСР, виник у Тернополі. У м. Івано-Франківськ також створене Івано-Франківське обласне товариство «*Лемківщина*», яке очолює Степан Криницький, котрий народився в Криниці та депортований 1945 р. до України. У Івано-Франківській області чинне товариство «*Лемківщина*» у Калуші очолює Федір Лабик. В Львові діє й товариство лемків, яке очолює заслужений діяч мистецтв України Володимир Ропецький.

<sup>27</sup> Респондент № 2 – Фігель С. П. 1930 р. н., уродженка с. Криниця Новосандецького повіту.

<sup>28</sup> Респондент № 3 – Гриняк В. А. 1952 р. н., уродженець м. Монастириська, Тернопільської області.

Загалом примусове переселення призвело до руйнування історичних, матеріальних, моральних та культурних цінностей лемків, які радянська ідеологія намагалася остаточно ліквідувати. Депортація призвела до незворотних територіальних, демографічних, культурних і ментальних втрат. Політика Польщі та СРСР була спрямована на викорінення лемків-автохтонів з етнічних теренів шляхом застосування як пропагандистських, так і силових методів. Лемків, які до виселення вважалися найколеритнішою та найбільшою етнографічною групою, було депортовано у кількості близько 130 тис. осіб. Так народ, оселившись на новій для себе землі, частково втратив мову, традиційний одяг, сакральну архітектуру, побутові звички тощо. Життя депортованих людей кардинально змінилося, з часом вони зуміли адаптуватися до нових умов.

Сьогодні Монастирищина стала основним осередком проживання лемків-переселенців. Так лемківська громада об'єднувала «вшитки лемки гев до купи». «Цне ся мі за тобом, мій Лемківський краю» – приказка, актуальність якої не згасла й досі. Наступного 2024 р. виповниться 80 років з початку примусових депортацій етнічних українців з території Закерзоння, що варте окремої дослідницької уваги, адже йдеться про злочин проти цілого субетносу, вчинений польською та радянською владами.

*The article covers material on the history of the Ukrainian people, who were deported from the ethnic Ukrainian lands, which at that time were part of Poland, to the Ukrainian SSR. Methods and stages of deportations of the people were studied. The consequences and impact of deportations for many families and the distress suffered by the population as a result of forced deportations are investigated. The article is dedicated to all deportees from the territory of Zakerzonnia.*

**Key words:** *deportation, the Lemks, ethnic territories, agreement, «mutual exchange of population».*

УДК 94(477.8) «1944/1958»

*Наталія Шепітак (Івано-Франківськ, Україна)*

### **ПРОМИСЛОВІСТЬ МІСТА КАЛУША У ПЕРІОД ПІСЛЯВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ (1944–1958 рр.)**

*У статті висвітлено післявоєнний період діяльності промислових підприємств м. Калуша. Звернуто увагу на опис руйнувань промислової інфраструктури, завданих місту під час Другої світової війни, та подальшої її відбудови після завершення бойових дій. Простежено розвиток галургійної промисловості, зокрема охарактеризовано виробничу діяльність провідного підприємства міста – калійного комбінату. Висвітлено діяльність пивоварні, мармеладної фабрики, маслозаводу, м'ясокомбінату, інших підприємств м. Калуш. Розкрито процес створення нових підприємств – металообробного і цегельного заводів.*

**Ключові слова:** *промисловість, м. Калуш, калійна руда, силвініт, каїніт, видобування, пивоваріння.*

Дослідження промисловості міста Калуш є однією з невід'ємних частин його історії. У період 1944–1991 рр. швидкими темпами створювалися підприємства, завдяки чому місто стало одним з найважливіших осередків виробничої діяльності західних областей Української РСР. Сьогодні для багатьох старших жителів вивчення окресленого сегмента розвитку міста – це, насамперед, спогади про їхні молоді роки.

Сучасні науковці продовжують дослідження цього питання з метою подальшого застосування результатів у туристичній, освітній сферах.

Мета статті – простежити процеси відбудови та діяльності промислових підприємств м. Калуша у післявоєнний період (1944–1958 рр.). Під час написання даної роботи було дотримано принципів історизму, об'єктивності та системності в підході до висвітлення явищ минулого на основі комплексного використання джерел та наукової літератури. Також застосовано пошуковий, історично-системний, історично-описовий, кількісно-статистичний методи дослідження.

Історіографічну основу статті складають праці радянських і сучасних українських дослідників. Серед публікацій радянського періоду можна виокремити опубліковані матеріали М. Владики *«Калуш – місто хіміків. Документи і матеріали»*. Безперечно, потрібно звернути увагу на тогочасну обласну і районну газетну періодику. У газетах *«Червона зірка»*, *«Прикарпатська правда»*, *«Дзвони Підгір'я»* друкувалися статті, у яких інформувалося про роботу підприємств міста, зокрема неодноразово згадувалися надпланові виконання поставлених перед колективами завдань. Матеріал про діяльність виробництв міста Калуша зафіксовано в щорічних звітах, пояснювальних записках, що зберігаються у Державному архіві Івано-Франківської області (ДАІФО). Після відновлення незалежності України 1991 р. історію розвитку промисловості Калуша вивчають І. Костів і О. Малярчук. Також варті уваги енциклопедичні та довідкові видання М. Коломийця *«Історія Калуша і Калущини у датах, цифрах і цікавих фактах»*, П. Хвостіна *«“Хлорвініл” вчора, сьогодні і завтра»* та ін.

Калуш – старовинне місто, що розташоване на берегах річок Сівки і Лімниці, які є притоками р. Дністра, знаходиться неподалік гір та славиться своєю промисловою історією. Не є винятком і період, коли воно перебувало в складі УРСР. Так, у липні 1944 р., в ході Другої світової війни, Калуш опинився під контролем радянських військ, що призвело до встановлення нового окупаційного режиму в місті. З доповідної записки Калуського райкому КП(б)У обкому КП(б)У від 4 серпня 1944 р. отримуємо відомості про стан промислового виробництва у місті після відступу німецьких військ. Зокрема калійний комбінат було повністю виведено з ладу. Обладнання, що було на підприємстві, вивезли німці. Залишилося дві динамомашини, одну з яких, а саме потужністю 1200 кіловат, відремонтовано й запущено в роботу. На комбінаті у той час працювало 200 осіб. Також колектив підприємства виконував відновлювальні роботи в цехах та на прилеглий території. Крім того, збереглося 40 тонн кухонної солі<sup>1</sup>.

У цьому документі згадується пивоварний завод, який не зазнав руйнування. У загальному, оснащення виробництва не пошкоджене, тільки всі паси були вивезені. На підприємстві працювало 40 робітників. У перші дні після відступу німецьких військ відбудовано електростанцію, через що на виробництві відновилося постачання світла. Щодо продажу продукції, а саме пива, то в місті функціонувало три лотки. Також у Калуші були зруйновані три цегельні підприємства. М'ясокомбінат і маслозавод – зазнали часткової руйнації. Як і на пивоварному заводі, на останніх двох підприємствах збереглося устаткування, але не було пасів. На цих виробництвах комплектувалися колективи та проводилися очисні роботи прилеглих територій.

У місті за перші дні після припинення боїв відновлено мармеладну фабрику. Потрібно зазначити, що на цьому підприємстві зберігалось 10 тонн сировини, але не було цукру, через що фабрика не функціонувала. Ліспромкомбінат не пошкодили.

<sup>1</sup> Калуш – місто хіміків. Документи і матеріали / [Н. М. Владико, Л. А. Кирилюк, А. Б. Кондратенко та ін.]. Ужгород : Карпати, 1970. С. 71.

Половину устаткування вивезли, проте на комбінаті було три робочі рами, які, згідно зі звітом, з дня на день мали запрацювати. Також відновили роботу шевська і кравецька майстерні. У місті вціліла друкарня, функціонували чотири друкарські машини, однак не було паперу<sup>2</sup>.

Тому в перші післявоєнні роки у Калуші інтенсивно відновлювали роботу на підприємствах, які зазнали незначних пошкоджень, а також розпочали відбудову зруйнованих виробництв міста. Одним із провідних підприємств став калійний комбінат.

Важливою галуззю промислового виробництва міста був солевидобуток і його переробка. Відзначмо, що видобуток солі та її переробка у Калуші та на Калущині започатковані у княжу добу. У письмових джерелах діяльність солеварні вперше згадано 1447 р. Поклади ж каїніту вперше були відкриті у травні 1804 р. На початку 1867 р. створено підприємство з їх експлуатації. З 1870 р. видобути в Калуші сильвініт і каїніт почали продавати у вигляді калійних добрив. З кожним роком розвивалася галургійна промисловість.

Так, 1909 р. в місті постала акціонерна спілка «Калі», яку 1914 р. приєднали до товариства з експлуатації калійних солей – ТЕСП. Це стало поштовхом для спорудження 1925 р. фабрики хлориду калію, яку введено в дію 1928 р. Наприкінці 1931 р. почалися роботи на руднику «Голінь», який функціонував до середини 1970-х рр. Під час Другої світової війни 1941 р. місто було захоплено німецькими військами, проте видобуток калійних солей тривав<sup>3</sup>. Після завершення війни місто опинилося під контролем Радянського Союзу, протягом цього періоду місцева влада активно сприяла відновленню виробничої діяльності з видобутку калійних солей.

У статті обласної газети «Прикарпатська правда» за 11 листопада 1944 р. повідомлялося про збільшення темпів роботи колективом Калуського калійного комбінату, зокрема виробничі завдання щоденно виконувалися на 130–140 %. Калійники солеварного цеху даного підприємства у зазначений рік виготовили понад 80 тонн солі<sup>4</sup>.

У річному звіті за 1945 р. повідомляється про капітально-відновлювальні роботи, які здійснювалися на комбінаті, а саме: розчищення завалів, відбудову ТЕЦ і запуск турбіни на 3200 кіловат, відновлення підземних та надземних споруд, транспортних засобів, електромережі, механічного цеху, приведення в роботу парової машини та апаратури першої черги комбінату, частково – другої. Проте тільки останні два місяці 1945 р. обладнання цехів першої черги було в експлуатації. Також здійснено відновлювальні ремонтні роботи обладнання: гірничого, подрібнюваного цехів. Щодо шахти «Калуш», то в експлуатацію її введено в жовтні 1945 р. До цього часу на шахті відбувалися ремонтні роботи, без виконання яких використання шахти було неможливим. Найбільш важливими роботами, які були виконані впродовж 1945 р., є: відновлення рудничого двору шостого горизонту, двох електровозів і мотовозів, які використовувалися для відкатки та транспортування руди й ін.<sup>5</sup>

Щодо робіт на хімфабриці комбінату, то протягом 1945 р. відбувся ремонт такого обладнання: розчинників, вакуум-апаратів, підігрівачів, сушильного барабана,

<sup>2</sup> Там само. С. 72.

<sup>3</sup> Костів І. Ю. Калущина – край калійних добрив // Калуські історичні студії. Збірник наукових статей, документів і матеріалів / упор. І. М. Тимів ; заг. ред. О. М. Малярчук. Івано-Франківськ : Фоліант, 2020. Т. 4. С. 231–232.

<sup>4</sup> Нова хвиля виробничого піднесення // Прикарпатська правда. 1944. 11 листопада.

<sup>5</sup> Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). Ф. Р-219. Калуський калійний комбінат Управління хімічної промисловості Львівського раднаргоспу. 1939–1941, 1944–1967 рр. Оп. 2. Спр. 17. Річний звіт за 1945 рік. Арк. 164–188.

конденсаторів у вакуум-апаратах, трубопроводів з частковою заміною труб тощо. Як зазначалося вище, під час відступу німецькі війська з калійного комбінату вивезли майже все обладнання, найбільше пошкоджень зазнала центральна хімічна лабораторія. До вересня 1945 р. колектив лабораторії складався з двох осіб – лаборанта і пробника. Робота виконувалася або була в межах 20–40 аналізів на місяць, причому в січні та квітні аналізи не проводилися. Починаючи з вересня їх кількість збільшилась, у зв'язку з чим зріс і колектив лабораторії, який складався вже з 10 осіб, а кількість виконаних аналізів становила близько 370. Асортимент був невеликим: аналіз проб кухонної солі, визначення вмісту калію у подрібненому сільвініті, аналіз відвантаженої продукції тощо<sup>6</sup>.

У технічному звіті цехів за цей же рік наведена характеристика роботи комбінату. У документі повідомлялося, що через невчасний запуск у дію першої черги, план з добування і розмелювання сільвініту не було реалізовано. Причиною цього стала відсутність на комбінаті необхідного оснащення, зокрема транспортерних стрічок та електродвигунів. Від початку введення в експлуатацію, підприємство щомісяця реалізовувало виробниче завдання на 125–130 %<sup>7</sup>.

Не зважаючи на труднощі, які виникли при відновленні роботи в 1945 р., комбінат усе ж виготовив калійних добрив понад п'ять тисяч тонн. Також у цей період удосконалювалася і відновлювалася робота на шахті «Голінь». Крім того, комбінат було переобладнано та реконструйовано. Щодо оснащення, то підприємству надали сучасні гірничі комбайни, безконтактні електровози, електробури, скреперні лебідки. Споруджено додаткові виходи, зокрема на шахтах спроектовано підземні пункти надання медичної допомоги, а карбідні лампи замінено акумуляторними тощо. До того ж, у перші післявоєнні роки відбулася значна розвідка розкритих покладів калійних солей, переважно описаних дослідниками ще дорадянського періоду. У 1946 р. колектив підприємства виготовив калійних добрив 18 тисяч тонн<sup>8</sup>.

Калійний комбінат виробляв мінеральне добриво – калій хлорид, що мав велике значення для врожайності колгоспних ланів країни. Якщо порівнювати 1947 і 1948 рр. до початку капітального ремонту, то комбінат дав країні вдвічі більше мінеральних добрив за вісім місяців 1948 р., ніж за цілий 1947 р. Але ця кількість виробництва калій хлориду не задовольняла потреби сільського господарства, навіть якщо зважати на площу тогочасної Української РСР в рамках СРСР. Через поставлені владою завдання збільшити кількість виробництва мінеральних добрив була здійснена модернізація Калуського калійного комбінату. Після завершення капітального ремонту вартість продукції мала б знизитися на 3 %, а продуктивність праці збільшитися на 5 %. Хімічна фабрика мала виробляти у два рази більше хлорид калію, ніж до початку ремонту<sup>9</sup>.

В газеті Калуського РК КП(б)У та виконкому Ради депутатів трудящих Станіславської області «Червона зірка» повідомлялося про поставлене Радою Міністрів Союзу РСР і Міністерством хімічної промисловості завдання перед робітниками Калуського калійного комбінату, метою якого було збільшення у два рази виготовлення мінеральних добрив. Це спричинило потребу в здійсненні капітального

<sup>6</sup> Там само. Арк. 190–193.

<sup>7</sup> Там само. Оп. 2. Спр. 15 Технічні звіти цехів за 1945 р. Арк. 22.

<sup>8</sup> Малярчук О. М. Хімічна індустрія Калуша: етапи розвитку // Калуські історичні студії. Збірник наукових статей, присвячений 580-й річниці першої письмової згадки про Калуш / відп. ред. і упоряд. І. Тимів. Івано-Франківськ : Фоліант, 2017. С. 127; Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. / голов. редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. Київ : Голов. ред. Укр. рад. енциклопедії АН УРСР, 1967–1974. Івано-Франківська область / редкол. тому: О. О. Чернов (голова) та ін. 1971. С. 251.

<sup>9</sup> Калійний комбінат на капітальному ремонті // Червона зірка. 1948. 31 серпня.

ремонту, переобладнанні основних цехів підприємства, стволу, рудничного двору шахти, зокрема для видобутку сильвініту виконувалися роботи з підготовки нових ділянок<sup>10</sup>.

З цієї ж газети дізнаємося про початок капітального ремонту на хімічній фабриці. Робітники калійного комбінату мали протягом місяця відремонтувати та замінити устаткування, а саме вакуум-апарати (замінені), розчинники (замінені), мотори, транспортери, насоси<sup>11</sup>. Після закінчення капітального ремонту та відновлення роботи колектив вищезгаданого комбінату з місяця в місяць перевищував свою виробничу програму. У зведенні Калуського райкому КП України про роботу промислових підприємств Калуського району за 1949 р. зазначалося, що дане виробництво за 12 місяців своєї діяльності виконало план на 134,5 %<sup>12</sup>.

Щодо виробничої діяльності наступного року, то у газеті Калуського РК КП(б)У та виконкому Ради депутатів трудящих Станіславської області «Червона зірка» розповідалося, що на 11 днів достроково робітники калійного комбінату виконали піврічну програму. Показники становили: валова продукція – 122 %, видобуток сильвініту – 112 %, виготовлення калій-хлору – 103 %, також було перевищено план з відвантаження мінеральних добрив<sup>13</sup>. Своєю чергою, 1952 р. колектив вищезгаданого підприємства річний план з виробничої діяльності виконав: по валовій продукції на 111,2 %, товарній – на 109,2 %, видобутку сильвініту – на 114,6 % і по виробництву хлористого калію – на 108,1 %. Порівнюючи з 1951 р., потрібно зауважити, що валова продукція комбінату зросла на 17,2 %, товарна – на 9,4 %, видобуток сильвініту – на 32,5 % і виробництво хлористого калію – на 16,1 %. План гірничо-підготовчих робіт був виконаний на 151 %, бурові роботи – на 137,9 %, вміст калій хлориду в сильвініті склав 37,2 % проти 36 % за планом, середній вміст калій хлориду в готовому продукті становив 90,5 % проти 83 % за планом. Собівартість сильвініту була нижче планової на 7,8 %, собівартість калій хлориду – на 5,45 %. Собівартість усієї товарної продукції знижено проти плану на 5,11 %, загальна сума надпланової економії складала 1077 тис. крб<sup>14</sup>.

Калуський калійний комбінат 1954 р. реалізував річний план на 106,9 %; якщо порівнювати з 1953 р., то на 9,8 % зросла валова продукція. До того ж, з другої половини 1954 р. здійснювалося виробництво змішаної солі, що містить 40 % оксид калію. План гірничо-підготовчих робіт виконано на 101,8 %, бурові роботи – на 119,7 %. Собівартість сильвініту була знижена проти плану на 16,2 %, собівартість товарного хлористого калію вища планової на 3,8 %. Щодо всієї товарної продукції, то собівартість була вища планової на 0,16 %<sup>15</sup>. У 1955 р. промисловість району та міста Калуша достроково втілила план п'ятої п'ятирічки. Десятимісячну програму 1955 р. було реалізовано на 100,1 %. Відзначився калійний комбінат, завданням якого було збільшення випуску сільськогосподарських добрив на 88 % до кінця п'ятирічного плану. Проте колектив комбінату досяг цієї мети на рік раніше, ніж було заплановано, що привело до отримання комбінатом понад пів мільйона надпланових прибутків<sup>16</sup>.

У постанові зборів партійно-господарського активу Калуського калійного комбінату за 1958 р. повідомляється про роботу комбінату, зокрема зазначаються

<sup>10</sup> Калійний комбінат на капітальному ремонті // Червона зірка. 1948. 31 серпня.

<sup>11</sup> Почався капітальний ремонт на хімфабриці // Червона зірка. 1948. 1 вересня.

<sup>12</sup> Калуш – місто хіміків. С. 86.

<sup>13</sup> Піврічну програму достроково // Червона зірка. 1950. 22 червня.

<sup>14</sup> Калуш – місто хіміків. С. 91.

<sup>15</sup> ДАІФО. Ф. Р-219. Оп. 2. Спр. 182 Пояснювальна записка до річного звіту за 1954 рік. Арк. 1.

<sup>16</sup> Калуш – місто хіміків. С. 97–98.



показники виробничої діяльності. Так, по валовій продукції дане підприємство виконало план на 103,5 %, товарній – на 103,9 %. До того ж колектив відзначився успіхами з видобутку сільвініту – на 101,5 %, каїніту – на 115,8 %, руди в натурі (сільвініту і каїніту) на 100 % і, в цілому, з випуску калійних добрив – на 104,7 %. Порівнюючи з 1957 р., валова продукція виросла на 9,9 %, товарна – на 10,6 %. Сама ж продуктивність праці на виробництві зросла на 2,8 % і, якщо знову ж таки порівнювати з 1957 р., то на 6,1 %. Собівартість усієї товарної продукції нижче плану на 3,24 %, загальна сума здешевлення по всій товарній продукції становила 831 тис. крб. На ТЕЦ комбінату був проведений монтаж обладнання та освоєна експлуатація схем автоматичного управління процесами горіння і живлення водою всіх парових котлів<sup>17</sup>. У 1958 р. колектив одного з цехів розпочав виробництво нового виду мінеральних добрив – сульфат калію. Цього ж року в Калуші почав роботу цех із виготовлення сульфату амонію (мінеральне добриво), він був дослідницько-експериментальним, до того ж першим в УРСР<sup>18</sup>. Так, застосування нових технологій та підходів значно підвищило продуктивність праці, підтвердженням чого слугували щомісячні виробничі звіти комбінату й місцева періодика, в якій повідомлялося про надпланові виконання калійниками поставлених завдань.

Окрім калійного комбінату в Калуші функціонували лісопильний завод і дві цегельні. Так, зі звітної доповіді Калуського райкому КП(б)У на звітно-виборних зборах районної партійної організації про відбудову промисловості міста Калуша та району від січня 1945 р. повідомлялося, що в перші дні після припинення боїв у місті відновлено роботу лісопильного комбінату, кількість робітників якого становила 50 осіб. Менше ніж за пів року на підприємстві було вироблено понад п'ять тисяч шпал та до двох тисяч кубометрів дошок<sup>19</sup>.

Щодо роботи цегельних заводів, то, незважаючи на те, що вони були зруйновані, у перші післявоєнні місяці здійснювалася їх відбудова. Результати виробничої діяльності підприємств не забарилися 1945 р. Цегельним заводом № 17 було виділено калійному комбінату 100 тисяч штук цегли для кладки перемичок у копальні та відновлення житлового фонду міста<sup>20</sup>.

З повідомлення газети Калуського РК КП(б)У та виконкому Ради депутатів трудящих Станіславської області «Червона зірка» від 1948 р. дізнаємося про успіхи робітників залізничного цегельного заводу, які за десять місяців 1948 р. виконали виробничу програму, розраховану на 11 місяців, виготовивши понад 35 тисяч штук цегли, через що собівартість виробів була зменшена на 11 %<sup>21</sup>.

У харчовій галузі промисловості міста працювали: мармеладна фабрика, маслозавод, м'ясокомбінат, пивний завод, сушзавод. З місцевої періодики дізнаємося про те, що на мармеладній фабриці була організована тризмінна робота, доукомплектовані виробничі бригади. У 1947 р. на фабриці почали виробляти нові сорти цукерок: «Сказка», «Хоровод», «Мазайка» та ін.<sup>22</sup> Колектив підприємства відзначався виробничими перемогами. Так, у газеті «Червона зірка», датованій 26 червня 1947 р. повідомляється, що за першу половину року фабрика виконала виробничий план на 118,3 %, що демонструє високі показники роботи колективів даного підприємства<sup>23</sup>.

<sup>17</sup> Там само. С. 103.

<sup>18</sup> Коломиєць М. Історія Калуша і Калущини у датах, цифрах і цікавих фактах. Брошнів-Осада : МПТ «Талья», 1996. С. 136.

<sup>19</sup> Калуш – місто хіміків. С. 77.

<sup>20</sup> Там само. С. 78.

<sup>21</sup> Успіхи цегельників // Червона зірка. 1948. 19 листопада.

<sup>22</sup> За п'ятирічку в чотири роки // Червона зірка. 1947. 17 грудня.

<sup>23</sup> 118,3 відсотка піврічного завдання // Червона зірка. 1947. 26 червня.

Щодо діяльності маслозаводу, то план першої п'ятирічки робітниками було виконано з виготовлення масла на 109 %. Щомісячно цех зі створення масла виконував по 2–2,5 виробничі норми. Потрібно зазначити, що успішно здійснювався процес виготовлення іншої продукції заводу, а саме пісного сиру і козеїну, просто-кваші, морозива та ін.<sup>24</sup> До того ж дане підприємство річне завдання з виготовлення жирного сиру, сиркової маси виконало за півріччя 1947 р., зокрема показники першої продукції становили 94 %, а другої – 91 %. Крім того, воно відзначилося зниженням собівартості випущеного товару до 7 %<sup>25</sup>.

У цей період у місті успішно функціонував м'ясокомбінат. Зі сторінок згаданої вище газети дізнаємося, що в першій половині червня 1947 р. були підведені підсумки роботи цехів. Найбільших виробничих успіхів досяг колектив убійного цеху, який виготовив 131 центнер м'яса, що становило 87 % до місячної норми. Також відзначився своїми успіхами і ковбасний цех. План з виробництва ковбаси було виконано на 189 %<sup>26</sup>.

У місті діяв пивоварний завод. Зауважимо, що пиво варили тут з давніх часів. Як свідчать документи, ще в пізньому середньовіччі у місті функціонували солодовні і бровар. У радянський період підприємство потішало любителів хмільного напою якісною і новою продукцією. У газеті «Дзвони Підгір'я» відзначається, що завод було введено в дію у першій половині жовтня 1944 р. До кінця січня 1945 р. підприємство виготовило понад 100 тисяч літрів пива<sup>27</sup>.

Досліджуючи минуле пивоварні, відзначмо, що зазвичай інформацію про її діяльність 1944–1991 рр. можна знайти на сторінках місцевої періодики. Часто ці записи є зверненнями до робітників або рапортами щодо надпланового випуску калузького пива. Прикладом є згадка в місцевій газеті «Червона зірка» про те, що наприкінці червня 1947 р. робітники пивоварні виконали піврічний план на 106 %. Так, за шість місяців підприємство виробило 6840 гектолітрів доброякісного пива<sup>28</sup>. У цій же газеті за 1950 р. повідомлялося, що колективом Калузького пивоварного заводу почато створення сучасного зерносховища великої місткості<sup>29</sup>. Пивоварня випускала чимало видів пива, але у цей період одним з найбільш популярних було «Жигулівське».

Легка промисловість у Калуші теж розвивалася, діяли шевська і кравецька майстерні. Інформацію про це знаходимо у місцевих часописах. Так, у «Червоній зірці» від 1948 р. згадується про роботу в місті кравецької майстерні держторгу. У зазначений рік робітники даного підприємства виконали місячний план з пошиття плаття та одягу за першу половину травня на 70 %, вироби відповідали стандартам якості<sup>30</sup>. У місті 1948–1954 рр. було створено та пущено в експлуатацію кілька нових підприємств, зокрема лісозавод, лісгосп, рибгосп, сирзавод тощо. На 5 млн. крб. виробили продукції промислові підприємства міста Калуша в 1950 р.<sup>31</sup> У місті розпочалося спорудження металообробного заводу під назвою «Нафтобурмаши-ремонт». Це підприємство було створене на базі різних майстерень, що діяли у Калуші в післявоєнні роки. Кількість робітників на початку 1946 р. становила більше 500 осіб. Виробництво складалося з цехів, зокрема механічного, ливарного, кисне-

<sup>24</sup> Понад п'ятирічну програму // Червона зірка. 1948. 7 жовтня.

<sup>25</sup> Маслозавод вивершив річну програму по окремим асортиментам // Червона зірка. 1947. 9 жовтня.

<sup>26</sup> 85 відсотків місячного плану // Червона зірка. 1947. 19 червня.

<sup>27</sup> Пивоваріння на Калушині: XVI–XX століття // Дзвони Підгір'я. 1999. 25 вересня.

<sup>28</sup> Виконали піврічний план // Червона зірка. 1947. 26 червня.

<sup>29</sup> Будівництво зерносховища // Червона зірка. 1950. 22 червня.

<sup>30</sup> Виробничі успіхи швейників // Червона зірка. 1948. 20 травня.

<sup>31</sup> Калуш – місто хіміків. С. 28.

вого та ін. Протягом 1946–1947 рр. на заводі обладнання було замінено новітніми механізмами тощо<sup>32</sup>. Також у цей період у місті діяли центральні ремонтно-механічні майстерні (ЦРММ). Їхні колективи перевиконали річний виробничий план, а саме ними було відремонтовано 27 тракторів та виготовлено 18 тонн чавунного та кольорового литва<sup>33</sup>.

Отже, м. Калуш, перебуваючи в складі УРСР, з липня 1944 р. відкрило нову сторінку своєї промислової історії. У перші післявоєнні роки вдалося відновити роботу та відбудувати промислові підприємства міста. За короткий термін були приведені до ладу й пущені в експлуатацію: калійний комбінат, пивний та лісопильний заводи, мармеладна фабрика. Свою роботу відновили: маслозавод, м'ясокомбінат, шевська та кравецька майстерні, друкарня тощо. Постали нові підприємства, зокрема металообробний і цегельні заводи. Виробнича діяльність міста в перші повоєнні роки виявилася мультигалузєвою.

Проте провідну роль все ж відігравали видобуток солі та калійне виробництво, чим власне і славиться м. Калуш упродовж століть. Воно є другим містом у світі, де було відкрито поклади калійних солей. Винятком не був і радянський період, коли провели модернізацію калійного комбінату. Незважаючи на труднощі відбудови у перші післявоєнні роки, промисловість Калуша займала неабияку питому вагу в народному господарстві району й області та сприяла підвищенню соціально-економічного розвитку міста.

### Додаток № 1



*Каска захисна шахтарська  
(Народний музей історії і трудової слави ТОВ «КАРПАТНАФТОХІМ» м. Калуш)*

<sup>32</sup> Там само. С. 27–28.

<sup>33</sup> Коломиєць М. Назв. праця. С. 133.

## Додаток № 2



*Акумуляторна шахтарська лампа  
(Народний музей історії і трудової слави ТОВ «КАРПАТНАФТОХІМ» м. Калуш)*

*The article describes the post-war period of activity of industrial enterprises in the city of Kalush. Attention is drawn to the description of the destruction of the industrial infrastructure caused to the city during the World War II, and its subsequent reconstruction after the end of hostilities. The development of the metallurgical industry is traced, in particular, the production activity of the city's leading enterprise – the potash plant – is characterized. The activities of a brewery, a marmalade factory, a butter factory, a meat processing plant, and other enterprises of Kalush are covered. The process of creating new enterprises – metalworking and brick factories – has been revealed.*

**Key words:** *industry, Kalush, potash ore, sylvinite, kainite, extraction, brewing.*

# СКРИЖАЛІ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 323.272:338.45:[32+33]-042.5/8(410)

*Юрій Гриник (Івано-Франківськ, Україна)*

## ЕКОНОМІЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ЧИННИКИ БРИТАНСЬКОГО ПРОМИСЛОВОГО ПЕРЕВОРОТУ

*У статті представлені головні чинники промислового перевороту в Британії, який згодом поширився на інші європейські держави. Англійська буржуазна революція, яка відбулася в середині XVII ст., усунула перешкоди в розвитку капіталістичних відносин, що своєю чергою мало значний вплив на початок промислової революції. Досягнення наукової революції XVI–XVII ст. сприяли розвитку технічного прогресу під час промислового перевороту. У XVIII ст. Британська імперія розширила свої колоніальні володіння, які вплинули на соціально-економічну і політичну ситуацію в державі. Величезні прибутки, які приносили колонії та зовнішня торгівля, вкладалися в розвиток британської промисловості.*

**Ключові слова:** *промисловий переворот, індустріалізація, мануфактура, Англійська буржуазна революція, колонія, процес огороджування, протекціонізм, первісне накопичення капіталу, аграрний переворот, наукова революція.*

Під час британського промислового перевороту відбувся перехід від мануфактурного етапу промисловості до великомасштабного механізованого виробництва. Багато економічних, соціальних та політичних чинників вплинули на розвиток промислової революції. Потрібно зазначити велику роль Англійської буржуазної революції, аграрного перевороту, наукової революції, які дали поштовх до розвитку промислового перевороту. Під час Семирічної війни 1756–1763 рр. Британія змогла розширити свої колоніальні володіння, зокрема боротьба з Францією спричинила захоплення великих територіальних володінь у Північній Америці. Завдяки прибуткам, які приносили колонії та зовнішня торгівля, розвивалася англійська промисловість.

Метою статті є дослідження економічних та політичних чинників, що привели до Британського промислового перевороту.

Вперше термін «промислова революція» був запроваджений англійським економістом Арнольдом Тойнбі. Так він охарактеризував період другої половини XVIII – першої половини XIX ст., пов'язаний з дуже інтенсивним розвитком економіки Великої Британії. Промислову революцію можна розуміти як результат колективної діяльності людей, які за допомогою організаційно-політичних методів прагнули втілити свої матеріальні, економічні та ідеологічні інтереси. Основними рисами промислової революції є механізація промислового виробництва та становлення капіталізму як головної економічної системи. Перша промислова революція, яка відбулася в Британії в другій половині XVIII ст., супроводжувалася не лише

масовим упровадженням машин у виробництво, а й значною трансформацією суспільної структури<sup>1</sup>.

Михайло Онопрієнко стверджує, що початок промислового перевороту часто пов'язують з винаходом парового двигуна, хоча подібні технічні засоби існували раніше. Автор зазначає, що в той час англійське суспільство було готове до широко-масштабного використання технологій. Це, зокрема зумовлено процесом становлення в Англії ринкової економіки. На той час Британська імперія займала панівне становище у світовій торгівлі та володіла великими колоніями, які приносили значні прибутки<sup>2</sup>.

Промислову революцію, яка почалася в другій половині XVIII ст., потрібно пов'язувати з науковою революцією XVII ст., завдяки якій відбулися величезні наукові відкриття, що в подальшому дозволили створити технічні винаходи, які стали передумовою промислового перевороту. Поява парового двигуна Джеймса Ватта та інші винаходи були вершиною технічних знань. Тому наукова революція XVII ст. була дуже важливим етапом розвитку науки, який згодом зумовив початок промислового перевороту<sup>3</sup>.

Первісне накопичення капіталу в Англії стало важливим чинником, який допоміг почати промисловий переворот. Завдяки цьому процесу Британія з XVI до XVIII ст. перетворилася з маленької аграрної держави на величезну колоніальну імперію, яка відіграла ключову роль у світовій економіці. З XV ст. виробництво тканин і сукна почало розвиватися всередині країни. В минулі століття англійську сиру вовну вивозили на континент для обробки. Попит на неї почав різко зростати. Розведення овець стало дуже вигідною справою, яка дала початок процесу «огороджування». Землі дрібних селян почали перетворювати на пасовища. Це змусило тих, які втратили землю, працювати на промислових підприємствах<sup>4</sup>.

Тетяна Нікітіна зазначає, що вперше термін «первісне нагромадження капіталу» був уведений шотландським економістом Адамом Смітом. У своїй роботі 1776 р. «Дослідження про природу і причини багатства народів» він писав, що капітал можна розуміти як запас невикористаних ресурсів, які забезпечують отримання прибутку. Автор також стверджує, що накопичення капіталу є наслідком ощадливості<sup>5</sup>. Первісне нагромадження капіталу характеризує перехідний етап розвитку економіки. Завдяки цьому періоду відбувся перехід від феодалізму до капіталізму<sup>6</sup>.

Завдяки процесу первісного накопичення капіталу до середини XVIII ст. стрімко розвивався капіталізм. Мануфактури досягли свого розквіту, що створило умови для подальшого впровадження машинного виробництва. Початок промислового перевороту в Британії пов'язаний з поширенням машинного виробництва та

<sup>1</sup> Шаравара О. О. Промислова революція як чинник розвитку суспільства. Актуальні проблеми філософії та соціології: Науково-практичний журнал / голов. ред. Д. В. Яковлев ; відпов. секретар І. В. Шамша ; Міністерство освіти і науки України ; Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2017. Вип. 16. С. 155.

<sup>2</sup> Онопрієнко М. В. Технічні знання і науки в контексті промислової революції: методологічний аспект // Вісник Національного авіаційного університету. Сер. : Філософія. Культурологія. 2013. № 1. С. 48.

<sup>3</sup> Там само. С. 49.

<sup>4</sup> Борович О. Д., Каменева Н. М. Історія економіки та економічної думки: навч. посіб. Укр. держ. акад. залізн. трансп. Харків : УкрДАЗТ, 2010. С. 83–84.

<sup>5</sup> Нікітіна Т. А. Соціально-економічні передумови первісного нагромадження капіталу при класичному та інверсійному типі формування ринкової економіки // Вісник КНТЕУ. 2006. № 3. С. 2.

<sup>6</sup> Там само. С. 5.

змінами в соціальній сфері. Відбулося становлення двох капіталістичних класів суспільства – пролетаріату та буржуазії<sup>7</sup>.

Промислова революція другої половини XVIII ст. мала великий вплив на сільськогосподарський сектор. Своєю чергою, аграрний розвиток Англії істотно вплинув на початок промислової революції, звільнивши велику кількість працівників для роботи в промисловому виробництві. Просвітники вбачали розвиток британської економіки в реконструкції аграрного господарства<sup>8</sup>. Лорди почали скуповувати дрібні земельні ділянки в окрузі з метою збільшення збуту хліба та шерсті. В результаті цього з'явилася велика кількість людей, які вже не мали землі і були змушені переселятися в міста або виїжджати до Америки<sup>9</sup>.

Як зазначає Алла Козлова, наприкінці XVIII ст. Англія стала найбільшою колоніальною державою світу. Зовнішня торгівля та багатства Північної Америки, Індії та інших колоній приносили великі прибутки, які сприяли економічному розвитку<sup>10</sup>. Промисловість Англії потребувала технічного вдосконалення, а це означало вкладення значних коштів. Англійські підприємці та банкіри вважали, що вигідніше вивозити свої капітали у колонії, де завдяки дешевій робочій силі вони отримували надприбутки. Автор зазначає, що в слабо розвинених країнах з дешевими ресурсами, низькою заробітною платнею та низькими транспортними витратами засновувалися підприємства<sup>11</sup>.

У процесі зростання прибутку від колоній та розвитку торгівлі, зростав і ринок британських товарів, який вже не могли задовольнити підприємства, що базувалися на ручній праці. Регулярні армії, які брали участь у війнах XVIII ст., створили значний попит на британські товари. Необхідно звернути увагу, що в кінці XVIII ст. проблема масштабного виробництва товарів стала причиною появи нових технічних винаходів. Своєю чергою накопичений капітал забезпечив упровадження цих винаходів, що сприяло переходу до масового промислового виробництва. Протягом XVIII ст. Англія брала участь у багатьох колоніальних конфліктах. Семирічна війна 1756–1763 рр. стала вирішальним етапом становлення Британської колоніальної імперії, яка значно розширила свої територіальні володіння<sup>12</sup>.

Буржуазна революція в Англії була одними з ключових чинників британського промислового перевороту. Завдяки їй були ліквідовані перепони на шляху до становлення капіталістичних відносин. Також були створені умови для аграрного перевороту, інтенсивного розвитку продуктивних сил, формування національного ринку, утвердження буржуазної земельної власності<sup>13</sup>.

Особливо велике значення у розвитку економічного становища Англії має «*Велика ремонстрація*». Цей документ, прийнятий англійським парламентом 1641 р. під час Англійської буржуазної революції, вимагав припинення зловживань абсолютистської влади. У ньому була представлена революційна програма буржуазії та інших верств населення, зацікавлених у розвитку економіки на капіталістичній основі. Велику увагу було приділено питанню приватної власності та можливості здійснювати підприємницьку діяльність. З цього моменту в Англії почався інтенсивний роз-

<sup>7</sup> Калиничева Г. І. Економічна історія. Київ : МАУП, 2001. URL: <https://infotour.in.ua/kalinicheva410.htm>

<sup>8</sup> Легкоступ А. І. Вплив ідей Просвітництва на аграрне життя англійців // Науковий журнал. Наука, релігія, суспільство. 2010. № 2. С. 27.

<sup>8</sup> Там само. С. 29.

<sup>10</sup> Козлова А. І. Економічна історія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2009. С. 111–112.

<sup>11</sup> Там само. С. 140.

<sup>12</sup> Леоненко П., Юхименко П. Економічна історія: Навч. посіб. Київ : Знання-Прес, 2004.

<sup>13</sup> Там само.

виток економіки, який у майбутньому привів до початку промислового перевороту та перетворення Англії на велику колоніальну державу та лідера у світовій торгівлі. З прийняттям цього документа в державі почалося становлення капіталістичних відносин. Англійська революція XVII ст. завдала вирішального удару по феодализму та сприяла розвитку капіталізму<sup>14</sup>.

На ранніх етапах епохи Просвітництва проблема економічного поступу в Англії була дуже важливим питанням. Ідеї Просвітництва виникли в XVII ст. під час Англійської буржуазної революції. Вони вплинули на соціально-економічне та політичне становище Англії, появу «*Великої ремонстрації*», завдяки якій відбувся перехід Англії до розвитку капіталістичної системи економіки. У комплексі це започаткувало процес витіснення мануфактур фабриками. Постає умови для переходу до фабричної системи, яку описували у своїх працях учені епохи Просвітництва<sup>15</sup>.

Англійська буржуазна революція завершилася відновленням монархічної влади. Після поновлення влади династії Стюартів королівські повноваження були суттєво обмежені. В результаті революції були знищені феодальні пережитки, що дозволило розвиватися ринковим відносинам<sup>16</sup>. Варто зауважити, що багаторічна боротьба між королем і парламентом тривала до Славної революції 1688 р. Це протистояння завершилося перемогою парламенту і становленням конституційної монархії<sup>17</sup>.

Не менш важливу роль відіграла демографічна ситуація в Британії. У праці англійських демографів Е. Ріглі та Р. Скофілда «*Історія народонаселення Англії*» зазначається, що з початку XVIII ст. тут почалося швидке зростання кількості населення. Цей демографічний прогрес зумовив кардинальні зміни в британському суспільстві, наслідком яких став промисловий переворот. Англія володіла великими запасами вугілля та залізної руди, що дозволило населенню працювати у промисловості. Згодом це зробило Британію лідером у цій сфері і торгівлі<sup>18</sup>.

Надія Стеньгач зазначає, що однією з важливих передумов британського промислового перевороту є буржуазно-демократична революція середини XVII ст., яка усунула основні перешкоди для подальшого розвитку підприємництва і підготувала ґрунт для становлення індустріального суспільства. Також дуже велике значення мав аграрний переворот XVI–XVII ст. Зміни в сільському господарстві спричинили вивільнення великої кількості робітників для розвитку промислового виробництва, що привело до інтенсивного розвитку фабрик і заводів. На початок промислової революції вплинуло багато зовнішньоекономічних та політичних чинників. Авторка зазначає, що британський промисловий переворот спричинили географічне розташування та сприятливі природно-економічні умови. Війни в Європі створили постійний ринок збуту англійських товарів. Науковиця виокремлює значний вплив технічних винаходів, які значно підвищили продуктивність праці<sup>19</sup>.

<sup>14</sup> Легкоступ А. І. Економічне життя Англії на початку Просвітництва // Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. Серія : Економічні науки. 2010. С. 201–202.

<sup>15</sup> Там само. С. 201–204.

<sup>16</sup> Лебедева І. Англія напередодні і під час буржуазної революції (1603–1660 pp.) // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія : Історія, економіка, філософія. 2018. Вип. 23. С. 193–218.

<sup>17</sup> Григорук Н. Політичне становище Англії у XVIII ст. // Науковий журнал «Молодий вчений». Херсон, 2018. Вип. 7 (59). С. 308.

<sup>18</sup> Алексаха А. Г. Особливості товарообміну в доіндустріальних суспільствах на прикладі Англії XIV–XVIII ст. // Історія торгівлі, податків та мита. 2012. № 2. С. 45–49.

<sup>19</sup> Стеньгач Н. О. До історії промислових революцій: причини та наслідки // Діджиталізація та права людини: збірник тез Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2021. С. 329–330.



Переважання капіталізму відбулося в другій половині XVIII ст. У цей період у Британії саме із текстильної промисловості розпочалася промислова революція. Недорога та водночас якісна бавовняна тканина, виготовлена на нових верстатах, поступово витіснила дороге сукно.

Промислова революція започаткована появою ткацького станка з летючим човником, винайденим механіком Джоном Кеєм 1733 р. У 1765 р. англійський винахідник Джеймс Харгрівс винайшов механічну пряжку «Дженні». Наступним значущим винаходом для текстильної промисловості була «ватерна машина Хайса» 1769 р., яка працювала за допомогою водяного двигуна. Винахід «мюль-машини» С. Кромптон дозволив виробляти тонку і якісну бавовняну пряжу. Протягом певного часу процес механізованого прядіння випереджав процес ткацтва. Це було усунуто завдяки винаходу Едмунда Картрайта. У 1785 р. англійський винахідник створив механічний ткацький верстат, який міг замінити роботу 40 ткачів<sup>20</sup>.

Шотландський механік Джеймс Ватт створив перший паровий двигун, який мав ключове значення в історії промисловості. Цей винахід він удосконалив 1782 р. Відтоді паровий двигун став головним джерелом енергії в англійській промисловості. Завдяки впровадженню машинного виробництва почався стрімкий розвиток вугільної і металургійної промисловості. Завдяки розвитку промислового виробництва появились більш складні та швидкісні транспортні засоби. Паровий двигун почали використовувати в морському та залізничному транспорті. Розбудова залізниць зумовила фундаментальні зміни в англійській економіці, створивши стабільне транспортне сполучення між промисловими регіонами<sup>21</sup>.

Потрібно звернути увагу на те, що промислова революція була глобальним процесом і підпорядковувалася загальним закономірностям, водночас маючи певні характерні особливості в кожній державі. Лілія Зарецька називає кілька економічних та політичних чинників промислового перевороту в Британії. Зокрема, це Англійська буржуазна революція, аграрний переворот, політика огорожування, високий розвиток мануфактурного виробництва, накопичення капіталу, сприятливе географічне розташування Британії, політика протекціонізму та інші. Автор зазначає, що технічний прогрес почався раніше за промисловий переворот. Упровадження технічних винаходів у текстильній промисловості започаткувало процес механізації виробництва<sup>22</sup>.

На думку Віталія Левицького, початок промислового перевороту в Британії спричинений комплексом передумов. Зокрема, це буржуазно-демократична революція, яка розпочала становлення індустріального суспільства. Не менш важливе значення мав процес огорожування. Завдяки колоніальним багатствам, домінуванню у світовій торгівлі, работоргівлі англійська буржуазія отримувала значні прибутки, які вкладала в розвиток промисловості. Накопичення великих коштів забезпечило швидке впровадження тогочасних винаходів.

Також автор звертає увагу на важливе значення географічного чинника. Завдяки острівному розташуванню Велика Британія була захищена від руйнівних воєн. Наявність великої кількості річок забезпечувала сполучення між економічними регіонами. Істотним у розвитку економіки є те, що країна володіла найкращим

<sup>20</sup> Економічна теорія: навч. посіб. / упор. А. М. Андрющенко, А. П. Бурляй, В. С. Костюк та ін. Київ : Центр учбової літератури, 2009. С. 369.

<sup>21</sup> Там само. С. 369–370.

<sup>22</sup> Зарецька Л. М. Історія економіки та економічної думки: опорний конспект лекцій. Харківський держ. ун-т харчування та торгівлі. Харків : Монограф, 2019. С. 38.

торговим флотом. Варто зазначити, що проведення політики протекціонізму було важливою передумовою промислового перевороту<sup>23</sup>.

В. Левицький зазначає, що винахід Дж. Ватта усунув залежність від водяного двигуна, що дало можливість відкрити нові регіони країни для промисловості. Паровий двигун почали використовувати у промисловому виробництві та транспорті<sup>24</sup>.

Етап виникнення фабричної системи виробництва являється критерієм, згідно з яким можна визначити початок промислової революції будь-якої країни. Англія стала першою державою, де почала формуватися фабрична система виробництва. Також автор звертає увагу на те, що промислова революція будь-якої країни має певну закономірність розвитку. Найперше відбувається поширення машинного виробництва в текстильній промисловості. Пізніше механізація виробництва відбувається в інших галузях промисловості та поширюється в інших економічних регіонах. З'являється машинобудування, яке стає новою сферою виробництва. Абсолютна перемога машинного виробництва над ремеслом характеризує завершальний етап<sup>25</sup>.

Отже, британський промисловий переворот, який розпочався в другій половині XVIII ст., спричинили низка економічних, політичних та соціальних чинників. Англійська буржуазно-демократична революція ліквідувала всі перешкоди на шляху до розвитку капіталістичних відносин. Аграрний переворот, своєю чергою, забезпечив вивільнення великої кількості найманих робітників, які пішли працювати на заводи і фабрики. Не менш важливу роль відіграла наукова революція XVI–XVII ст., відкриття якої сприяли технічному прогресу під час британського промислового перевороту. Величезні прибутки, які приносили колоніальні володіння та зовнішня торгівля, вкладалися в розвиток британської промисловості. Накопичення капіталу впливало на запровадження технічних винаходів у промислове виробництво.

*The article presents the main factors of the industrial revolution in Britain, which later spread to other European states. The English bourgeois revolution, which took place in the middle of the 17<sup>th</sup> century, removed obstacles in the development of capitalist relations, which in turn had a significant impact on the beginning of the industrial revolution. Achievements of the scientific revolution of the 16<sup>th</sup>–17<sup>th</sup> centuries contributed to the development of technical progress during the industrial revolution. In the 18<sup>th</sup> century the British Empire expanded its colonial possessions, which affected the socio-economic and political situation in the country. The huge profits brought by the colonies and foreign trade were invested in the development of British industry.*

**Key words:** *industrial revolution, industrialization, manufacture, English bourgeois revolution, colonies, enclosure process, protectionism, primary accumulation of capital, agrarian revolution, scientific revolution.*

<sup>23</sup> Левицький В. О. Історія економіки та економічної думки: конспект лекцій з дисципліни «Історія економіки та економічної думки» // Тернопільський національний технічний університет ім. І. Пулюя. Тернопіль : ТНТУ, 2019. С. 58.

<sup>24</sup> Там само. С. 59.

<sup>25</sup> Історія економіки та економічної думки: Навч. посіб. / упор. В. П. Якобчук, Ю. В. Богоявленська, С. В. Тищенко. Київ : Центр учбової літератури, 2015. С. 122.

УДК 329.12:325.3(7-52:410.1)323.272(73)

*Тарас Гриник (Івано-Франківськ, Україна)*

## ЛІБЕРАЛЬНА ІДЕОЛОГІЯ ЯК ОСНОВНИЙ ЧИННИК БОРОТЬБИ АНГЛІЙСЬКИХ КОЛОНІЙ ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ В ПЕРІОД АМЕРИКАНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

*Стаття присвячена ключовим ліберальним постулатам, які ознаменували епоху кардинальних змін в американських колоніях, де відбувалися повстання свідомої еліти проти пануючого британського режиму. В історії цю епоху назвали Американським Просвітництвом, а ліберальна течія, яка пропагувала людське право як найвищу цінність у державі, стала рушійною силою в боротьбі за незалежність. Мета статті полягає в тому, щоб охарактеризувати вплив Просвітництва і лібералізму на боротьбу американських колоній у війні за незалежність з британською метрополією. Наголосити саме на тих ключових передумовах і наслідках поширення лібералізму, які вплинули на формування як політичної сфери у державі, так і громадянської.*

**Ключові слова:** *Просвітництво, лібералізм, колонії, Декларація незалежності США, Конституція США, батьки-засновники, англосаксонський лібералізм, континентально-європейський лібералізм.*

Якщо виокремлювати головні передумови війни за незалежність США, то варто зупинитися саме на Просвітництві і лібералізмі, які на той момент було новим явищем. Ідейна течія Просвітництва та ідеологія лібералізму швидко поширювалися Європою, досягла і Північної Америки. Суміш усіх ідеологічних принципів, які дійшли до колоній, сформували тут власний світогляд, який виокремився в ще одну течію під назвою Американське Просвітництво. Носіями цієї течії були батьки-засновники США.

Мета статті полягає у висвітленні впливу Американського Просвітництва як на війну за незалежність, так і на подальше формування новоствореної держави на основі всіх цих ідеологічних засад.

Станом на другу половину XVIII ст. в американських колоніях проживало близько 2–2,5 млн осіб. Соціальна структура в той час була дуже складною. 90 % усіх людей мешкало в сільській місцевості. Варто зазначити, що рушійною силою у війні була саме панівна верхівка: великі землевласники, судновласники, купці, юристи та ін. Окрім найвищих верств населення, до революції також долучалися робітники, фермери та дрібна буржуазія. Так, війні за незалежність передували загальнонаціональний рух<sup>1</sup>.

Ідеї Просвітництва почали поширюватися в маси від середини XVIII ст. Проте вони втратили свою актуальність вже під час війни за незалежність. Юрій Вільховий пояснює це тим, що людська свідомість перемістила увагу на більш актуальні проблеми. Сама ж ідеологія і її теоретичні постулати пройшли через війну і трансформувалися, змінюючи свої ідеологічні пріоритети в світогляді безпосередніх творців революції<sup>2</sup>.

Ю. Вільховий погоджується з думкою Володимира Согріна стосовно того, що ідеологічний світогляд представників війни за незалежність можна поділити на

<sup>1</sup> Вільховий Ю. В. Ідеологічна боротьба в США у роки війни за незалежність. Історична пам'ять // Науковий збірник. Полтава, 2014. № 30–31. С. 155.

<sup>2</sup> Там само. С. 156.

етапи до і після війни. Просвітницькі постулати стосовно природного права, ідеї суспільного договору, права на ліквідацію уряду народом та багато інших принципів вважалися непохитними в часи революції до початку війни. Проте згодом світогляд змінювався і з'являлися нові тенденції і розуміння реалізації цих ідей<sup>3</sup>.

До війни за незалежність англійські колонії в Північній Америці мали надзвичайно обмежені права. Британська влада постійно провокувала колоніальне населення жорсткими обмеженнями. На провокаційності законів, які остаточно змогли обурити колоніальне населення, наголошує Борис Тищик. Він виокремлює закон про гербову печатку, введений 1765 р., згідно з яким накладалися обмеження на всі колоніальні видавництва. З моменту його прийняття, закон зобов'язував усі видавництва використовувати штамповий папір, який виготовлявся Британією і масово ввозився в колонії. Другий закон стосувався заборони вивозу хутра за межі колоній без дозволу уряду. Третій запровадив подушний податок на кожну особу. Квартирний акт 1765 р. став останньою краплею терпіння. За ним дозволялося розміщувати військові гарнізони у будь-якому будинку громадянина колоній<sup>4</sup>.

У жовтні 1765 р. був зібраний перший колоніальний з'їзд, який проходив у Бостоні. У ньому брали участь усі представники колоній, які мали на меті остаточно покінчити з імперським свавіллям. Делегати обговорювали незаконність британських актів, які вони розглядали як зловживання з боку Британської імперії. Також на з'їзді було ухвалено кілька резолюцій. Одна з них заперечувала право британської влади накладати будь-які податки на колоністів. Як зазначалося в резолюції, це право мав тільки їхній законодавчий орган. Закон про гербовий збір був розцінений делегатами як той, що підриває права та свободу колоністів<sup>5</sup>.

Джон Локк, безперечно, став головним натхненником американських колоній у війні за незалежність. Його ліберальні постулати запозичувалися не тільки європейськими просвітниками, а й американськими батьками-засновниками. Філософ став першим, хто сформував принципи конституціоналізму. Саме він був тим, хто запропонував поділ влади на три гілки: законодавчу, виконавчу і судову.

Принцип конституціоналізму був перейнятий і батьками-засновниками. Як зазначає Олег Панкевич, саме в Конституції США 1787 р. були закріплені принципи поділу влади. А судова влада вперше була затверджена як конституційний інститут. Згодом, прийнявши 5-ту і 6-ту поправки, вони забезпечили недоторканість представникам юстиції і надали право громадянам на захист власних інтересів у судовому порядку<sup>6</sup>.

Павло Содомора, автор перекладу праці *«Два трактати про правління»* висловлює свою думку стосовно причетності Дж. Локка до Славної революції 1688 р. Він зазначає, що той зі своїми прибічниками намагалися не допустити брата короля Чарльза II Джеймса до трону. Наслідком цього стало звинувачення філософа у державному перевороті, через який він змушений був переїхати до Нідерландів. Незважаючи на те, що трактат Дж. Локка був виданий після революції, П. Содомора наголошує на думці тих істориків, які вважають, що трактат постав значно раніше, а саме 1681 р.<sup>7</sup>

<sup>3</sup> Там само. С. 157.

<sup>4</sup> Тищик Б. Конституція Сполучених Штатів Америки – перша діюча конституція світу (до 230-річчя основного закону США) // *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2017. Вип. 65. С. 58.

<sup>5</sup> Історія Сполучених Штатів: Нарис / ред. кол.: Г. Синкотта (гол. ред.), Д. М. С. Браун, С. Бюрант ; перекл. на укр. Ю. Лісняк та ін. Київ : Діалог інтернешнл, 2002. С. 63.

<sup>6</sup> Панкевич О. З. Державне право зарубіжних держав: підручник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2018. С. 214.

<sup>7</sup> Два трактати про правління / пер. з англ. П. Содомора. Київ : Наш Формат, 2020. С. 9.

Важливо зазначити, що більшість сучасних істориків переконані в тому, що Декларація незалежності США, головним автором якої став Томас Джефферсон, перефразовує постулати праці Дж. Локка «*Два трактати про правління*». Це доводить німецький історик Карл Беккер у своїй праці «*Декларація про незалежність*», опублікованій 1942 р. У ній автор зазначає, наскільки сильно ліберальні принципи вплинули на свідомість американського народу й американських революціонерів. Як вказує автор, для англійських колоній Північної Америки в часи Американської революції праці Дж. Локка були своєрідним політичним Євангелієм. Карл Беккер стверджував, що Декларація незалежності США за своєю формою висловлювання повністю відтворює текст Другого трактату Дж. Локка<sup>8</sup>.

Михайло Кірсенко зазначає, що головними причинами і мотивами, на основі яких Конгрес ухвалював Декларацію незалежності 1776 р., були невід'ємні права для кожної людини, які їм надавалися Богом при народженні. До цих невід'ємних прав належали життя, свобода та прагнення до щастя. Уряд своєю чергою повинен забезпечити виконання цих прав. Сама влада уряду керує людьми за згодою них самих. Коли форма правління стає згубною, то люди мають повне право змінити уряд на інший. А коли той зловживає владою і намагається її узурпувати, створивши абсолютний деспотизм, люди мають право повалити його<sup>9</sup>.

Варто зазначити, що Декларація незалежності США 4 липня 1776 р. була першою, яка базувалася на основі доктрини народного суверенітету і захищала природні права кожної людини. Зокрема це права на життя, свободу і щастя<sup>10</sup>.

Також достатньо цікавим є питання стосовно того, яка гілка лібералізму відіграла домінуючу роль у формуванні США. Європейська політична теорія розмежовує лібералізм на дві гілки. Це англосаксонський і континентально-європейський лібералізм, які поширилися на всю Європу. Саме англосаксонський лібералізм став головним фактором у формуванні просвітницької ідеології і державності в США. Це простежується в тому, що еволюція, прогрес і свобода відігравали першочергову рушійну роль і служили основними політичними тезами – як у політиці країни, так і в наукових принципах англосаксонського лібералізму. На противагу континентально-європейській гілці, пріоритетом для нього була свобода не соціальної групи, а окремого індивіда<sup>11</sup>.

Сучасний американський історик Говард Сінкотта у своїй праці «*Історія Сполучених Штатів*» зауважує, що Декларація незалежності не просто проголосила незалежність держави, але обґрунтувала людську філософію. Він зауважує, що французька гілка просвітництва, як і англійська, також вплинула на складання Декларації незалежності, проте домінуючим впливом стали саме локківські принципи «*Другого трактату про врядування*»<sup>12</sup>.

Яка ліберальна ідеологія сформувалася за часів Американської революції? Галина Куц у своїй публікації зазначає, що через вплив континентального і англо-

<sup>8</sup> Гусев В. І. Ліберальна філософія Джона Локка і американська революція // Наукові записки. Т. 25. Філософія та релігієзнавство. Київ : Видавничий дім «КМ Академія», 2004. С. 41.

<sup>9</sup> Кірсенко М. Європейці у війні за незалежність Сполучених Штатів Америки. Американська історія та політика // Науковий журнал Київського національного університету імені Тараса Шевченка 2017. № 3. С. 146.

<sup>10</sup> Історія держави і права зарубіжних країн: підручник / упор. О. М. Бандурка, Д. В. Швець, М. Ю. Бурдін, О. М. Головка та ін. Харків : Майдан, 2020. С. 321.

<sup>11</sup> Куц Г. М. Домінантні ідеї правового лібералізму в європейському просторі: політико-ментальний вимір. Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. редкол.), Л. І. Кормич (голов. ред.), А. В. Полухіна (відп. ред.) та ін. НУ «ОЮА», Південноукр. центр гендер. проблем. Одеса : Фенікс, 2017. Вип. 59. С. 81.

<sup>12</sup> Історія Сполучених Штатів: Нарис. С. 73.

саксонського лібералізму в англійських колоніях Північної Америки почали вироджуватися два похідні варіанти лібералізму: помірний і демократичний. Помірна гілка лібералізму розглядала лише економічний лібералізм. Проте демократична гілка, представниками якої були Томас Пейн, Бенджамін Франклін і Томас Джефферсон, висвітлювала права та свободи індивіда. Саме ця гілка згодом сформувала класичний лібералізм у США, який пропагував політичні свободи для громадян<sup>13</sup>.

Варто зазначити, що релігія є важливою складовою ангlosаксонських ліберальних принципів, які трактуються на основі добровільного вибору і свободи сповідання будь-якої конфесії. Серед батьків-засновників, який відкрито висловлювався стосовно релігії та віросповідання був Томас Джефферсон. Свої роздуми він опублікував у «*Записах про Локка та Шефтсбері*». Автор вважав, що оскільки держава є добровільним об'єднанням, то жодна людина в межах цієї спільноти не має права нав'язувати певне віросповідання<sup>14</sup>. Він підкреслював, що головними ідеалами у політиці і релігії є свобода і розум. Саме на основі цих понять і може виникнути чиста релігія, яка не нав'язана суспільством. Головними її критеріями, на думку просвітника, буде пізнання самого Бога, усвідомлення моралі, звільнення від обтяжливої форми релігійного сповідання і спонукання до доброчесності<sup>15</sup>.

Такі ж принципи можна побачити і при впровадженні Конституції США 17 вересня 1787 р., автором якої був Джеймс Медісон. У ній була прийнята 14-та поправка, яка заборонила в усіх штатах створення національної релігії. У її тексті дослівно йшлося про те, щоб не ухвалювати законів щодо впровадження якоїсь релігії<sup>16</sup>. Американський професор права Девід Каррі у своїй праці «*Конституція Сполучених Штатів Америки*» зауважив, що документ приймали Філадельфійські збори через те, що більшість була незадоволена попередніми статтями Конфедерації<sup>17</sup>.

Віктор Зінченко зазначає, що Конституція США 1787 р. стала першим писаним законом, який гарантував для суспільства створення демократичної республіки на американському континенті. Він говорить, що встановлення демократичної республіки США відбувалося в той час, коли в більшості держав Європи панувала монархія. На думку дослідника, перед батьками-засновниками США стояло потрійне завдання, яке вони мали втілити в Конституцію: створити правову систему, яка б зобов'язувала обрану народом владу звітувати перед суспільством. По-друге, сформувати більш досконалий та надійний союз. По-третє, учасники конвенту повинні були гарантувати права всім громадянам<sup>18</sup>.

Одним з головних англійських просвітників, який мав особливе духовне значення для американського Просвітництва, був Томас Пейн. Свої погляди він виклав у праці «*Епоха розуму*», у якій засвідчує віру в єдиного Бога. Він висловлює свою недовіру до кожної церкви: єврейської, римської, грецької, турецької та протестантської. Він говорить, що віра має опиратися на власний розум, прирівнюючи його

<sup>13</sup> Куц Г. Лібералізм класичний і сучасний: спільне та відмінне // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України. Київ : ТОВ «Видавництво Дельта», 2010. Вип. 5 (49), вересень–жовтень. С. 122.

<sup>14</sup> Notes on Locke and Shaftesbury, 11 October – 9 December 1776. Founders Online, National Archives. URL : <https://founders.archives.gov/documents/Jefferson/01-01-02-0222-0007>

<sup>15</sup> Ibidem.

<sup>16</sup> Девід П. Каррі. Конституція Сполучених Штатів Америки. Посібник для всіх / пер. з англ. О. М. Мокровольського. Київ : Веселка, 1993. С. 94–95.

<sup>17</sup> Там само. С. 94–95.

<sup>18</sup> Зінченко В. В. «Право народу» в конституційному законодавстві США та його міжнародне значення для ціннісної системи прав людини і демократії // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право» 2013. № 1. С. 5–6.

до власної церкви. Про всі державні релігійні інститути просвітник подав своє власне бачення. На думку Т. Пейна, вони були створені для того, щоб поневолювати суспільство та тримати його в страху<sup>19</sup>.

Варто зазначити, що в період Американського Просвітництва серед представників революції особливе місце займала релігійна течія деїзму. Прикладом того, що деїзм панував серед американських просвітників, може слугувати Т. Пейн, який висловив свої роздуми стосовно християнства. Оцінюючи християнську релігію, він зробив висновок, що ця релігія сильно відрізняється від деїзму. Оскільки, як зазначає автор, справжній деїзм має тільки одного Бога, в той час як християнська міфологія містить п'ять божеств. Т. Пейн наголошував на тому, що релігія деїзму полягає в тому, аби усвідомити силу, розум та красу всіх його творінь та в майбутньому наслідувати його – як у моральних цінностях, так і науковому розвитку. Просвітник називав деїзм чистою і простою вірою і наголошував на тому, що квакери (протестантський рух в Англії) змогли найбільше наблизитися до нього у своїй моралі<sup>20</sup>.

Серед батьків-засновників США, які дотримувалися християнської етики на основі доктрини деїзму, варто згадати саме Т. Джефферсона. Він вважав, що Бог є творцем людини, але потім не впливав на життя суспільства. Мислитель вважав, що *Новий Заповіт* не повністю зміг передати вчення самого Ісуса, бо апостоли не завжди розуміли його і дещо перекручували вчення. Т. Джефферсону вдалося проаналізувати англійські, латинські, грецькі та французькі релігійні тексти *Нового Заповіту*. Він зміг зіставити всі їх розбіжності та скласти власну версію. Він дійшов висновку, що його скорочена версія Біблії зможе найкраще і найточніше відтворити вчення Ісуса<sup>21</sup>.

Варто зазначити, що при написанні Т. Джефферсоном Декларації незалежності, за порадою Бенджаміна Франкліна, він змінив трактування прав людини зі слів «святі і незаперечні» на слово «самоочевидні»<sup>22</sup>.

Якщо говорити про філософсько-правові погляди Т. Джефферсона, то варто згадати саме його лист Дж. Медісону, який він надіслав з Парижа 30 січня 1787 р. У ньому автор мислив над трьома формами суспільства. Перша форма полягає у відсутності уряду, який є в аборигенів континенту – індіанців. Друга форма полягає у суспільстві з урядом, який не пригнічує права та свободи людей. І третя форма – це уряд сили, який притаманний для монархій і більшості республік. На думку Т. Джефферсона, перша форма підходить для нечисленного населення. Друга форма – це стан великих благ і суцільна насолода свободою і щастям. Він вважав, що всі ці блага породжують у державі певні пороки. Останню форму суспільства Т. Джефферсон категорично засуджував. Він вважав, якщо порівнювати пороки другої форми з утисками суспільства, які породжують монархії, то недоліки другої форми виявляться нічим<sup>23</sup>.

Український вчений, пластун та член НТШ Юрій Старосольський у своїй статті звернув увагу на найвідомішу працю Т. Пейна «Здоровий глузд». Учений зауважив, що праця містила окрім титульної сторінки 47 сторінок інформації. Наклад памфлету становив 120 тисяч примірників, які було продано за три місяці. Ю. Старосольський зазначив, що Т. Пейн у творі зважився назвати англійського монарха «бру-

<sup>19</sup> Пейн Т. Век Разума. Исследование истинной и ложной теологии. Две части / пер. А. Х. Зураев. Нью-Йорк : Исп. Ком. 3-го Общек. Съезда Соед. Шт. и Канады, 1922. С. 4.

<sup>20</sup> Там же. С. 37.

<sup>21</sup> Титов В. Д. Філософсько-правові погляди Томаса Джефферсона // Вісник Національної юридичної академії імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. Харків : Право, 2010. Вип. 5. С. 5–6.

<sup>22</sup> Там само. С. 6.

<sup>23</sup> Там само. С. 7.

том з Великої Британії». Більшість колоністів підтримували думки Т. Пейна. Ті, хто не погоджувався з ним, змовчали, а більшість із них виїхало до Британії<sup>24</sup>.

Сам памфлет «Здоровий глузд» постав 1776 р. В ньому автор розкритикував правління англійського монарха Георга III. Дослівно він називав короля «коронованим розбійником». Ганна Марчук і Віталій Марчук зазначають, що ідеї цього памфлету вплинули на Декларацію незалежності. Перебуваючи в американській армії, Т. Пейн писав статті, які надихали воїнів на подальшу боротьбу з британським колоніальним режимом<sup>25</sup>.

Варто зазначити, що Т. Пейн також розрізняв поняття цивільних і природних прав. Природні, на думку мислителя – це ті, які людині даються від початку її існування. Однак цивільні права людина отримує тоді, коли стає членом суспільства. Він не погоджувався з Томасом Гоббсом, який вважав, що людина, вступаючи в суспільство, відмовляється від природних прав. Томас Пейн вважав, що людина вступає в суспільство не для того, щоб зменшити кількість своїх прав, а для того, щоб забезпечити їх виконання<sup>26</sup>.

Т. Пейну вдалося посперечатися у контексті наукового дискурсу, відповівши науковою працею відомому на той час мислителю Едмундові Берку. У 1790 р. той написав працю під назвою «Роздуми про революцію у Франції...», яка фактично сформувала його політичні погляди на всю ситуацію у світі. Він розкритикував учасників Французької революції. Автор писав, що все має здійснюватися поступово в процесі самої еволюції і свобода не може існувати виключно в межах закону і порядку. У відповідь на цю книгу Т. Пейн опублікував працю «Права людини». У ній він захищав учасників революції і вважав, що саме вона дала Європі плоди для філософських роздумів<sup>27</sup>.

У праці «Права людини» Т. Пейн зміг чітко окреслити свої політичні переконання. У ній він розповів про дві домінуючі форми правління у світі. Перша – республіканська форма здійснюється шляхом виборів і обрання уряду, інша – шляхом успадкування уряду. Як зазначає автор, республіка ґрунтується на розумі, а монархія – на невіданні. Т. Пейн переконував, що процес управління державою вимагає певних умінь і талантів, які не передаються спадково. Тому, на його думку, найкращим правлінням є те, яке базується саме на розумі<sup>28</sup>.

Якщо говорити про зародки боротьби американських колоністів з британським режимом на законодавчому рівні, то варто згадати саме Джеймса Отіса – юриста, який працював у Верховному Суді штату Массачусетс. Йому доводилося, з однієї сторони, дотримуватися загального права, проте він часто посилався на природні, невід’ємні права, якими повинен володіти кожен американський колоніст. Саме це, як зазначає Сергій Максимов у своїй праці, стало головним підґрунтям для засадничих принципів декларації Т. Джефферсона<sup>29</sup>.

Доктор філософських наук Володимир Тітов, працюючи над статтею про Джона Адамса, згадує про щоденник адвоката. У ньому той описував свої думки про

<sup>24</sup> Старосольський Ю. Джордж Вашингтон – Батько своєї країни // Альманах Українського Народного Союзу на рік 1982. Джерзі-Сіті : Свобода, 1982. С. 22–23.

<sup>25</sup> Марчук В. П., Марчук Г. В. Історія політичних і правових вчень: навч. посібник. Київ : Персонал, 2009. С. 207.

<sup>26</sup> Там само. С. 207–208.

<sup>27</sup> Бевз Т. Феномен «революції» у дискурсах мислителів, політиків, науковців: монографія. Київ : ПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 39.

<sup>28</sup> Соболевський Я. Проблема «справжньої теології» у філософії Томаса Пейна // Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. 2018. Вип. 16. С. 75.

<sup>29</sup> Максимов С. І. Філософія права: сучасні інтерпретації: вибрані праці: статті, аналітичні огляди, переклади (2003–2010). Харків : Право, 2011. С. 44.



судові справи, на яких побував особисто. У щоденнику Дж. Адамса також згадується судова справа Дж. Отіса 1761 р., в якій він виступив проти прийнятого британським парламентом закону під назвою «*Приписи Допомоги*». Цей закон дозволяв обшукувати будинки колоністів будь-ким, маючи для цього лише приписи допомоги. Як зауважив Дж. Отіс, людина, яка відчуває підозрілість або жадає помсти, зможе обшукати будинок своїх сусідів, ламаючи безкарно все на своєму шляху<sup>30</sup>.

В. Тітов зазначив, що саме Дж. Отіс першим в американських колоніях почав обстоювати право приватної власності та власне приватності. Проте тільки після смерті Дж. Отіса його права були закріплені четвертою поправкою в Конституції США, у якій ішлося про заборону на безпідставні обшуки та арешти. З моменту прийняття закону для того, щоб проводити обшуки в будинку, потрібно було отримати ордер, який базується на основі чітких доказів та запевнень<sup>31</sup>.

Сам же Дж. Адамс відіграв неабияку роль в Американській революції. Будучи представником Континентального Конгресу від колонії Массачусетської Затоки, брав участь у написанні і прийнятті Декларації Незалежності<sup>32</sup>.

Як стверджує В. Тітов, Дж. Адамс вважав, що принципи, побудовані на релігії і моралі, надійно можуть утримувати свободу. Він був переконаний у тому, що основою для Конституції повинна слугувати чиста чеснота. Якщо цю чисту чесноту, на думку просвітника, не вселити в народ, то він зможе змінити форму правління, проте це ніяк не вплине на насадження суспільству свободи<sup>33</sup>.

Свободу Дж. Адамс трактував, як поняття, отримане нами від Бога. Навіть якби її у нас не було, автор стверджує, що наші батьки все одно би вибороли її для нас<sup>34</sup>.

Отже, епоха Американського Просвітництва була головною ідеологічною основою, яка давала повстанцям віру в те, що їхнє протистояння з британським урядом є виправданим. На ранніх стадіях революція мала лише ідеологічний характер, який поступово переростав у серйозні наміри вибороти власну незалежність на основі впровадження власних ліберальних принципів. Останні ж не просто відігравали роль ідеологічного чинника, а поступово впроваджувалися батьками-засновниками в законодавчу сферу колоній. Прикладом цього може слугувати як Декларація незалежності США 4 липня 1776 р., так і Конституція США 17 вересня 1787 р. Американськими просвітниками було написано чимало праць, у яких ті висловлювали власні ліберальні принципи. Думки цих діячів стосувалися поглядів на релігію та державу. Всі ці політичні погляди революціонерів з часом відобразилися при формуванні державності.

*The article is devoted to the key liberal postulates that marked an period of dramatic changes in the American colonies. These colonies witnessed uprisings of the conscious elite against the ruling British regime. In history, this period has been called the American Enlightenment, and the liberal movement that promoted human rights as the highest value in the state became the driving force in the struggle for independence. The purpose of the article is to characterize the influence of the Enlightenment and liberalism on the struggle of the American colonies in the War of Independence against the British metropolis. The author emphasizes the key preconditions and consequences of the spread*

<sup>30</sup> Тітов В. Д. Філософсько-політичні та філософсько-правові погляди Джона Адамса // Філософські обрії: науково-теоретичний часопис. Київ ; Полтава, 2009. № 22. С. 148.

<sup>31</sup> Там само. С. 148.

<sup>32</sup> Там само. С. 146.

<sup>33</sup> Там само. С. 152.

<sup>34</sup> Там само. С. 150.

*of liberalism, which influenced the formation of both the political and civil spheres in the state.*

**Key words:** *Enlightenment, liberalism, colonies, the U. S. Declaration of independence, the U. S. Constitution, the Founding Fathers, Anglo-Saxon liberalism, Continental European liberalism.*

УДК 342.1:351.858:32.019.52-044.922(438)“XVII/XVIII”

*Оксана Воловодюк (Івано-Франківськ, Україна)*

### ТРАНСФОРМАЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ НАЦІЇ У ПОЛЬСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX СТ.

*У статті проаналізовано розвиток концепції нації у польській політичній думці кінця XVIII – початку XIX ст. Багато уваги приділяється культурним, політичним і етнічним процесам у Європі того часу, що мали вплив на польський національний рух. Здійснено спробу порівняти політичну ідеологію та лояльність польських діячів, які покладали надії на Францію у справі відновлення польської держави, і тих, хто залишався лояльним до урядів держав-учасниць поділів Речі Посполитої. Одним з аспектів, проаналізованих у статті, є розвиток інших народів колишньої Речі Посполитої та ставлення до них польських діячів кінця XVIII – початку XIX ст.*

**Ключові слова:** *нація, національна ідентичність, лояльності, шляхта, Тадеуш Костюшко, Гуго Коллонтай, Адам Єжи Чарторийський.*

На межі XVIII–XIX ст. відбулися значні геополітичні та ідеологічні зрушення. Велика Французька революція стала одним із каталізаторів переосмислення ідеї такої спільності, як нація. Проблема нового окреслення політичної нації набула особливої гостроти в просторі земель Речі Посполитої. За час існування цієї держави в ній виробилася досить унікальна державна ідеологія сарматизму, а до політичної нації зараховувалися представники шляхти будь-якого походження (польського, литовського, руського). Однак перед обличчям нових викликів така концепція була приречена на трансформацію<sup>1</sup>. Ситуацію додатково ускладнювало те, що поляки на межі століть стали бездержавною нацією, тож постали питання формування лояльностей, а також боротьби за відновлення польської державності. При цьому йдеться про дві основні політичні орієнтації: 1) лояльність до нових володарів польських земель; 2) небажання миритися з фактом знищення держави і намагання відродити її за допомогою іншої політичної сили (революційної Франції та імперії Наполеона).

Заявлена тема є актуальною, оскільки в сучасній Україні значно зріс інтерес до історії Польщі у зв'язку з поліпшенням двосторонніх відносин протягом останніх десятиліть. Досліджувана проблематика має стосунок до нових історичних підходів у вивченні культури знаті, формуванні концепцій націй, форм лояльностей тощо. Мета статті передбачає характеристику особливостей уявлень про націю у польській політичній думці досліджуваного періоду, їх трансформацію та етапи еволюції, а також форми лояльностей польської шляхти у складі Російської імперії.

Різні аспекти дослідження були більшою чи меншою мірою висвітлені в історіографії. Загальний погляд на історію польських земель після останнього поділу

<sup>1</sup> Frost R. Ordering the Kaleidoscope: The Construction of Identities in the Lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth since 1569. Power and the Nation in European History / ed. L. Scales, O. Zimmer. Cambridge, 2005. P. 218–219.

Речі Посполитої 1795 р. та політичний і національний рух поляків на межі XVIII–XIX ст. окреслений у книзі П. Вандича<sup>2</sup>. Ключовими для розуміння уявлень польських політичних діячів про націю є роботи Я. Чубатого<sup>3</sup>, Р. Фроста<sup>4</sup>, а також меншою мірою – українських вчених Н. Громакової<sup>5</sup>, Ю. Земського<sup>6</sup> і Ю. Поліщука<sup>7</sup>. Для висвітлення проблеми бачення поляками кордонів своєї держави після її відновлення корисними є напрацювання В. Ададурова<sup>8</sup>. Детальний аналіз лояльностей, ідеології та діяльності крупної польської шляхти здійснив французький історик Д. Бовуа<sup>9</sup>. Постаті князя А. Є. Чарторийського присвячені численні праці, серед яких вважаємо за потрібне виділити доробок Г. Завадського<sup>10</sup> і М. Гандельсмана. Останній, до слова, звернув увагу на українське питання в діяльності Чарторийського<sup>11</sup> і формування слов'янофільських ідей у польській політичній думці<sup>12</sup>.

Першим кроком до становлення нового уявлення про націю стала Конституція 3 травня. Вона передбачала розуміння нації як такої, що складається з усіх станів, а не лише зі знаті. Щоправда, це положення залишилося здебільшого лише декларацією, бо стара шляхетська «нація» досі утримувала свої позиції (проте варто зазначити, що більшого поширення набула практика входження в шляхетський стан, відповідно, набуття громадянських прав)<sup>13</sup>.

Розширення поняття нації на всі соціальні стани було не єдиним аспектом конструювання нової ідеї нації. Іншим важливим питанням була етнічність. Шляхетська нація «старої» Речі Посполитої охоплювала шляхту різного етнічного походження. Литовська і руська шляхта, однак, не вважали себе поляками в етнічному сенсі. Між ними існував культурний та, у випадку українських і білоруських земель,

<sup>2</sup> Wandycz P. S. *The Lands of Partitioned Poland, 1795–1918* // *A History of East Central Europe* / eds. P. F. Sugar, D. W. Treadgold. Washington : University of Washington Press, 1993. Vol. 7. 431 p.

<sup>3</sup> Czuby J. 'What is to be Done When the Motherland Has Died?' *The Moods and Attitudes of Poles After the Third Partition, 1795–1806* // *Central Europe*. 2009. Vol. 7, № 2. P. 95–109; Eiusdem. *A Republican in a Changing World: The Political Position and Attitudes of Tadeusz Kościuszko, 1798–1817* // *The Polish Review*. 2014. Vol. 59, № 3. P. 73–80.

<sup>4</sup> Frost R. *Op. cit.* P. 212–231.

<sup>5</sup> Громакова Н. Громадська діяльність поляків Правобережної України на початку XIX ст.: чинники трансформації. Від інсурекції Костюшка до 1830 р. // *Поляки на Правобережній Україні: від міфів до фактів : кол. монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця*. Київ : КНТ, 2017. С. 158–180; Її ж. Освітні практики як чинник формування польського національного проекту // *INTERMARUM: історія, політика, культура*. 2015. № 2. С. 61–74.

<sup>6</sup> Земський Ю. Ідейне натхнення польського Листопадового повстання // *Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів : кол. монографія / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця*. Київ : КНТ, 2017. 264 с.

<sup>7</sup> Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ : ІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 432 с.

<sup>8</sup> Ададуров В. В. Меморандуми польських авторів початку XIX ст. як джерело уявлень уряду Наполеона Бонапарта про південно-західні окраїни Російської імперії // *Український історичний журнал*. 2008. № 2. С. 154–171.

<sup>9</sup> Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793–1830 рр. / пер. з франц. З. Борисюк. Львів : Кальварія, 2007. 296 с.

<sup>10</sup> Zawadzki H. *A Man of Honour: Adam Czartoryski as a Statesman of Russia and Poland, 1795–1831*. New York : Oxford University Press, 1993. 374 p.

<sup>11</sup> Handelsman M. *Українська політика ks. Adama Czartoryskiego przed wojna Krymska. Rozwój narodowości nowoczesnej*. Warszawa, 1937. Т. III. *Prace ukraińskiego instytutu naukowego*. XXXV, Seria prac Komisji dla badań zagadnień polsko-ukraińskich. 174 s. URL : <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/6927-handelsman-m-ukrai-ska-polityka-ks-adama-czartoryskiego-przed-wojn-krymsk/> (дата звернення: 23.04.2023).

<sup>12</sup> Handelsman M. *Polityka słowiańska Polski w XVIII i XIX stuleciu*. Lwów : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1936. 38 s.

<sup>13</sup> Frost R. *Op. cit.* P. 219.

релігійний бар'єр. У новітній час, коли мало б відбутися включення до нації всіх сусільних станів, панівною ідеєю було інкорпорувати до громадянської нації представників усіх етнічних груп, що проживали на території колишньої Речі Посполитої<sup>14</sup>. Власне, для польських патріотів періоду кінця XVIII – початку XIX ст. здебільшого видавалося само собою зрозумілим те, що польська держава повинна була відродитися в межах перед першим поділом (1772 р.)<sup>15</sup>.

Важким випробуванням для ідеї польської нації була втрата держави. Тоді підставою існування нації була саме наявність держави. З цієї причини багато поляків відкрито декларували, що ім'я їхньої нації втрачено. Однак такої думки дотримувалися здебільшого консервативні великі землевласники. Серед емігрантів-республіканців ця ідея не набула популярності. Їхні настрої можна проілюструвати рядками мазурки Домбровського: «Польща ще не вмерла, доки ми живемо» («Jeszcze Polska nie zginęła, Kiedy my żyjemy»). Мається на увазі, що емігранти вважали запорукою існування нації не державу, а активних людей, які готові працювати задля відродження самостійності нації<sup>16</sup>.

Важливим джерелом для вивчення уявлень поляків про межі польського простору є меморандум польських діячів, складений для уряду Першої Імперії. У них ішлося про існування трьох регіональних спільностей, що склали Річ Посполиту: польське ядро, що простягається на схід до кордонів Галицької Русі, Литовське князівство та «південні провінції Польщі», тобто Волинь, Поділля і «Україна» (Київщина). Часто зустрічалося поняття «природних кордонів», запозичене з французького політичного дискурсу. Превалювала думка, що таким східним природним кордоном є Дніпро: про це писали Ю. Вибіцький («Дніпро або Борисфен видається природним кордоном»), М. Сокольницький («природний кордон, яким є відцентрові течії Дніпра та Двіни», А. Сапега (відзначав, що кордони Польщі «були досконало визначені самою природою»)<sup>17</sup>.

Репрезентує настрої поляків стосовно кордонів їхньої майбутньої держави твір *«Зауваги стосовно сучасного становища тієї частини польської землі, яка від Тільзитського миру стала називатися Герцогством Варшавським»* (1808) радикального діяча польського руху Гуго Коллонтая. У цій праці автор, окрім викладу загальної інформації про Герцогство, висловив свої погляди стосовно ідеального майбутнього польської держави. Він вихваляв нову «конституцію» відновленої польської держави, виділяючи, як її головну перевагу, спрямованість на знищення старого устрою, що характеризувався прагненням до самостійності кожної провінції Речі Посполитої. На його думку, це було перешкодою до створення держави з досконалим устроєм<sup>18</sup>. Саме Наполеону належала роль законодавця, який, подарувавши Польщі мудру Конституцію, назавжди знищить ці автономістські та анархічні тенденції. До відновленої польської держави рано чи пізно мали приєднатися колишні землі Речі Посполитої, однак їхні назви і термінологія взагалі, що були нагадуванням про минулу «анархію», мали назавжди забутися. Г. Коллонтай писав: «[...] ніхто більше не буде Литвином, Прусаком, Волинянином, Подолянином, Киянином, Русиним і т. д., але всі будуть Поляками»<sup>19</sup>.

<sup>14</sup> Ibidem. P. 221–222.

<sup>15</sup> Ibidem. P. 219.

<sup>16</sup> Czuby J. 'What is to be Done When the Motherland Has Died?'... P. 98–99.

<sup>17</sup> Ададуров В. В. Назв. праця. С. 156–158.

<sup>18</sup> Kołłątaj H. Uwagi nad teraźniejszym położeniem tej części ziemi polskiej, którą od pokoju tylżyckiego, zaczęto zwać Xięstwem Warszawskim : nil desperandum!, wyd. 1808. S. 180. URL : <https://polona.pl/preview/41a51c04-8bab-420e-ac9b-bfa685b68996> (дата звернення: 23.04.2023).

<sup>19</sup> Kołłątaj H. Op. cit. S. 181–183. URL : <https://polona.pl/preview/41a51c04-8bab-420e-ac9b-bfa685b68996> (дата звернення: 23.04.2023).

Польські інтелектуали та політичні діячі в часи реформ у Речі Посполитій та незадовго після її поділів порушували питання становища селян і входження їх до «нації». Важливі роздуми щодо цієї проблеми містяться у творі *«Перестороги для Польщі, що виходять із нинішнього політичного становища в Європі та із законів природи»* (1790) Станіслава Сташиця. Вихід із кризи, в якій перебувала Річ Посполита, він вбачав у формуванні нової концепції нації, викриваючи деструктивність магнатсько-шляхетського характеру тогочасної станової політичної нації. Автор створив різко негативний образ магната: представники цього стану не поважають закон, встановили своє всевладдя і зрештою саме вони уклали союз із державами, які поділили землі Речі Посполитої. Засуджував їхню моральну деградацію та втрату лицарських чеснот<sup>20</sup>.

Одним із найактивніших періодів дискурсу навколо селянського питання було повстання Тадеуша Костюшки. Варто зазначити, що сам провідник повстання 1794 р. все ще чітко бачив різницю між шляхтою та народом, але його Поланецький Маніфест 7 травня 1794 р. закликав до звільнення селян від кріпацтва, що, безумовно, було надзвичайно важливим кроком в утвердженні нових уявлень про націю<sup>21</sup>. Приблизно тоді ж вийшла анонімна брошура *«Слово на захист селян»*. Автор підкреслював, що політичним лідерам не вдасться достукатися до селян, поки вони перебувають у підневільному становищі. Надання громадянських прав та соціальне звільнення, як вважав автор, було ключем і до розв'язання міжетнічних суперечок між польськими землевласниками і їхніми підданими українськими селянами: «Відчує в цей час прив'язаність до Польщі й український селянин, котрий завжди відчував ненависть до пана тому, що був його рабом. Людська природа пом'якшується свободою та черствіє в рабстві»<sup>22</sup>.

У 1800 р. із середовища прихильників Т. Костюшка вийшов анонімний твір *«Чи можуть поляки вибороти незалежність?»* (авторство приписували йому самому, хоча найбільш імовірним його автором був секретар Ю. Павліковський). Окремо у творі приділяється увага питанню участі українців у відродженні польської державності. Анонімний автор розумів, що повстання Костюшка могло б мати успіх, якби Україна повстала так само, як поляки Великопольщі (тобто поляки етнічних польських земель)<sup>23</sup>. Присутня ідея більшої ефективності національної армії (за прикладом французької революційної армії) на противагу арміям класичних монархічних держав, бо солдати-рекрути таких держав не мають мотивації боротися за свою країну. Висловлюється припущення, що це створює можливість дезертирства поляків із армій держав, які розділили Річ Посполиту, оскільки такі випадки уже мали місце, коли поляки переходили із армій антифранцузьких коаліцій до французьких збройних сил. Серед таких імовірних дезертирів могли бути і українці. Особливо прикметною рисою риторики автора є вживання в контексті українців і поляків слова «брати»<sup>24</sup>. Отже, автор вірив у союз між поляками та українцями, але вони мали боротися за звільнення спільної батьківщини, тобто Речі Посполитої, оскільки Т. Костюшко та Ю. Павліковський, як і більшість їхніх сучасників, не ставили під сумнів

<sup>20</sup> Земський Ю. Назв. праця. С. 31–34.

<sup>21</sup> Frost R. Op. cit. P. 220.

<sup>22</sup> Земський Ю. Ідейне натхнення польського Листопадового повстання... С. 34–35.

<sup>23</sup> Pawlikowski J. Czy Polacy wybiec się mogą na niepodległość. S. 10. URL : <https://polona.pl/item-view/7989958e-a787-46a4-adf5-11c4d07ea22b?page=0> (дата звернення: 23.04.2023).

<sup>24</sup> Ibidem. S. 32–33. URL : <https://polona.pl/item-view/7989958e-a787-46a4-adf5-11c4d07ea22b?page=0> (дата звернення: 23.04.2023).

належність українських земель на правому березі Дніпра до простору Речі Посполитої<sup>25</sup>.

Після поразки повстання Т. Костюшка і поділів розпочалася активна діяльність польської політичної еміграції. Серед емігрантів був і він сам, адже його авторитет був незаперечний – як серед поляків, так і іноземців. Очільник повстання навіть став почесним громадянином Франції. Навколо нього, включно з Юзефом Вибицьким, утворилася група «Агенція». У Парижі виникла інша, більш радикальна емігрантська організація «Депутація», очолена Францішеком Дмоховським. «Депутація» швидко політизувалася, просуваючи гасла рівності і свободи для селянства та включення народу до політичної нації. Однак Дмоховський стверджував, що такі ідеї притаманні усій польській шляхті, що, зрештою, не відповідало дійсності. Обидві організації намагалися тримати контакт із колишніми землями Речі Посполитої, але це було не так легко, бо ефективній роботі і підтримці зв'язку перешкоджали консервативно налаштовані магнати<sup>26</sup>.

У контексті нашої теми варто згадати і про тих поляків, які обрали лоялістську позицію щодо держав-учасниць поділів Речі Посполитої. Великі землевласники були значно більшу схильними до лояльності навіть у період перед останнім поділом. Їхні родини керувалися наміром зберегти свої земельні володіння під час мінливої політичної ситуації. Так, Чарторийські, які фактично очолювали проросійську партію в останні роки існування Речі Посполитої, мали великі земельні статки на території Російської імперії<sup>27</sup>.

Прийняття підданства і набуття лояльності польською шляхтою до нових правителів може пояснюватися не тільки страхом втратити майно і статус. Важливу роль у цьому випадку відігравала і тогочасна ідея про націю. У перше десятиліття після останнього поділу особливо поширеною була думка, що саме держава є основою і єдиною умовою існування нації. З ліквідацією Речі Посполитої і серед іноземців, і серед поляків стала ширитися думка, що Польща назавжди зникла як нація. Країни, що брали участь у поділах, навіть домовилися між собою не вживати термінів «польський», «Польща». Щенський Потоцький якимось писав у листі до графа Северина Жевуського про те, що ім'я польської нації зникло назавжди і колишні поляки повинні обрати собі нову батьківщину. Сам він проголосив, що тепер він назавжди росіянин<sup>28</sup>. Я. Чубатий, однак, відзначає і те, що прийняття підданства у багатьох випадках було морально важким для поляків. Ішлося про відмову від статусу громадянина і прийняття стану підданого. Про це, для прикладу, згадувала Ізабелла Чарторийська, матір князя Адама Єжи<sup>29</sup>.

Не можна, однак, стверджувати, що умови життя шляхти в Російській імперії були поганими, радше навпаки. Тим паче, Романови в той час намагалися створити враження свого входження до європейської цивілізації та більшої відкритості до західного світу, в тому числі щоб привернути до себе симпатії польської знаті. Це виявлялося, зокрема, і в більш м'якій політиці її правителів. Так, Павло I звільнив Т. Костюшка та військовополонених його армії, а Олександр I визнавав, що не вважає поділи Речі Посполитої справедливими<sup>30</sup>.

Загальне становище польської знаті в Російській імперії було цілком задовільним: адміністрація і судочинство знаходилися в руках шляхти, існували польські

<sup>25</sup> Zawadzki H. Op. cit. P. 86.

<sup>26</sup> Wandycz P. S. Op. cit. P. 25–27.

<sup>27</sup> Бовуа Д. Назв. праця. С. 16–17.

<sup>28</sup> Czuby J. 'What is to be Done When the Motherland Has Died?'... P. 98.

<sup>29</sup> Ibidem. P. 99–100.

<sup>30</sup> Бовуа Д. Назв. праця. С. 22–23; Czuby J. A Republican in a Changing World... P. 74.

школи та університет у Вільно, діяла мережа шляхетських сеймиків<sup>31</sup>. Чільне місце в суспільно-політичному житті підросійських поляків займало питання освіти. В умовах багато в чому космополітичного за своїм характером правління Олександра I у поляків, як історичної нації, була можливість розвивати освіту<sup>32</sup>. Так візитатор трьох правобережних губерній, що знаходилися у підпорядкуванні Віленського навчального округу, Тадеуш Чацький з великим ентузіазмом сприйняв своє призначення, вбачаючи в цьому свою священну культурну місію сприяти розвитку польської культури на цих землях та запобігти їх русифікації<sup>33</sup>. Він, однак, був носієм ідеї станової шляхетської нації, відповідно, зосереджувався на поширенні освіти саме серед шляхти, а не широкого загалу місцевого населення. Для нього сфера освіти була одним зі шляхів «громадського служіння» шляхти як продовження традицій Речі Посполитої<sup>34</sup>. Візитатор надавав велике значення меценатській підтримці знатних шляхетських родин. У його уяві масові пожертви на освіту були своєрідною культурною маніфестацією місцевих поляків. Фінансова підтримка освіти з боку місцевої польської знаті і католицького духовництва на той час була новим явищем консервативної шляхетської свідомості і вважалася своєрідним критерієм патріотизму<sup>35</sup>.

Надто самостійні дії візитатора трьох правобережних губерній часто призводили до конфліктів з російською адміністрацією<sup>36</sup>. Він активно протистояв намаганням офіційної влади встановити нагляд над освітніми закладами Правобережжя. Особливої гостроти набула ця боротьба під час затвердження нового Статуту приходських училищ Волинської, Київської та Подільської губерній. Візитаторові зрештою вдалося домогтися того, щоб початковими школами опікувалися місцеві дворяни на чолі зі своїм предводителем та духовництвом<sup>37</sup>.

Однак при інтеграції польської шляхти Російська імперія зіткнулася зі значною перешкодою – величезною чисельністю місцевої шляхти. Найбільші труднощі інтеграції населення новоприєднаних територій були пов'язані з так званою чиншовою шляхтою, яка сама не володіла землею, а одержувала в користування державні або приватні землі і за це платила грошовий податок – чинш. Цей соціальний стан був незнайомий для Росії. Часто в законодавчих актах, у тому числі і в грамотах про підтвердження привілеїв аристократії, він не згадувався або ж його права як шляхетського ігнорувалися. Принцип рівності шляхти, незалежно від майнового становища, не знаходив розуміння у російському суспільстві, а імператриця Катерина II вважала цей звичай взагалі неприйнятним<sup>38</sup>. З цієї причини чиншовиків розглядали як потенційних платників податків та джерело для набору рекрутів<sup>39</sup>. Також цю групу центральна влада розглядала як підозрілу: саме дрібна шляхта, разом із бюргерами, була найбільш сприйнятливою до революційних ідей<sup>40</sup>. Частина середньої і дрібна шляхта значно постраждали від поділів, на відміну від великих магнатів, тому саме дрібна польська знать стала більш схильною до різного роду опозиційної діяльності та сприйняття нових ідей, зокрема нової ідеї політичної нації<sup>41</sup>.

<sup>31</sup> Громакова Н. Громадська діяльність... С. 167.

<sup>32</sup> Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2 т. / пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкеевої. Київ : Основи, 1994. Т. 1. С. 210.

<sup>33</sup> Бовуа Д. Назв. праця. С. 226–227.

<sup>34</sup> Громакова Н. Освітні практики... С. 64.

<sup>35</sup> Там само. С. 66.

<sup>36</sup> Бовуа Д. Назв. праця. С. 227, 230.

<sup>37</sup> Поліщук Ю. М. Назв. праця. С. 202.

<sup>38</sup> Бовуа Д. Назв. праця. С. 70–74.

<sup>39</sup> Там само. С. 90.

<sup>40</sup> Wandycz P. S. Op. cit. P. 27.

<sup>41</sup> Frost R. Op. cit. P. 220.

Цікавим явищем польської політичної думки кінця XVIII – початку XIX ст. було зародження ідей панславізму та слов'янофільства. Так, одним із елементів польської ідентичності ставала думка про єдність із іншими слов'янськими народами. Однак у таких ідеях нерідко мали місце думки про покровительство сильнішої держави. Початки слов'янофільства можна простежити ще в 1780-х рр. у Речі Посполитій. З того часу почалося зацікавлення історією слов'янства, а союз із Росією та спільні війни проти Османської імперії часто мали слов'янофільські конотації, такі як звернення до славного минулого слов'янщини та завоювань слов'янськими володарями Балкан. У творчості Станіслава Трембецького уже звучали ідеї братнього зв'язку з росіянами, представлялася ідилічна картина співіснування російського і польських народів під володарюванням Росії. Останній автор приписував особливу місію серед слов'янства<sup>42</sup>.

А. Є. Чарторийський, який був одним із перших визначних діячів, що сприйняли гердерівську ідею національності, що ґрунтувалася на мові, пропонував ідею слов'янської конфедерації під проводом Росії. Однак треба визнати, що, попри вплив на нього концепції нації Йоганна-Готфріда Гердера, у цій системі знайшлося місце тільки для народів із державницькими традиціями, до яких він не зараховував українців, білорусів та литовців. Для нього тоді важливішим завданням було чітко окреслити кордони слов'янського світу і зібрати в одному державному організмі всі землі колишньої Речі Посполитої. Коли йшлося про підвалини державності, абсолютною більшістю діячів того часу, у тому числі і А. Є. Чарторийським, бралися до уваги правові, а не лінгвістичні критерії. Тоді ніхто не піддавав сумніву польський характер західних провінцій Російської імперії у зв'язку з наявністю там досить активної шляхти, що зберігала традиції і пам'ять про Річ Посполиту. Оскільки та була єдиною державою, хоч і федеративною, це означало, що у відновленій Польщі або слов'янській конфедерації українському народові (як і білоруському та литовському) не повинна відводитися окрема держава<sup>43</sup>.

Однак існували пропозиції об'єднати слов'ян не під скіпетром російського імператора, а Наполеона. Так, добрий знайомий А. Є. Чарторийського Олександр Сапега, який на початку 1800-х подорожував Далмацією, Істрією та Боснією та створив своєрідну концепцію слов'янської політики: південні і західні слов'яни мали жити в єдності під владою Наполеонівської імперії<sup>44</sup>.

Отже, на зламі XVIII–XIX ст. ідея нації у польській політичній думці зазнала певних трансформацій. Деякі провідні діячі пропонували до національної спільноти зараховувати не лише шляхту, а й селян, пропагували покращення ставлення до них. Ішлося, зокрема, і про українських селян, які також могли б стати союзниками у боротьбі проти загарбників. Однак не йшлося про утворення самостійних держав кожним етносом, що проживав на території Речі Посполитої. Її простір усе ще вважався неподільним. На відміну від діячів ліберальної та республіканської орієнтацій, більш консервативні представники еліти якийсь час вважали, що їхня нація назавжди зникла після поділів. Значна частина шляхти, здебільшого крупна, обрала зайняти лояльну позицію щодо імперії. Це мотивувалося як бажанням зберегти свій статус та маєтки, так і зневірою в ідею існування польської нації. Лояльності сприяли і цілком нормальні умови життя польської шляхти в імперії: розвиток культури, освіти, збереження місцевого самоуправління і т. д. Натомість менш заможна та

<sup>42</sup> Handelsman M. *Polityka słowiańska Polski...* S. 8–12.

<sup>43</sup> Zawadzki H. *Op. cit.* P. 84, 86; Handelsman M. *Ukraińska polityka...* S. 98. URL : <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/6927-handelsman-m-ukrai-ska-polityka-ks-adama-czartoryskiego-przed-wojn-krymsk/> (дата звернення: 23.04.2023).

<sup>44</sup> Zawadzki H. *Op. cit.* P. 82.



безземельна шляхта була більш схильною до революційних методів боротьби, оскільки саме ці групи найбільше втратили внаслідок поділів. Іншим цікавим аспектом польської політичної думки цього часу є початок зародження ідей єдності слов'янського простору та можливість об'єднати цей простір у (кон)федеративному утворенні, однак під егідою когось із могутніх монархів. Загалом питання формування ідей нації є багатоаспектним і з цієї причини потребує подальшого вивчення уже відомих та невідомих джерел, зокрема з метою простеження різних напрямів політичної думки та виявлення домінантних серед них. Перспективним напрямом досліджень може стати вивчення місця інших народів у національних проєктах поляків.

*The article analyzes the development of the concepts of a nation in Polish political thought from the end of the 18<sup>th</sup> century to the beginning of the 19<sup>th</sup> century. Great attention is paid to the cultural, political and ethnic processes in Europe of that time, that influenced the Polish national movement. It's also made the attempt to compare political ideology and loyalties of those Polish historical figures, who put their hopes on France to restore the Polish state, and those, who stayed loyal to the governments of partitioning powers. One of the aspects analyzed in the article is the question of other main ethnicities of the former Polish-Lithuanian Commonwealth and how this problem was treated by different Polish historical figures at the end of the 18<sup>th</sup> century and at the beginning of the 19<sup>th</sup> century.*

**Key words:** nation, national identity, loyalties, szlachta, Tadeusz Kościuszko, Hugo Kollątaj, Adam Jerzy Czartoryski.

# КРАЄЗНАВСТВО, ЕТНОГРАФІЯ, ТУРИЗМ

УДК 398.82(477.8)

*Світлана Павуляк (Івано-Франківськ, Україна)*

## НАРОДНІ ПІСНІ КАЛЕНДАРНО-ОБРЯДОВОГО ЦИКЛУ НА ОПІЛЛІ

*У статті проаналізовано особливості народних пісень календарного циклу на прикладі Опілля. На основі польових етнографічних джерел охарактеризовано колядки, щедрівки, гаївки, веснянки, маївки, русальні купальські, жнивварські пісні. Авторкою здійснено класифікацію пісенної творчості за порами року і магічно-обрядовим призначенням. Показано язичницькі пережитки та християнські мотиви у народних піснях календарного циклу. Простежено трансформаційні зміни пісенної обрядовості впродовж кінця ХІХ – початку ХХІ ст., а також відзначено західно-європейський вплив на традиційну культуру опіллян.*

**Ключові слова:** *Опілля, народні пісні, календарно-обрядовий цикл, традиційна культура, пісенна творчість, магічно-обрядове значення, пісенний жанр.*

Українські традиційні пісні мають давню історію виникнення, формування та різноманіття. На основі історичних подій упродовж століть відбувалося формування пісенної творчості українського народу. Як наслідок даних процесів простежуються локальні територіальні особливості залежно від етнографічної належності. Проте загальний контекст народних пісень стає фундаментом формування, збереження та продовження ланцюга національної єдності українського народу.

Проблематика має тісний взаємозв'язок із сьогоденням, адже саме зараз, на тлі розв'язаної росією війни, в українському суспільстві відбувається пік національного самоусвідомлення та самоідентичності, опертих на культурницькі маркери. Це чітко проявляється у швидкому та якісному розвитку пісенно-фолькової сфери, кінематографу, поверненню, відновленню призабутих традицій та їх популяризації. Саме такі фактори дають чітку відповідь на питання національної належності та особливостей самоідентифікації, тобто усвідомлення народом етнічного коріння, генези. Такий процес простежимо на прикладі етнографічного району Опілля. Метою статті є прослідкувати особливості української пісні місцевого календарного циклу. Основними джерелами до теми є спогади респондентів, зібрані авторкою під час етнографічних експедицій, а також праці таких вчених, як І. Франка<sup>1</sup>, Ф. Колесси<sup>2</sup>, В. Гнатюка<sup>3</sup> та інших.

Календарно-обрядова творчість – це драматично-поетична система обрядів та ритуалів магічного значення, що супроводжуються відповідними поетичними текстами сакрального змісту, яка тісно пов'язана з циклічністю природи<sup>4</sup>.

<sup>1</sup> Франко І. До історії українського вертепа, історично-літературні студії й матеріали ХVІІІ в. // Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка. Львів, 1906. Т. 71. С. 22–43; Т. 72. С. 9–79; Т. 73. С. 5–64; Франко І. Нові матеріали до історії українського вертепа // Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка. Львів, 1908. Т. 82. С. 30–52.

<sup>2</sup> Колесса Ф. Українська усна словесність : Загальний огляд (із портретиками українських етнографів та народних співців): Вибір творів із поясненнями та нотами. Львів, 1938. 643 с.

<sup>3</sup> Гнатюк В. Гаївки. Київ : Наук. думка, 1966. С. 138–151; Гнатюк В. Колядки і щедрівки // Етнографічний збірник (далі – ЕЗ). Львів, 1914. Т. 35. 270 с.; Т. 36. 380 с.

<sup>4</sup> Бажанський П. Русько-народна поетична і музикальна ритміка. Львів, 1897. С. 189.

Кожному природному циклу характерні різні пісенні жанри. Зимовий цикл представлений колядками, щедрівками, «засіванками», а також вертепним дійством, маланкою та іншими елементами, характерними етнографічній групі українців – опіллянам. Колядки, що дійшли до сьогодні, є різнорідними за своєю тематикою та світоглядом. Український дослідник Ф. Колесса, класифікуючи колядки, виділив п'ять груп: 1) з хліборобськими мотивами; 2) з воєнним змістом; 3) з фантастичним чи казковим забарвленням; 4) любовного контексту; 5) з біблійним підтекстом<sup>5</sup>. Проте існує ще декілька класифікацій за характерними ознаками.

Так, зимовий цикл представлений великою кількістю символічних, деякою мірою міфічних нашарувань, які залежно від території, мають змінену концепцію. Зробивши акцент на порівняльному аспекті локальних особливостей, маємо змогу детальніше простежити ланцюг національної самоідентифікації крізь пісенний фольклор. Так, у традиційній зимовій обрядовості українців Різдво характеризується християнським святом – народженням Ісуса Христа, про яке сповіщали пастушки, а з плином часу – колядники. Пісні такого типу отримали назву колядки. Традиційно кілька з них характерні усій території України, до прикладу «*Нова радість стала*», «*Во Вифлеємі*», «*Бог предвічний*», «*Бог ся рождає*»<sup>6</sup> та інші. Саме вони залишаються твердою основою фольклорної спадщини, що рік у рік єднає українську націю. Однак, зважаючи на те, що кожен етнографічний район має певні локальні особливості, у пісенному спадку це не виняток. Зокрема, згідно зі свідченнями респондента Петра Дмитровича Сендецького, на північному сході Опілля (с. Мирне, Тернопільський район, Тернопільська область) виконують кілька колядок, які не властиві іншим місцевостям. Наприклад, «*Іде Різдво*»:

Іде Різдво, в душі тепло  
Ялинка світить, зігріває  
А на війні чийсь батько, син  
Вкраїни волю захищає.

*Приспів:*

Добрий вечір тобі, пане господарю, радуйся  
Ой радуйся, земле, Син Божий народився.  
Дитячко Боже з ними будь  
Хай їх Господь оберігає.  
Іде Різдво, в душі тепло  
Святвечір всіх у круг збирає  
Свого солдата в рідний дім  
В надії добрій всі чекають<sup>7</sup>.

Варто відзначити, що певне місце в зимовому циклі традиційної української обрядовості належить родинному фактору. Адже саме на Різдвяні свята збирається ціла родина, однак про низку обставин (служба в армії, найми, чужина, робітничі еміграція), які мають властивість повторюватися через століття, отримуємо інформацію крізь пісні.

Найбільш локальні відмінності простежуються на Опіллі в зимовому циклі народного календаря. Зі свідчень респондентки Іванни Іванівни Красевич знаємо,

<sup>5</sup> Колядки та щедрівки / вступ. ст. О. Дея. Київ : Наук. думка, 1965. С. 100.

<sup>6</sup> Гнатюк В. Колядки і щедрівки // Етнографічний збірник. Львів, 1914. Т. 35. С. 115–131.

<sup>7</sup> Респондент Сендецький П. Д., 1949 р. н., житель с. Мирне Тернопільського району Тернопільської області. Записано С. І. Павуляк 10.02.2023.

що зимова обрядовість на північному заході та самому заході Опілля (південно-східна частина Стрийського району Львівської області) суттєво відрізняється: «Цю пісню («Там за Вифлеємом» та інші) виконують лише в нас, бо більше нігде не чула ні я ні моя родина, знайомі. З цієї коляди розпочинається зимова коляда в нас, а також багато щедрівок та засіванок, які співають всюди на різні різдвяні свята [...]»<sup>8</sup>.

Що стосується щедрівок та «засіванок», які виконуються на Щедрий вечір та Йордан, то їм властива традиційна форма виконання, що стає ще одним доказом порушеної нами проблематики та, відповідно, ознакою самоідентифікації, її збереження. Станом на даний час основними елементами збереження та популяризації виступають родинні традиції, цінності, ряд зимових фестивалів, концертів, зимових дійств (вертеп, «маланка», «коза»). А також засоби популяризації зимово-пісенної творчості – соціальні мережі, контент-платформи, кіноіндустрія тощо.

На відміну від зимового періоду у народній обрядовості опіллян, весняний цикл представлений веснянками, гаївками та «волочобними» піснями. Уперше В. Гнатюк зазначав, що «гаївка» походить від «гай»<sup>9</sup>, тобто місця проведення язичницьких оргій та забав, звідси – часті рефрени типу «гай-гай», «ой, гай», «гаю-гаю» та інше. Ф. Колесса вважав, що відмінність гаївок полягає в тому, що вони виконувались тільки в час великодніх свят, а веснянки, на його думку, «обіймають крім гаївкових ігор, ще й цілий цикл весняних пісень, які співаються вже від Благівіщення цілу весну [...]»<sup>10</sup>. У силу цілого ряду дискусій стосовно походження, тематично-хронологічного аспекту надано таку велику увагу дослідженню гаївок.

В. Гнатюк висловив думку, що «не кожному веснянку можна зачислити до гаївок, хоч кожна гаївка є веснянкою»<sup>11</sup>. Нижче наведено різні форми, мотивів та гаївок, які супроводжуються ігровими діями:

Воскресний гімн. Христос воскрес  
Христос воскрес! Христос воскрес!  
Радість з неба ся являє,  
Пасха красна днесь витає.  
Радуйтеся щиро нині –  
Бог дав щастя всій родині,  
Бог дав радість нам з небес,  
Христос воскрес! Христос воскрес!...<sup>12</sup>

Так, відобразивши всю різноманітну гаму весняного календарно-обрядового надбання народу, можемо зазначити, що саме цьому річному періоду українці надавали найбільшого символізму, обрядовості, залучали практично всіх мешканців сіл, селищ тощо. Окремо необхідно підкреслити унікальність поєднання християнських та язичницьких мотивів у даній обрядовості. Адже в більшості гаївок оспівується возвеличення воскреслого Ісуса Христа, надання міфологізації, магічності природи явищам і об'єктам, що гармонійно об'єднує у ведення хороводів, танців та різного роду ігор. Це своєю чергою має локальну особливість залежно від етнографічного району.

<sup>8</sup> Респондентка Красневич І. І., 2002 р. н., жителька с. Колодниця Стрийського району Львівської області. Записано С. І. Павуляк 01.05.2023.

<sup>9</sup> Гнатюк В. Гаївки. С. 134.

<sup>10</sup> Вже весна воскресла. Гаївки. Тернопіль : Чумацький шлях, 1992. С. 90.

<sup>11</sup> Гнатюк В. Гаївки. С. 50.

<sup>12</sup> Зоц В. П. Сучасна обрядовість – важлива складова частина духовної культури // Народна творчість та етнографія. 1990. № 4. С. 71.

Календарно-обрядову звичаєвість весняного циклу продовжує та паралельно доповнює різноманітність пісенності літнього періоду. Літній цикл характеризується маївками, русальними, купальськими та іншими піснями, пов'язаними з відповідним святом<sup>13</sup>.

Розпочинають літній період «майські пісні» (травневі пісні, маївки) – твори календарної обрядовості початку літа, назва яких може походити від «май» (травень) або «маята» (прикрашати зеленню) або «мавка» (духи лісу і поля). Вони супроводжувалися народними обрядами Зеленої (Клечальної) неділі та пов'язаними з нею молодіжними іграми. Цей пісенний жанр не збережений на належному рівні та досліджений менше, ніж веснянки та гаївки<sup>14</sup>.

Варто навести приклади маївок, які побутують в українському суспільстві, – «Звеселіло подвір'я», «Мене мама будила», «Вийся, віночку, гладко», «Стояла тополя край чистого поля» та інші схожі за мотивами<sup>15</sup>. Часто зустрічається в спорідненні з гаївками тема кохання та ворожіння за куванням зозулі:

Іграла зіронька, іграла,  
З ким ти, дівочка, гуляла? І гуляла?  
З тобою, хлопчикок, з тобою, і з тобою,  
Під зеленою вербою, і вербою.  
Над холодною водою, і водою,  
Під колючою грушею, і грушею,  
З тобою, хлопчик, з душею, і з душею<sup>16</sup>.

Особливістю маївок як одного із виду літнього циклу є те, що вони представлені творами усної пісенної творчості, де слова відповідають діям.

Русальні пісні – жанр календарно-обрядової лірики, пов'язаний зі святкуванням Русалій (Русального тижня, Русального великодня). Оскільки це свято пов'язувалося з духами землі і води, то в русальних піснях широко відображені не лише їхні архетипи, а й образи, що їх супроводжують – ночі, місяця, берега, річки, криниці, верби тощо<sup>17</sup>.

Так, образ місяця у піснях-замовляннях виявляє зв'язок із містичним культом та є невід'ємним атрибутом «русалчиних гулянь» (вважалося, що при місяці вони виходять із води і водять хороводи) – «Ой, вигляни, срібний місяцю, із-за хмароньки», «Сиділа русалка на кривій березі», «Ой, біжить, біжить мала дівчина», «Проводили русалочки, проводили»<sup>18</sup>.

Окрему групу літніх пісень складають купальські. Саме народному святові Івана Купала надають найбільшої символічності, обрядовості серед цілої низки літніх свят. Із респондентських свідчень жительки села Мирне Тернопільського району Тернопільської області Ганни Зьомко: «В цей день у селі, у ніч на Івана Купала, збиралася молодь, яка розпалювала вогнище, дівчата плели віночки, вилили хоро-

<sup>13</sup> Боришевський М. Й. Національна самосвідомість та ідентифікація громадян як чинник демократичних перетворень в українському суспільстві // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні. Київ : Український центр політичного менеджменту, 2003. С. 138–144.

<sup>14</sup> Маївки (майські пісні) – твори календарної обрядовості. URL : <https://ukrlit.net/6klas/2/green.html> (дата звернення 20.04.2023).

<sup>15</sup> Там само.

<sup>16</sup> Там само.

<sup>17</sup> Русальні пісні // Енциклопедія українознавства : Словникова частина : в 11 т. / Наукове товариство імені Шевченка ; гол. ред. проф., д-р Володимир Кубійович. Париж ; Нью-Йорк : Молоде життя, 1955–1995. С. 2643.

<sup>18</sup> Там само.

води, парами стрибали через вогнище, співали пісні, танцювали. Дійство відбувалося до перших променів сонця»<sup>19</sup>. Згадана вище купальська пісня розповідає історію про дух сонцестояння і є яскравим свідченням поєднання язичництва з традиційним християнством. Як наслідок, вона транслює невидимий зв'язок із нашими предками – язичниками, що за традиційними ознаками ідентифікували своїх серед чужих.

Ця пісня є однією з найпоширеніших, із перших нот одразу викликає асоціацію із літнім святом Івана Купала. Мабуть, одне з небагатьох фольклорних напрацювань, яке щороку отримує новий ковток повітря у плані мелодійного супроводу. Адже, підтвердженням наведеного аргументу може слугувати яскравий приклад переспіву пісні «*Ой на Івана, та й на Купала!*» авторів *Jerry Heil, Alyona Alyona, Ela*. Вона запам'яталася не тільки українцям, а й цілому світу, бо лише за перші 10 місяців набрала понад 10 млн переглядів. Це спричинило інтерес до всього українського.

Отже, як бачимо, весняно-літній цикл Опілля має різноманітну та не менш важливу колоритність серед інших етнографічних районів України. Пісні осіннього циклу, пов'язані зі збиранням урожаю – жниварські, обжинкові, косарські та «гребовицькі». У кожен із жанрів українським народом вкладено міфічність, обрядовість, що супроводжувалось танцями чи ігрищами на знак завершення польових робіт. У народних піснях осіннього циклу простежуються залишкові елементи весняно-літньої обрядовості. Деякі наскрізні елементи присутні в ряді пісень, зокрема: «*Маяло, житечко, маяло*», «*Там у полі криниченька*», «*Ой, просився віночок*», які характерні для виконання на всій території України<sup>20</sup>.

На Опіллі проведення польових етнографічних досліджень не виявило надто багато пісень, які репрезентують осінній цикл. Розповіді респондентів радше дають змогу ідентифікувати текстову основу з проміжними піснями, які характеризують український народ у цілому. За свідченнями респондентки Івонни Іванівни Красневич (село Олексичі, Стрийський район, Львівська область) «[...] жниварські пісні, в нас виконують кожного року в різний час. Це залежить чи поспіло зерно. Визначають так, якщо зерно висівається з колоска і розкусивши воно сухе, це знаменує початком жнив. І тоді люди ідуть жати, для веселішої роботи співають пісні, які співали наші бабці, діди, прабабусі»<sup>21</sup>. Вона показала бабусин записник із піснями, які та протягом життя записувала. Наведемо слова однієї з них «*Пішли жєнці в поле жати*»

Пішли жєнці в поле жати /2  
 Та й забули серпи взяти /2  
 Серпи взяли – хліб забули /2  
 Ой такі ж то жєнці були /2  
 Ой сербане, сербаночку /2  
 Візьми мене за жіночку /2  
 Як я маю тебе брати /2  
 Коли в тебе лиха мати /2  
 Лиха мати, вся родина /2  
 А я бідна сиротина /2<sup>22</sup>.

<sup>19</sup> Респондентка Зьомко Г. П., 1949 р. н., жителька с. Мирне Тернопільського району Тернопільської області. Записано С. І. Павуляк 23.01.2023.

<sup>20</sup> Виноградська Г. Функціонально-семантична роль допоміжних знарядь у жниварських традиціях українців // Народознавчі зошити. Львів, 2000. № 3. С. 523–527.

<sup>21</sup> Респондентка Красневич І. І., 2002 р. н., жителька с. Колодниця Стрийського району Львівської області. Записано С. І. Павуляк 01.05.2023.

<sup>22</sup> Ukrainian folk songs. URL : <https://folk-ukraine.com/regions/5fab015419842f7945fac0ea/genres/5fab09bf19842f7945fac109> (дата звернення 15.04.2023).

Основний сенс згаданої пісні полягає у поєднанні мотивів соціально-побутових і жнивварських елементів, соціальну диференціацію, у більшості випадків властиву сільській місцевості, яка характерна українському народу в цілому.

Наступну пісню «*А вже жито вижали*» подав житель села Васючин Рогатинського району Івано-Франківської області пан Михайло Павлишин. Респондент сказав, що «[...] у нашій місцевості її виконують в середині жнив, цікавлячись як урожай, чи потребують допомоги, а також чи встигають впоратися, до церковних свят»<sup>23</sup>. Як бачимо з розповіді, процес збору урожаю певною мірою підлаштовували чи коригували під церковний календар. Це відображається в текстах пісенного доробку народу та свідчить про невимовну релігійність мешканців Опілля, які розділяють цю рису з українцями інших регіонів України. Це слугує ще одним маркером, за допомогою якого відбувається формування національної та культурницької ідентичності.

А вже жито вижали, / 2

А пшеницю зачал[и]. А Пресвятая Діва / 2

На півкопи сиділ[а], До Спаса говорила: / 2

«Чи були добрі жнив[а]? Чи було добре жати, / 2

Було з ким розмовлят[и]?»<sup>24</sup>.

Як бачимо, згадана жнивварська пісня, у якій сказано, що Мати Марія спостерігала за процесом з неба. Не дивно, що згадується саме Матір Божа, адже українці вірили, що знаходилися під її опікою, а вона допомагає їм протягом цілого життя. Не дивно що саме свято Покрови Пресвятої Богородиці є найбільш шанованим осіннім святом, до якого українці намагалися завершити всі осінньо-польові роботи. Віддаючи шану Богородиці за врожай, достаток, благополуччя у родині спочатку в церкві – Божественна Літургія, а протягом дня не виконуючи важкої фізичної роботи і не чіпаючи землі, люди підкреслювали свою релігійність.

Цікаву фольклорну пісню осіннього циклу нам подали жителі села Мирне Тернопільського району Тернопільської області, яка виконується і до сьогодні. Це важливо, бо лише одиниці текстів дійшли до нашого часу, зберігаючи зв'язок між поколіннями. Це пісня про врожайний рік, у якій опосередковано згадуються осінні дійства, у вигляді викупу вінця, як винагороди землі за гарний урожай, а також обнову, куди потрапляв урожай у разі сімейної скрути чи недбайливого господаря.

Так, в основі пісень осіннього циклу переважає оспівування врожаю, важкої праці селянина-хлібороба, його родини. Значної уваги у фольклорі приділяють вдячності землі за гарний урожай, погоднім умовам, які сприяли можливості доглядати та зібрати урожай. Окрему увагу надано релігійним образам, що тісно переплітаються з соціально-побутовим життям українців. Упродовж осіннього періоду відбуваються основні моменти обрядовості, які здавна супроводжувалися обжинковими піснями, танцями та ігрищами.

Отже, на основі авторських польових досліджень під час етнографічних експедицій на Опілля впродовж 2020–2023 рр. встановлено, що річний цикл народної обрядовості представлений тут широким спектром пісенного різноманіття. Народні пісні отримали на місцевому рівні значущості та важливості збереження національної особливості генофонду України, сприяли відродженню та збереженню віковичної традиції через пісенну творчість народу. Важливо, що поширені на Опіллі народні

<sup>23</sup> Респондент Павлишин М. К., 1940 р. н., житель с. Васючин Рогатинського району Івано-Франківської області. Записано С. І. Павуляк 29.04.2023.

<sup>24</sup> Ukrainian folk songs.

пісні мають словесну та обрядову схожість із іншими етнографічними районами України. Це слугує додатковим фактором єднання українського народу через самоідентифікацію. У піснях передається емоційний зв'язок поколінь, соціально-побутові проблеми та інші елементи, що формують поведінкові практики та менталітет народу. Саме пісня є однією з вагомих складників культури, за допомогою якої формується національна ідентичність.

*The article analyzes the peculiarities of the folk songs of the calendar cycle on the example of Opillia. On the basis of field ethnographic sources, koliadky, shchedrivky, haiivky, vesnianky, maiivky, mermaid songs of Kupala, harvest songs have been characterized. The author has made a classification of song creativity according to the seasons and magical-ritual purpose. Pagan remnants and Christian motifs in the folk songs of the calendar cycle are shown. The transformational changes in the song rituals during the late 19<sup>th</sup> and early 21<sup>st</sup> centuries were traced, and the Western European influence on the traditional culture of the Opillians was also noted.*

**Key words:** *Opillia, folk songs, calendar-ritual cycle, traditional culture, song creativity, magic-ritual meaning, song genre.*

УДК 908:338.48]016.15(477.86)

*Яна Шелест (Івано-Франківськ, Україна)*

### ТУРИСТИЧНО-КРАЄЗНАВЧА ХАРАКТЕРИСТИКА ЕКСКУРСІЙНИХ ОБ'ЄКТІВ КРИЛОСА\*

*У статті висвітлено важливість екскурсії як вагомій складовій освітнього процесу та потребу популяризації історичного минулого шляхом мандрівок до визначних історичних місць. Подано туристично-краєзнавчу характеристику найважливіших об'єктів сучасного села Крилос, які належать до Національного заповідника «Давній Галич».*

**Ключові слова:** *екскурсія, пам'ятка, архітектура, історія, давній Галич, Крилос.*

У наш час набуває популярності і потребує поширення інформація про рідний край у туристичному та навчальному аспекті. Вивчення історії малої Батьківщини – невід'ємна складова саморозвитку свідомого громадянина. Тематика Крилоса цьогоріч особливо актуальна, оскільки відзначаємо 1125-річчя від часу першої писемної згадки про місто Галич. Цій знаменній події була приурочена й XI-та Всеукраїнська патріарша проща до чудотворної ікони Матері Божої в Крилосі 6 серпня 2023 р. Глава Української греко-католицької церкви Блаженніший Святослав після завершення богослужіння сказав: «Відтепер у нашій Церкві головним храмом є Патріарший собор Воскресіння Христового у Києві, який цьогоріч святкує десятиліття з дня посвячення. А для того, щоби підкреслити і скріпити Києво-Галицьку вісь, довкола якої збудувалася тотожність європейської нації українського народу, другим

---

\* Дякую кандидату філологічних наук, доцентці кафедри світової літератури і порівняльного літературознавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ) Олені Володимирівні Тереховській за цікаві екскурсії в рамках фольклорно-літературознавчо-краєзнавчої практики студентів спеціальності «Середня освіта (польська мова і література)», що відбулася 12–23 червня 2023 р. під її керівництвом. Саме ці екскурсії надихнули підготувати пропонувану статтю.



по важливості храмом стає Прокатедральний собор Успіння Пресвятої Богородиці у Крилосі»<sup>1</sup>.

Сьогодні, коли немає ідеологічного тиску, перед екскурсійною справою відкриваються нові горизонти. Постійно розширюється тематичний спектр екскурсій, оновлюється їхній зміст, що сприяє правдивому висвітленню вітчизняної історії<sup>2</sup>.

**Об'єкт дослідження:** історико-архітектурні, релігійні пам'ятки, твори монументального мистецтва села Крилос.

**Предмет дослідження:** практичне використання інформації про пам'ятки для зацікавлення більшої кількості туристів до відвідин Крилоса, розгляд екскурсій до Крилоса як освітньої практики.

**Мета:** популяризація відвідування с. Крилос та Національного заповідника «Давній Галич», подання короткої туристично-краєзнавчої характеристики його основних пам'яток.

Для реалізації окресленої мети потрібно виконати такі завдання:

1) дослідити теорію основ екскурсійної справи, користь екскурсії як елементу освітнього процесу;

2) проаналізувати екскурсійний маршрут Національним заповідником «Давній Галич»;

3) відібрати найбільш привабливі історико-архітектурні, релігійні об'єкти та пам'ятки монументального мистецтва села Крилос;

4) подати їхню коротку туристично-краєзнавчу характеристику.

**Наукова цінність** цієї роботи полягає в описі екскурсійного маршруту Національним заповідником «Давній Галич». **Практична цінність:** матеріали пропонуваного дослідження можуть бути використані з навчальною метою в освітніх закладах різного рівня акредитації, а також для популяризації екскурсій Крилосом, що своєю чергою збільшить потік туристів у регіоні.

Учасники екскурсії ознайомляться з механізмом наукової історичної роботи, що опирається не тільки на архіви і літературу, але й на черпання інформації з «кам'яного архіву» храму Св. Пантелеймона, розкопок, руїн і топографічного розпізнавання місцевості<sup>3</sup>.

## 1. Теорія основ екскурсійної справи.

### 1.1. Визначення і завдання екскурсії.

Розпочнемо з того, що ж таке екскурсія. Екскурсія – це цілеспрямований наочний процес спостереження людиною навколишнього світу, що складається із зорових, слухових та інших вражень і проходить під керівництвом кваліфікованого фахівця – екскурсовода. А також туристична послуга тривалістю до 24 годин у супроводі екскурсовода за заздалегідь затвердженим маршрутом для забезпечення задоволення духовних, естетичних, інформаційних потреб туристів.

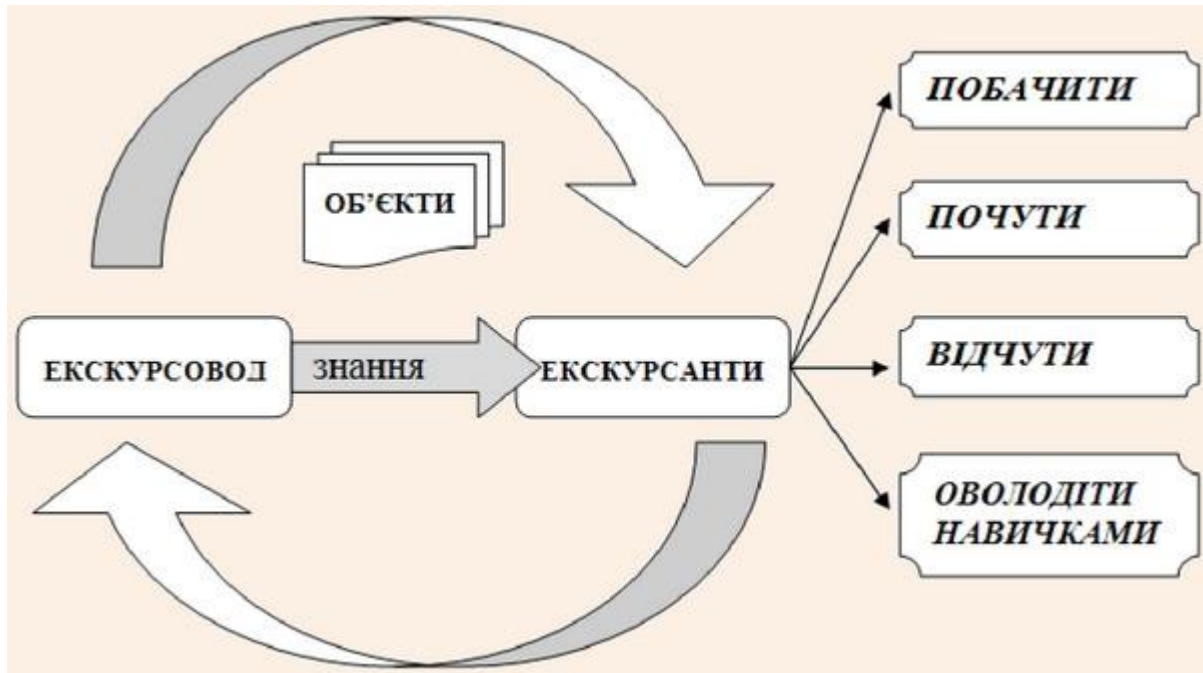
У ході екскурсії екскурсовод допомагає екскурсантам побачити об'єкти, на основі яких розкривається тема (перше завдання), почути про ці об'єкти необхідну інформацію (друге завдання), відчутти і зрозуміти значущість історичної події (третє

<sup>1</sup> У Крилосі відбулася Всеукраїнська патріарша проща до чудотворної ікони Матері Божої. URL : <https://orada.if.ua/u-krylosi-vidbulasya-vseukrayinska-patriarsha-proshha-do-chudotvornoj-ikony-materi-bozhoyi/>

<sup>2</sup> Федорченко В. К., Костюкова О. М., Дьорова Т. А., Олексійко М. М. Історія екскурсійної діяльності в Україні: Навч. посібник. Київ : Кондор, 2004. С. 144.

<sup>3</sup> Zieliński J. Wycieczka historyczna do Halicza i okolicy. Lwów : Z drukarni zakładu narodowego imienia Ossolińskich, 1937. S. 5.

завдання), самостійно поспостерігати і проаналізувати екскурсійні об'єкти (четверте завдання).



### 1.2. Функції та ознаки екскурсії.

Функції екскурсії поділяються на наукову пропаганду, подання інформації, організацію культурного дозвілля, розширення світогляду і його формування<sup>4</sup>. У контексті функціонального підходу екскурсію можна розглядати як тип рекреаційної діяльності, яка задовольняє духовні, естетичні, інформаційні потреби людини.

#### *Принципи екскурсії:*

1. принцип достовірності – інформація, що подається в екскурсії, викладається відповідно до певного розділу сучасної науки, факти, події, теоретичні положення подаються в науковому трактуванні;
2. принцип ідейності – об'єктивний підхід до змісту фактичного матеріалу при підготовці екскурсії і впевненість екскурсовода в тому, що він викладає;
3. принцип зв'язку теорії з життям – актуальність екскурсійної інформації;
4. принцип переконливості і зрозумілості – викладання екскурсійного матеріалу на доступному для аудиторії рівні.

#### *Ознаки екскурсії:*

1. тривалість за часом проведення від однієї академічної години (45 хв.) до однієї доби;
2. наявність екскурсантів (групи або індивідуалів);
3. наявність екскурсовода, який проводить екскурсію і має відповідну професійну підготовку, підтверджену документально;
4. наочність, зорове сприйняття, показ екскурсійних об'єктів на місці їхнього розташування;
5. пересування учасників екскурсії за задалегідь складеним маршрутом;
6. цілеспрямованість показу об'єктів, наявність певної теми;

<sup>4</sup> Нездоймінов С. Г. Організація екскурсійних послуг. Одеса : Астропринт, 2011. С. 20–21.

7. активна діяльність учасників (спостереження, вивчення, дослідження об'єктів)<sup>5</sup>.

Крім цих загальних ознак у кожного виду екскурсій є свої специфічні ознаки:

1. в автобусних – обов'язковий вихід з автобуса для огляду пам'яток (не менше трьох);
2. у музейних – знайомство з матеріалами, розташованими на стендах;
3. у виробничих – демонстрація діючих об'єктів (верстатів, агрегатів, механізмів).

Розглянемо сутність екскурсійного методу пізнання – він являє собою комплекс методичних прийомів, які застосовують на екскурсіях. Цей метод є основою екскурсійного процесу і являє собою сукупність способів і прийомів повідомлення знань.

Це комплексний метод, який має низку особливостей:

1. вибір у спостережуваних об'єктах найважливішого й істотного;
2. погоджування знову дослідженого матеріалу з раніше отриманим екскурсантами досвідом і знаннями та ін.;
3. предметність, речова доказовість. Висунуті в розповіді екскурсовода положення аргументуються за допомогою зорових доказів (експонатів);
4. екскурсійний метод побудований на перевазі (головному значенні) показу. Нерідко розповідь є лише коментарем до зорової характеристики екскурсійних об'єктів;
5. екскурсійний метод спрямований на вивчення головного в темі;
6. рух;
7. пізнання предметів і явищ навколишнього світу відбувається за участю всіх органів чуття людини<sup>6</sup>.

Достовірність знань вимагає від екскурсовода копійку роботи при написанні індивідуального тексту. Він має користуватися лише науковими чи науково-популярними джерелами, матеріалами відомих авторів, чия компетентність не викликає сумніву<sup>7</sup>.

### 1.3. Екскурсія як елемент освітнього процесу.

В рамках освітнього процесу екскурсія може стати одним з найцікавіших методів організації навчальної діяльності. Екскурсія може стати інформаційним полем, де здійснюється трансляція певної інформації з наступним обговоренням на будь-якому уроці з будь-якої навчальної дисципліни.

В основу підготовки екскурсії мають бути покладені головні принципи і вимоги педагогічної науки, такі як взаємозв'язок навчання і виховання, врахування логіки предмета, послідовність і систематичність, ясність і доступність викладу, наочність, емоційність, врахування вікових особливостей.

Попри значну поширеність використання навчальних екскурсій у позакласній роботі закладів освіти, особливо у період канікул, метод організації уроку у формі навчальної екскурсії досі лишається малопоширеним серед педагогів<sup>8</sup>.

<sup>5</sup> Там само. С. 22–23.

<sup>6</sup> Там само.

<sup>7</sup> Король О. Д. Організація екскурсійних послуг у туризмі : навч.-метод. посібник. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2016. С. 11.

<sup>8</sup> Стасюк А. Є. Навчальні екскурсії на уроках історії та в позакласній роботі з предмета. Івано-Франківськ, 2021. С. 24–25.

## 2. Національний заповідник «Давній Галич».

### 2.1. Короткий історичний екскурс.



Фото 1. Крилоське городище. Національний заповідник «Давній Галич»

Національний заповідник «Давній Галич» розташований на території давнього Галича. На заході тече річка Луква, притокою якої є Мозолів потік, а разом вони впадають у Дністер. По їх штучних ровах кораблі запливали аж до княжого дитинця, до Золотого Току<sup>9</sup>.

Ціла територія сучасного села Крилос вважалася частиною Галича, тому його ще називають Старим Галичем, серцем княжого Галича, дитинцем Галича, Крилоським городищем. Натомість сучасний Галич розташовувався на околиці Старого Галича і був портом. Село Крилос славиться своєю величною історією і великою духовністю. Адже саме тут знаходився центр Галицької держави – місто Галич, яке не тільки було столицею, а й місцем паломництва тисяч вірних з усіх куточків України. А вабила їх сюди своїм неповторним світлом Чудотворна ікона Матері Божої, яка знаходилася у катедральному Успенському соборі, завершеному в часи правління Ярослава Володимирковича, прозваного у «Слові о полку Ігоревім» *Осмомислом*<sup>10\*</sup>.

Вигляд княжого Галича прикрашали багаті своєю архітектурою святині, серед яких Успенський собор вважався найкрасивішою й найвеличнішою монументальною культовою спорудою західноукраїнських земель і не поступався кращим соборам Києва, Чернігова, Новгород<sup>11</sup>.

Вперше Крилоську гору описав Йосип Пеленський у своїй праці, виданій польською 1914 р. Для визначення розташування крилоських монастирів він

<sup>9</sup> Томенчук Б. П. Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали досліджень 1976–2006 рр. Івано-Франківськ: Видавець Третяк І. Я., 2008. С. 497.

<sup>10</sup> Національний заповідник «Давній Галич». Тенденції розвитку релігійно-історичного туризму в Національному заповіднику «Давній Галич». На правах рукопису. С. 62.

\* Дякую завідувачу науково-освітнього відділу національного заповідника «Давній Галич», фахівцеві Центру медієвістичних студій Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника Андрієві Стасюку за надані матеріали.

<sup>11</sup> Маланюк Т. З. Краєзнавство і туризм: навчальний посібник. Івано-Франківськ, 2010. С. 25.

використовував народні перекази та мікротопонімію. Зі сходу до Крилоської гори примикало урочище Царина зі стрімкою і розлогою горою Обіч, на якій знаходилася низка обителей давнього Галича. У своїй неопублікованій праці «*Галич і його будівництво в древній добі (XII–XIV ст.)*», підготовленій у післявоєнні роки, Й. Пеленський розширив тему монастирів на горі Обіч. Він вважав, що на Крилоській горі, за Золотим Током, розташовувалося християнське «святинище» з численними обителями, яке було місцем богомилля і прощ для населення обобічних Карпат. Автор стверджував, що значна концентрація монастирів у Крилосі не мала аналогів у давній Русі. До обителей в урочищі Царина, що за ярмом навпроти Успенського собору, вчений зараховував вісім монастирищ, зокрема обителі Святого Пророка Іллі в Прокалієвому Саду, в урочищі Штепанівське, храм в урочищі Воскресенське, що біля Юрівського, а також монастирі в урочищах Данилівське, Шеплякова, Іванівське, Туркова, Гречище. Так, за Й. Пеленським Крилоська гора постає у вигляді пагорба з двома вершинами, розділеного Мозолевим потоком, подібно до «внутрішньої» і «зовнішньої» Святої гори Писпір у Фіваїдській пустелі, біля якої проживав знаменитий аскет, засновник чернецтва святий Антоній Великий<sup>12</sup>.

На основі комплексу пам'яток історії та культури, що об'єднані між собою ландшафтно й історично, створено Національний заповідник «*Давній Галич*». Він є культурно-історичним і науково-дослідним закладом, основна мета якого – виявлення, дослідження, збереження, популяризація та використання культурної спадщини давнього Галича. Заснований згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 8 лютого 1994 р. № 81 «*Про державний історико-культурний заповідник у м. Галичі Івано-Франківської області*» та Указом Президента України від 11 жовтня 1994 р. № 587/94 «*Про національні заклади культури*»<sup>13</sup>.

2.2. Туристично-краєзнавча характеристика найважливіших об'єктів.

**Галичина Могила** – давній курган діаметром 26 м і заввишки приблизно 18 м, розташований на південно-західній околиці Крилоського городища, між внутрішніми й зовнішніми оборонними валами старого Галича. За словами Михайла Грушевського, імовірно тут міг бути похований перший засновник (ще за часів хорватів, датується серединою X ст.) міста Галича. У роки Першої світової війни курган був розритий – на цих теренах копали глибокі бліндажі, адже тут проходила перша лінія фронту.

Могили шукали серед курганів крилоського лісу в урочищі Діброва, на городищі в с. Пітрич, у Вікторівському лісі й на Крилоській горі. Лише наприкінці XIX ст. Теодор Земенецький дійшов висновку, що Галичина Могила – це одинокий курган, що міститься на найвищій точці в урочищі Качків. Курган у різні роки досліджували Т. Земенецький, Й. Пеленський, Ярослав Пастернак.

Посередині приміщення знаходиться труна у формі човна. Переважно так ховали воїнів або знать, адже не всі могли собі дозволити такі значні поховальні ритуали. Тіло клали в цей човен, а в носову частину ставили поховальний інвентар; потім усе разом спалювали. Інвентар варіювався залежно від того, хто був похований. Якщо покійником був воїн – його ховали з обладунками й різними посудинами, які він використовував у походах. Клали загалом і їжу, і кераміку, і зброю, і, можливо, якісь сільськогосподарські речі – чим би не займався, а все, що стосується його діяльності, ховалися разом з ним. Після спалення прах людини засипали в керамічний глек

<sup>12</sup> Кугутяк М. Монастирі давнього Галича – духовні обереги української нації. Івано-Франківськ : Манускрипт-Львів, 2023. С. 170–172.

<sup>13</sup> Національний заповідник «Давній Галич». URL : <http://davniyhalych.com.ua/pro-nas/zapovidnik-davnii-galich>

і глибоко закопували. У цьому ж кургані знайшли спорядження знатного воїна – кинджал, вістря дротики і стріл, три сокири, тесло, позолота від щита та інше<sup>14</sup>.



Фото 2. Галичина Могила

Про цю пам'ятку згадує літопис від 1206 р.<sup>15</sup>, коли галицькі бояри сюди привели пересопницького князя Ярослава Мстиславовича *Німого*. У цілому літопис повідомляє, що інтронізація князя, який приходив на княжіння до Галича, відбувалася в Успенському соборі. Однак галицькі еліти, які нерідко впливали на те, хто має бути князем у Галичі, запросили Ярослава Мстиславовича і повели його не в Успенський собор, а на історичну могилу, яка вже не використовувалася для інтронізації. Так бояри певною мірою насміхалися і глумилися з нього.

У літописах не збереглося первісних свідчень про цей курган, тому вважається, що тут міг бути похований засновник Галича, а також проходила інтронізація місцевих володарів. Після того, як її перенесли до Успенського собору, Галичина Могила перестала виконувати попередні функції.

У 1934 р. на локації провів археологічні розкопки Я. Пастернак, але нічого не виявив. Уже в 1991–1993 рр. археологи Богдан Томенчук, Володимир Петегирич і Володимир Баран знайшли на цьому місці рештки спаленого човна. Усі автентичні речі з нього зберігаються у Івано-Франківському обласному краєзнавчому музеї. Ця могила вважається символічною (кенотафом), адже урни з прахом не було знайдено.

**Фундаменти Успенського собору.** Розташований неподалік периметр площею 50×50 м ніхто з археологів не зачіпав, адже тут стояла каплиця Василія Великого. На цьому місці, як було виявлено згодом, розташовуються Успенський собор, будівництво якого завершив галицький князь Ярослав Володимиркович (1153–1187). До кінця XVI ст. храм розвалився і тут постав цвинтар, де від кінця XVII – початку XVIII ст. ховали людей. Загальний занепад міста, а також указ польського короля Казимира IV 1445 р., за яким заборонялося відновлювати і реставрувати руські храми, не сприяли відбудові собору в первісному вигляді. Однак із його кам'яних блоків було збудовано Успенську церкву<sup>16</sup>.

<sup>14</sup> Томенчук Б. П. Галич і Мала Галицька земля XII–XIII ст. Історична топографія городищ. Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2016. С. 92–93.

<sup>15</sup> Літопис Руський / упор. Л. Махновець. Київ : Літопис, 1989. С. 371.

<sup>16</sup> Томенчук Б. П. Галич і Мала Галицька земля XII–XIII ст. С. 107–108, 111–112.



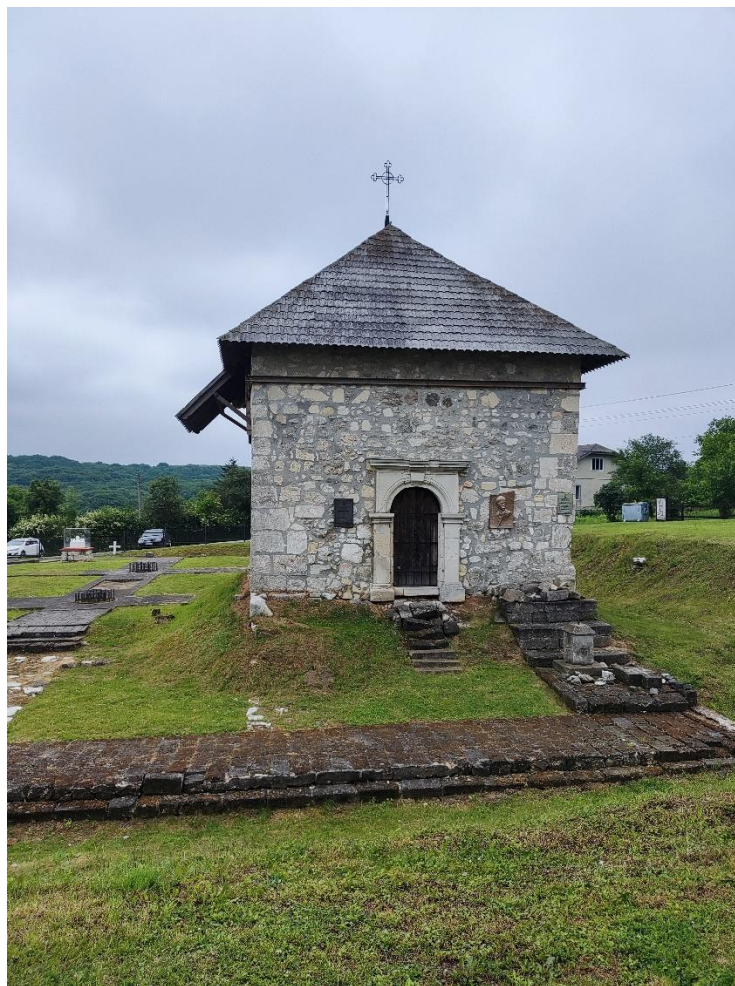


Фото 3. Фундаменти Успенського собору та каплиця Василя Великого

Я. Пастернак, коли 1937 р. прийшов сюди на розкопки, глянувши на північ, сказав, що там Успенський собор стояти не міг з огляду на крутий схил. Тому він заклав дев'ять глибоких ровів довкола, виявивши предмети матеріальної культури, але не натрапивши на кам'яні блоки. Тоді він попросив дозволу митрополита Андрея Шептицького копати на кладовищі. Біля каплиці Василя Великого архолог натрапив на внутрішню стіну собору. Розкопати цілі фундаменти було складно через три поверхи залягання померлих. Розкопавши їх, Я. Пастернак зміг виміряти розміри храму – 32,5×37,5м. Лише на півтора метра він виявився меншим від Софіївського собору в Києві. У княжу добу було тільки дві митрополичі катедри – Свята Софія та Успенський собор. При вході до храму він знайшов саркофаг, верхнє віко якого було розбите, а останки в ньому були розкидані, імовірно, через якийсь із набігів турків або татар, що могли цей саркофаг розграбувати<sup>17</sup>. Перед Другою світовою війною всі ці рештки він відвіз до собору Святого Юра та заховав їх у стіні, залишивши записку: «Отсим заявляю під словом чести науковця, що приложені до цього письма кости – комплектний скелет старшого мужчини – є ті самі, які я знайшов у кам'янім саркофагу серед фундаментів княжої галицької катедри в Крилосі. Це є тлінні останки основника згаданої катедри, галицького князя Ярослава Осмомисла, що помер

<sup>17</sup> Томенчук Б. П. Галич і Мала Галицька земля XII–XIII ст. С. 109.

1187 р., бо, як виказують основні історичні досліді, тільки він один з усіх галицьких князів міг бути похований у катедрі княжого Галича [...]»<sup>18</sup>.

За 12 см на схід від цього поховання також виявлено захоронення жінки. На її черепі була корона – діадема ромейського походження із залишками парчевої нитки. Філіація цієї особи викликало немало запитань, однак Я. Пастернак дійшов висновку, що з імовірністю 99 % вона була третьою дочкою князя Ярослава. Сам князь був калікою, ніколи не ходив у походи, був кульгавим, мав хворобу Пертеса, що передавалася у спадок. Княжна, похована біля нього, мала ту ж саму хворобу – вона була криворукою, кривошиєю і кривоногою, але про це не згадано в літописі. Тоді Я. Пастернак на основі порівняльного аналізу грецьких і угорських джерел припустив, що йдеться про доньку Ярослава Володимирковича, заручену за Імператором, але, з політичних причин – безуспішно. Тоді цю дочку батько заручив з новгородським князем Мстиславом. Коли вона досягла повноліття, він видав її заміж, де вона й проживала. Невідомо, як жінка опинилася в Галичі, і чому саме тут була похованою. Дослідження показують, що вона померла у віці 16–26 років. Ці останки «щезли» на 50 років; ніхто не знав, де її кістки й що з ними трапилося. У 1990-х рр., коли з Риму перевозили останки патріарха Йосифа Сліпого, у крипті робили реставрацію і виявили останки, заховані Я. Пастернаком. На сьогодні череп княжни перебуває у фондах історичного музею Львова, а інші останки – в крипті собору Святого Юра.

На середній апсиді храму, зведеної із блоків фундаменту Успенського собору, є заглиблення – люнет, із зображенням або Богородиці Оранти, або Богородиці Милування<sup>19</sup>. Такі люнети стояли на Успенському соборі, каплиці Василя Великого і на цьому храмі. По боках цього люнета є дві таблиці. На північній лише напис «Роман Сомко», на південній – чотири літери, що означали «1584» рік, а під ним пише «Роман Іванович». Архітектори стверджують, що «Роман Сомко» і «Роман Іванович» – одна й та сама особа і він, напевне, був фундатором реставрації цього храму після нападу кочовиків<sup>20</sup>. Успенський собор побудований у вигляді візантійського квадрата, а церква вже споруджена у вигляді корабля, більш видовжена. Стіни храму мають товщину 1,25 м і побудовані так, що між внутрішнім і зовнішнім каменем – порожнеча.

**Княжа криниця.** Це було єдине джерело давнього Галича, розташоване на Крилоській горі біля Золотого Току – княжого замку. Ще двадцять років тому вона була дерев'яною, зараз має вигляд кам'яної башти. Перед Княжою криницею – лавочки над урвищем Крилоської гори. Звідси відкривається краєвид на нижню частину села Крилос, ріку Лукву, ліс Діброву, колгоспний сад і поля аж до храму Св. Пантелеймона. Лісиста гора справа – частина Галич-гори, на якій стояли боярські маєтки. Від Княжої криниці дорога веде через колишні Німецькі ворота до Успенської церкви. Якщо пройти в іншу сторону вниз, потрапимо на частину села під назвою Погар, далі стежка веде до джерела Франціскові Очі. Від нього можна піднятися до лісистій гори і далі – до урочища Прокаліїв Сад, де легко натрапити на фундаменти храму і монастиря Пророка Іллі<sup>21</sup>.

<sup>18</sup> Романів О. Особлива знахідка у соборі св. Юра у Львові. URL : <http://www.patriyarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/osoblyva-znahidka-u-sobori-sv-yura-u-lvovi/>

<sup>19</sup> Пеленський Й. Галич в історії середньовічного мистецтва на основі археологічних досліджень і архівних джерел // Галич. Збірник наукових праць / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2018. Серія 2. Вип. 4. С. 169.

<sup>20</sup> Там само. С. 169–170.

<sup>21</sup> Замки, відпочинок, оздоровлення, зцілення в Галичині. URL : <https://www.zamky.com.ua/zamki/knyazha-krinitsya/>





Фото 4. Княжа криниця

*Музей історії Давнього Галича.* Тут розміщувалася літня резиденція митрополита Української греко-католицької церкви Андрея Шептицького. 1938 р. з ініціативи владики і Я. Пастернака на цьому місці постав Музей історії Давнього Галича, який пізніше переїхав до колишніх Митрополичих палат. На першому поверсі експонуються археологічні знахідки літописного і долітописного періодів, на другому – твори сакрального мистецтва. Перший зал на першому поверсі відображав кам'яну добу: палеоліт, мезоліт, неоліт та ін. Тут експонуються різні знаряддя праці та полювання: наконечники стріл або списів, молотки, сапки та інші, зроблені з каменю, кремнію або кісток тварин; а також посуд і прикраси. Наступний зал присвячений галицьким князям, дослідникам історії та культури стародавнього Галича. Другий поверх музею презентує сакральне мистецтво.

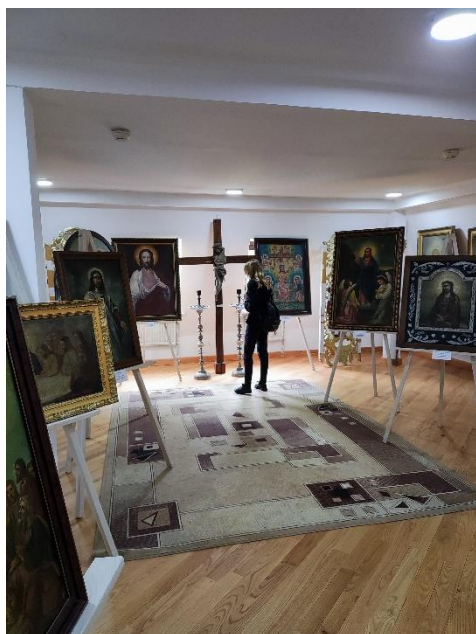


Фото 5. Сакральне мистецтво

Також можна замовити екскурсію – як музейну, так і загальну цілим заповідником, яку проводить досвідчений екскурсовод пані Ганна Жолоб.

У цілому, Кринос є об'єктом, обов'язковим для відвідин кожного, хто цікавиться історією. Крім можливості оглянути пам'ятки й помилуватися мальовничими краєвидами, тут можна буквально торкнутися до живої історії, побачити свідчення подій минувшини. Усі об'єкти історичної спадщини тут цінують та намагаються усіляко оберігати.

У пропонованій статті окреслено сутність екскурсії, її функції та ознаки; проаналізовано екскурсійний маршрут Національним

заповідником «Давній Галич» у Крилосі та відібрано найбільш привабливі туристично-краєзнавчі об'єкти. Метою дослідження була популяризація екскурсій цим знаменитим селом у навчальних закладах шляхом опису деяких його пам'яток.

*The article highlights the importance of the excursion as a significant component of the educational process and the need to popularize the historical past through trips to the interesting historical places. Here is a tourist and local history description of the most important objects of the modern village of Krylos, which belong to the National Reserve «Ancient Halych».*

**Key words:** *excursion, monument, architecture, history, ancient Halych, Krylos.*

# ХРОНІКА

Маргарита Кас'яненко (Івано-Франківськ, Україна)

## ЗВІТ З ХІХ-ї СХІДНОЇ ЗИМОВОЇ ШКОЛИ СТУДІЙ СХІДНОЇ ЄВРОПИ ВАРШАВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (28.02–14.03.2023)

28 лютого 2023 р. на базі Варшавського університету та Студій Східної Європи (*Studium Europu Wschodniej* – далі *SEW*) розпочалася Східна зимова школа. Вона тривала до 14 березня. Ці два тижні об'єднали у столиці Польщі Варшаві як молодих, так і досвідчених істориків та історикинь. Прибуло чимале представництво з України, Грузії, Киргизстану й Польщі.

Першого дня учасників Школи зібрали у колонному залі Варшавського університету. Після урочистого привітального слова директора *SEW* Яна Маліцького відбулася мініконференція за участі полковника Тадеуша Кшостека та українських учених – професорки Ірини Матяш та професора Владислава Верстюка на тему «*Trudne braterstwo Pilsudski-Petlura. 1920*». Після виступу відбувся показ документального фільму й дискусія.

Наступний день розпочався з інавгураційної лекції професора Лешека Заштовта (*SEW, Uniwersytet Warszawski*) на тему «*Ukraina – pomiędzy Polską a Rosją. Rosyjska narracja i stosunek do Ukrainy*». Неймовірна пошана й вдячність Україні й українству викликала несамовите здивування й захоплення учасників школи.

На третій день після лекції Адріани Захарієвіч «*Butler traveling East: On the practices of reading and translating*» відбулося знайомства студентства зі своїми керівниками. Адже на школі кожен учасник і учасниця мали виголосити доповідь, тож усіх поділили на тематичні секції та надали наставників («*Polityka – Stosunki Międzynarodowe – Transformacja*» др Рігієлс Халілі, «*Dzieje krajów i narodów regionu*» проф. Губерт Лашкевич, «*Kultura – Literatura – Społeczeństwo*» др Антон Сайфуллаєв). Власне, авторка актуального тексту належала до другої групи. Професор Г. Лашкевич вирішив дещо нестандартно підійти до знайомства з молодими людьми, тож воно відбувалося у вигляді прогулянки кількома районами Варшави з постійним акцентом на тому, що навіть на звичайні, з першого погляду, будівлі чи вулички ми маємо дивитися через призму свого фаху – історичного.

Окрім польської столиці учасникам школи випала можливість познайомитися ще з кількома містами Польщі. Тож у п'ятницю 3 березня школа переїхала до Торуня. Того ж дня в стінах *Collegium Maius* Університету Миколая Коперника професор Адам Кола прочитав лекцію «*Kopernik zglokalizowany: pamięć o obchodach rocznicowych roku 1973 i 2023*».

А вже в суботу 4 березня було проведено екскурсію містом. Місцеві локації – *Krzywa wieża, Brama Klasztorna, kościół gotycki, Łuk Cezara, UMK, Dom Mikołaja Kopernika, Stare Miasto, Trakt królewski, Katedra, Zamek Krzyżacki, Taras widokowy, Rynek Nowego Miasta, ulica Piernikarska* залишили незабутній слід у пам'яті та неймовірні враження. Після перерви на обід знайомство з Торунем продовжилось в *Muzeum Piernika Toruńskiego*.

Ранком неділі 5 березня школа перемістилася до Хелмна – міста закоханих. Готична атмосфера парафіяльного костелу з реліквіями святого Валентина, місце навчання Миколи Коперника у Хелмінській академії, оборонні мури (найдовші у Європі), парк мініатюр замків хрестоносців, прогулянка центральною вулицею

Грудзянською, парафіяльний цвинтар межі XVIII–XIX ст. (де, до слова, похована донька першого президента Габрієля Нарутовича – Анна) вразила дивовижністю.

Наступний день розпочався вже у Варшаві з лекції сербського вченого Александра Павловича «*Balkanism Then and Now: How (not) to Talk About the Balkans*». Після цього Миколай Гжерорчик-Заневський започаткував студентські виступи доповіддю «*Rozwój świadomości narodowej ukraińców na przełomie XIX i na początku XX wieku w Galicji Wschodniej*», після чого учасники школи ознайомилися з фондами *Muzeum Historii Żydów Polin*. Вівторок 7 березня подарував вельми натхненні виступи Анджея Бучинського «*Życie za cara, czyli jak być patriotą w imperialnej Rosji*» та магістра Вроцлавського університету Каміла Добжанського «*Przestępczość kryminalna w świetle prasy staropolskiej w XVIII*». 8 березня було не менш насиченим. Після лекції Адама Бальцера «*Kozacy ukraińscy i Chanat Krymski, a dziedzictwo kulturowe Wielkiego Stepu*» Маргарита Кас'яненко виступила з доповіддю на тему «*Rola kobiet w stosunkach małżeńskich województwa Ruskiego Rzeczypospolitej w latach 1569–1772*». Опісля на юних науковців і науковиць чекав *Muzeum Narodowy*. Жваву дискусію викликало дослідження докторки Людвіки Влодек «*Poradziecka Azja Środkowa wobec wojny w Ukrainie*», а також студентки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка Соломії Куш «*Udział Ukraińców w II Korpusie Wojska Polskiego*».

Субота виявилася більше ніж наповненою культурною програмою. Оскільки 11 квітня 1864 р. завершилося січневе повстання, тож із цього приводу було організовано історичну подорож у межах Варшави. На жаль, не вдалося потрапити до *Muzeum Wojska Polskiego*, адже там проводилися ремонтні роботи, натомість учасники відвідали Цитадель і цвинтар, де поховані повстанці, а також садибу та музей Юзефа Пілсудського.

Наступного дня відбувся виїзд до Казімежа Дольного. Там було проведено цікаву екскурсію містечком з детальною оповіддю щодо його історії та персоналій, котрі в ній вирізнялися. Ввечері повернулися до Варшави.

Понеділок 13 березня розпочався традиційно з лекції. Докторка Ірена Білінська представила вельми актуальну тему «*Dziedzictwo Vaclava Havla w kontekście wojny w Ukrainie*». Після цього наставники зустрілися зі своїми підгрупами й провели завершальний семінар, де дали надзвичайно цінні поради для подальшої наукової діяльності.

Останній день розпочався також доповіддю, на цей раз професора Пауля Драгоша Алігіца на тему «*The Crisis of Liberal Democracy. Ideology, Realignment, and the Great Transformation of the 21st Century*». Після дискусії відбулося урочисте вручення дипломів, промова директора *SEW* Яна Маліцького та святковий обід.

Отже, перебування на XIX-й Східній зимовій школі стало джерелом натхнення для всіх її учасників і учасниць. Завдяки новим знанням та досвіду, розширенню горизонтів, стику різних світобачень і сприйнятів усі повернулися додому сповнені бажання продовжувати дослідницьку роботу. Варшавський університет та *SEW* дають чимало для обміну можливостями й наукового розвитку. Безперервно підтримують Україну у війні, котра досі триває на наших теренах. Тож плакаємо надію на подальшу співпрацю – як на політичній, так і науковій арені.

*Анастасія Боцвінок, Маргарита Кас'яненко  
(Івано-Франківськ, Україна)*

**ЛІТНЯ ШКОЛА «НОВІ МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ МЕТОДИ В  
АРХЕОЛОГІЧНІЙ ПРАКТИЦІ» (28.05–03.06.2023, ПОЗНАНЬ, ПОЛЬЩА)**

**SUMMER SCHOOL «NEW MULTIDISCIPLINARY METHODS IN  
ARCHAEOLOGICAL PRACTICE» (28.05–03.06.2023, POZNAŃ, POLAND)**

Упродовж 28 травня – 3 червня 2023 р. на базі Факультету археології Університету Адама Міцкевича в м. Познань відбувалася Літня школа «Нові міждисциплінарні методи в археологічній практиці». Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ) представляли студентки спеціальності «Історія та археологія» II та IV курсів: Анастасія Бариляк, Софія Маркевич, Анастасія Боцвінок і Маргарита Кас'яненко.

Учасниками Школи стали 30 представників і представниць закладів вищої освіти з різних куточків України: Національного університету «Києво-Могилянська академія» (Київ), Київського університету імені Бориса Грінченка, Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, Львівського національного університету імені Івана Франка, Чорноморського національного університету імені Петра Могили (Миколаїв), Національного університету «Острозька академія» (Острог), Волинського національного університету імені Лесі Українки (Луцьк), Університету Григорія Сковороди (Переяслав), Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, Харківського національного педагогічного університету імені Григорія Сковороди, Харківського національного університету імені Василя Каразіна, Донецького національного університету імені Василя Стуса, Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, Сумського державного педагогічного університету імені Антона Макаренка, Донбаського державного педагогічного університету (Слов'янськ), Хмельницького національного університету та Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Оскільки співробітники Факультету археології Університету Адама Міцкевича вже багато років проводять дослідження з використанням новітніх міждисциплінарних методів і для реалізації численних проєктів Факультет придбав необхідне апаратне та програмне забезпечення, метою Школи було поділитися досвідом, знаннями і практичними навичками з перспективними студентами-археологами з України.

Учасники Школи мали прекрасну можливість проживати в стінах Дембінського палацу (*Pałac w Dębiniu*) – історичного палацово-паркового комплексу, котрий був побудований приблизно 1910 р. за зразком берлінських вілл початку ХХ ст. Власне, тут і відбулося урочисте відкриття Школи координатором др. Костянтином Мазуром, котрий ознайомив учасників із Університетом Адама Міцкевича, його діяльністю в напрямі академічної співпраці, зокрема презентував Консорціум EPICUR (*European Partnership for an Innovative Campus Unifying Regions*) – європейський університетський альянс першого покоління, частиною якого є Університет Адама Міцкевича. Головною метою EPICUR є створення унікального навчального та міждисциплінарного дослідницького середовища, у якому майбутні європейські громадяни зможуть підготуватися до вирішення суспільних викликів і стати рушійною силою європейських інновацій. Альянс об'єднує дев'ять закладів вищої освіти і дослідницьких установ по всій Європі та керується Страсбурзьким університетом

(*Université de Strasbourg*). На завершення др. К. Мазур на прикладі власного досвіду розповів нам про перспективи та переваги міждисциплінарного підходу до навчання та академічної мобільності. День завершився інтеграцією студентів у неформальній атмосфері – знайомствами, жвавими розмовами, обміном досвідом та планами на майбутню наукову діяльність.

Наступного дня учасники Школи прибули до кампусу Мораско (*campus Morasko*), на території котрого резидує Факультет археології Університету Адама Міцкевича. Студентів привітали керівники Факультету археології, професори Анджей Міхайловський (*dr hab. Andrzej Michałowski*), Марцін Ігначак (*dr hab. Marcin Ignaczak*) та Яцек Вежбіцький (*dr hab. Jacek Wierzbicki*), а також зі вступним словом до навчальної програми Школи виступив координатор др. Ян Романішин (*dr Jan Romaniszyn*). Після цього він провів для учасників ознайомчу екскурсію кампусом Мораско та будівлею *Collegium Historicum*. Ми спустилися до фондосховища Факультету археології, а згодом пані Люцина Лешняк (*mgr Lucyna Leśniak*) із колегами провела нас до бібліотеки Факультету історії, де зачитала нам лекцію про роботу бібліотеки й секції археології, продемонструвала цінні стародруки, що тут зберігаються. Нині книгозбірня нараховує близько 40 тис. томів, у тому числі понад 24 тис. книг і понад 15 тис. періодичних видань. Після цього учасники Школи повернулися до навчальної аудиторії, де заслухали лекції на тему «*Історія Факультету археології*» та «*Польсько-українські археологічні дослідницькі проєкти*». Остання лекція відбулася за підтримки наукового співробітника Інституту археології НАН України, археолога Віталія Рудя.

Програма третього дня Літньої школи передбачала екскурсію історичною частиною Познані, котру для всіх провів співробітник Факультету археології др. Міхал Крюгер (*dr Michał Krueger*). Маршрут пролягав через два колишні історичні райони міста – так зване Нове місто (*Nowe Miasto*) на острові Тумському (*Ostrów Tumski*) і Старе місто (*Stare Miasto*). Хоч назви є досить умовними, позаяк в обох цих куточках Познані розташовані унікальні пам'ятки історії та давня забудова. Учасники також оглянули Старий Ринок (*Stary Rynek*) і завершили екскурсію на Колегіальній площі (*Plac Kolegiacki*), де колись розташовувався колосальний костел Св. Марії Магдалени (*Kolegiata św. Marii Magdaleny*). У 1773 р. він майже повністю згорів унаслідок удару блискавки і вже ніколи не був відбудований. Тут учасників зустріли проф. Марцін Ігначак та колишній співробітник Факультету археології Анджей Сікорський (*mgr Andrzej Sikorski*), котрі протягом 2016–2017 рр. безпосередньо брали участь в археологічних дослідженнях залишків костелу. Науковці докладно розповіли про розкопки, тонкощі роботи і труднощі, з котрими зіткнулися археологи під час роботи. Наразі віднайдені фундаменти колись найбільшого костелу в Польщі законсервовані під склом. Далі було відвідано Археологічний музей (*Muzeum Archeologiczne*). Він спеціалізується на двох напрямках – пам'ятках Великопольщі та Африки, тож учасники Школи мали можливість оглянути не лише «європейську» експозицію, а й багату колекцію єгипетських старожитностей.

Не менш важливим було завершення дня – вечір коло вогнища, на який до Дембінського палацу завітали працівники і студенти Факультету археології. Спілкування з польськими студентами-археологами стало чудовою можливістю обмінятися досвідом навчання, порівняти польську й українську системи освіти, їхні переваги й недоліки. Окрім того, вважаємо, що цей вечір став надзвичайно змістовним не лише в плані особистих знайомств, але й щодо ширшої промоції України серед європейської молоді.

Четвертий день Школи минув у стінах Факультету археології. Спершу студенти заслухали лекцію др. Якуба Небещанського (*dr Jakub Niebieszczanski*) «*Heinwa-*

*живні методи в археології – теорія»*. Згодом учасників Школи для зручнішої роботи розподілили на групи й розпочалася практична частина занять. На одному з них др. Я. Романішин, В. Рудь і докторант Вітольд Шамбелан (*Witold Szambelan*) наочно продемонстрували студентам принципи роботи з георадаром (*ground-penetrating radar, GPR*), базовою RTK станцією (метод *real-time kinematic positioning*), тахеометром (*total station, TS*) та магнітометром (*magnetometer*). Кожен зміг попрактикуватися працювати з обладнанням під наглядом старших колег. Заняття були надзвичайно цікавими, динамічними і, безсумнівно, корисними для подальшої практики. Згодом у одній із лабораторій Факультету археології професорка Івона Собков'як-Табака (*dr hab. Iwona Sobkowiak-Tabaka*) прочитала лекцію «*Мікро- та макроскопічні методи в археології*», а далі кожен зі студентів мав можливість застосувати здобуті теоретичні знання у роботі з сучасними мікроскопами.

Програма заключного дня Школи передбачала практичні заняття др. Я. Романішина «*ГІС в археології*» та В. Шамбелана «*Аналіз просторових даних*». Студенти опрацьовували зібрані ними дані з георадара і RTK та працювали з ортофотографіями в програмі QGIS. Робота з геоінформаційними системами є невід'ємною частиною сучасної археології, тож ознайомлення з програмним забезпеченням QGIS хоч і було складним, але цілком вартувало докладених зусиль.

По завершенню практичної частини відбулося вручення сертифікатів і підведення підсумків Школи. Археологічні студії на сучасному етапі існування переживають певну трансформацію, тож тематика Школи була як ніколи актуальною. Використання сучасних методів в археології, зокрема неінвазивних, має бути пріоритетним задля якнайкращого збереження нашої культурної спадщини, особливо в умовах загарбницької війни росії проти України, коли держава-терористка докладає усіх зусиль, щоб стерти з лиця землі пам'ятки української самобутності. Студентська делегація Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника висловила подяку Університету Адама Міцкевича в Познані й колегам з Факультету археології за набуті знання й практичні навички. Нам надзвичайно приємно було стати частиною такої програми й щиро віримо, що польсько-українське співробітництво в царині археології й надалі буде активним і плідним.

*Леонід Павленко (Люблін, Польща)*

**МІЖНАРОДНА ЛІТНЯ ШКОЛА «АКТУАЛЬНІ ПІДХОДИ Й СУЧАСНІ ТЕХНОЛОГІЇ В ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВІ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЛАТВІЇ» (25 ЧЕРВНЯ – 4 ЛИПНЯ 2023 р.)  
INTERNATIONAL SUMMER SCHOOL «CURRENT APPROACHES AND MODERN TECHNOLOGIES IN THE HISTORIOGRAPHY AND SOURCE RESEARCH OF LATVIAN HISTORY AND CULTURAL HERITAGE»  
(JUNE 25 – JULY 4, 2023)**

Влітку 2023 р. за підтримки Державного агентства розвитку освіти, Інститутом історії Латвії у співпраці з кафедрою історії Даугавпілського університету було організовано Міжнародну літню школу «*Актуальні підходи й сучасні технології в історіографії та джерелознавстві історії та культурної спадщини Латвії*», що проходила упродовж 25 червня – 4 липня 2023 р. в Ризі й Даугавпілсі.

Учасники школи мали можливість узяти участь у лекціях та практичних заняттях про методологічні підходи в дослідженні історичних джерел та історіографії. Велика увага була присвячена методам аналізу джерел та їхньому інформативному потенціалу в історичних студіях. Участь у цьому заході взяли понад 50 дослід-

ників і студентів з Латвії, Литви, Польщі, Великої Британії, України, Туреччини, Молдови, Грузії, Узбекистану.

26 червня в стінах Латвійського університету дослідники зустрілися на церемонії відкриття школи. Урочисто привітали учасників директор Інституту історії Латвії, професор Гвідо Страубе та професорка історії Даугавпілського університету Ірена Саленієце. Після завершення церемонії відкриття лекцію на тему *«Римський єзуїтський архів та його джерела про Латвію»* прочитав о. Роберт Данелюк. Наступним лектором був професор Джеффри Свейн (*«Питання історії Латвії ХХ століття у британській історіографії»*). Із завершенням лекцій кожен міг долучитися до дискусії та обговорення виступів.

У другій половині дня на виїзному семінарі учасники школи під керівництвом архівних працівників мали можливість безпосередньо ознайомитися з оригіналами джерел XIV–XX ст. Латвійського історичного архіву в м. Рига. Завершився перший день лекцією професора Еріка Єскабсона *«Війна за незалежність Латвії в матеріалах латвійських та іноземних архівів»*.

Другого дня літньої школи вчені поділилися на дві тематичні панелі, а кожен зі слухачів мав змогу відвідати цікаву для себе лекцію. Більшість виступів була пов'язана з археологією та етнографією. Цього дня виступили: докторка Ієва Пігозне (*«Міфологічні уявлення про одяг у латиській традиційній культурі»*), докторка Ілзе Болдане-Зеленкова (*«Реальність проти симулякра: радянська повсякденність у щоденниках та публікаціях етнографів»*), докторка Інета Ліпса (*«Між чоловічими партіями та жіночими списками: самореалізація жінок через участь у виборах до парламенту в Латвії, 1920–1934 рр.»*) професор Мирослав Волощук (*«Королі та Королівство Русь у тіні імперського історичного нарративу XVIII–XXI століть»*), професор Андріс Леванс (*«Давні східнослов'янські землі (Київська Русь) в історіографії середньовічної Лівонії»*), професор Гвідо Страубе (*«Створення історії про багатого фермера Брівінса»*). Професор Даріуш Домбровський провів практичне заняття присвячене джерелам середньовічної Русі, на тему *«Як читати джерела, присвячені мистецтву»*.

Ще одне практичне заняття відбулося в дендрохронологічній лабораторії Латвійського університету. Різні аспекти вивчення деревини представили доктори Рудольф Брузіс та Маріс Зунде. Після виголошених виступів, відбувся виїзний семінар до Латвійського етнографічного музею. Була змога ознайомитися з понад сотнею об'єктів історичної спадщини Латвії<sup>1</sup>.

Третього дня учасники мали змогу почути виступи, присвячені культурній спадщині. Учасники заслухали докторку Ольгу Ковалевську (*«Візуальні джерела в історичних дослідженнях: приклад родини Пляттерів»*), яка також провела практичне заняття на тему *«Методи визначення інформаційного потенціалу візуальних джерел»*, докторку Анету Големб'ювську-Тобіаш (*«Сучасні можливості для дослідження археологічних пам'яток та охорони культурної спадщини»*), магістра Радослава Лівоха (*«Україна крізь віки: від трипільської культури до XVII століття»*), докторку Ольгу Гурал (*«Проблеми збереження та дослідження матеріальної культурної спадщини в умовах війни»*), докторку Діану Блеієре (*«Іноземний молодіжний туризм у Латвійській РСР у 1960–1980-х роках: джерела, аналіз, висновки»*), докторку Крістіну Беккере (*«Підтримка ідеї незалежної Латвійської Республіки у вигнанні 1950–1980-х рр.»*). Згодом із темою *«Імперія та архітектурна спадщина: досвід Латвії у ХХ столітті»* виступив доктор Мартінс Мінтаурс. Він же провів виїзний семінар (*«Архітектура як соціальний феномен»*).

<sup>1</sup> Детальніше на URL: <http://brivdabasmuzejs.lv/muzejs/latvijas-etnografiskais-brivdabas-muzejs/>



Четвертого дня відбулася екскурсія до Музею окупації Латвії<sup>2</sup>. Після його відвідин учасники Літньої школи вирушили до Даугавпілсу, де було заплановано другу частину школи. Дорогою вшанували пам'ять жертв голокосту біля Меморіалу пам'яті жертв геноциду євреїв і Даугавпілського гетто<sup>3</sup>.

Наступний день розпочався в стінах Даугавпілського університету з лекцій доктора Олексія Сокирка (*«Автономія козацької України та Лівонії в Російській імперії XVIII століття: спільне та відмінне»*) і докторки Ольги Ковалевської (*«Сарматська ідеологія Речі Посполитої в портретах українських і латгальських шляхтичів»*). Українська дослідниця також провела практичне заняття на тему *«Інформативний потенціал дворянських портретів»*. Далі учасники заслухали виступи професора Даріуша Домбровського (*«Джерела до вивчення історії музеїв на території Речі Посполитої, 1773–1918»*), доктора Віталія Скальського (*«На руїнах імперії: українська та латвійська національні держави в 1914–1923 роках»*). Професорка Ірена Саленієце провела практичне заняття на тему *«Інформативний потенціал джерел усної історії, створення, зберігання та використання джерел»*. Докторка Аліна Романовська розповіла про *«Джерела в дослідженні ідентичності»*, а також провела практичне заняття на тему *«Лінгвістичні методи дослідження історичних джерел»*. Докторка Ілзе Сенберга окреслила *«Застосування методів соціальних наук у дослідженні історичних джерел»*, поєднавши виступ із практичним заняттям *«Можливості контент-аналізу історичних джерел»*.

Того ж дня учасники Літньої школи взяли участь в екскурсії Даугавпілсом, ознайомившись із історичною та культурною спадщиною міста.

День 1 липня був присвячений сучасним технологіям і міждисциплінарному підходу в дослідженні історичних джерел та історіографії. Присутні ознайомилися з доповідями доктора Олександра Маєвського *«Пропагандистські плакати часів Другої світової війни як історичне джерело»*, доктора Генрікса Сомса *«IT в історичній науці: електронна база даних “Latgales Dati” у дослідженні історичних джерел»*), доктора Ойбека Махмудова *«Латвійська діаспора в Центральній Азії: колекції документів та можливості для досліджень»*.

Сьомий день школи пройшов на виїзді до Краслави, де учасники взяли участь у семінарі з ліплення глиною, відвідавши майстерню родини Валдіса Паулиньша, ознайомилися зі спадщиною та оригінальними портретами колишніх власників міста родини Пляттерів, назагал культурним надбанням та життєвими історіями мешканців регіону Аугсдаугави.

Наступного дня учасники повернулись до Риги, провели вечірню екскурсію містом, а 4 липня, в останній день Літньої школи, підвели підсумки результатів навчання.

Подібні заходи є дуже цінними для просування історичної науки, в цілому. Молоді вчені, котрі тільки розпочали свій науковий шлях, мали чудову можливість здобути нові знання та зав'язати наукові контакти. Своєю чергою досвідчені науковці могли представити результати власних студій і обговорити з колегами різні, важливі на їхню думку, тематичні аспекти. Це, безсумнівно, позитивно впливає на комунікацію вчених у сучасній історичній науці.

<sup>2</sup> Детальніше на URL: <https://okupacijasmuzejs.lv/index.php/lv/par-muzeju>

<sup>3</sup> Детальніше на URL: <http://memorialplaces.lu.lv/memorial-places/latgale/daugavpils-mezciems-memorial-to-commemorate-victims-of-the-genocide-against-jews-and-of-daugavpils-ghetto/>

*Яна Шелест (Івано-Франківськ, Україна)*

**ЛІТНІЙ КОПЕРНИКАНСЬКИЙ КУРС ПОЛЬСЬКОЇ МОВИ І КУЛЬТУРИ  
(18–31 ЛИПНЯ 2023 р., ТОРУНЬ, ПОЛЬЩА).  
LETNI KOPERNIKAŃSKI KURS JEZYKA I KULTURY POLSKIEJ  
(18–31 LIPCA 2023 r., TORUŃ, POLSKA)**

Протягом 18–31 липня 2023 р. в Університеті Миколая Коперника в Торуні відбувся літній курс польської мови та культури, участь в якому брали студенти й викладачі з різних країн світу (Болгарії, Естонії, Італії, Китаю, Кореї, Німеччини, Тайваню, України, Франції, Хорватії, Чехії, Швеції та Японії), зокрема – Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника в Івано-Франківську.

Метою школи стало надання унікальної можливості не тільки покращити знання мови, але й відвідати найбільш відомі туристичні пам'ятки, дізнатися більше про польську культуру та історію, познайомитися з новими людьми – учасниками школи.

Перша зустріч, вступна промова координатора курсу Адама Бранька (*Adam Brańko*) та лекції протягом двох тижнів відбувалися в гуманітарному корпусі Університету Миколая Коперника. Після урочистого привітання проведено перше заняття на тему казок і порівняння версій різних популярних творів – зокрема Попелюшка (*Kopciuszek*) та Червона Шапочка (*Czerwony Kapturek*) у Польщі та інших країнах світу. Потім, зробивши спільне фото з усіма учасниками курсу, на занятті з фонетики цікаво розповідали і показували різницю вимови звуків у польській і, для прикладу, українській або чеській мові. Наступне заняття, яке полягало у виборі довільної теми та її обговоренні виключно польською задля розвитку мовлення та покращення орієнтації у польському мовному просторі, проводилося для кожної групи визначеним відповідальним викладачем. Загалом було п'ять груп (А, В, С, D, Е), учасників яких розподіляли згідно з рівнем володіння польською мовою.

Після обіду відбулося заняття з історії Польщі, а потім півторагодинна екскурсія містом для всіх учасників курсу. Під час прогулянки старою частиною Торуня (*Starówka*), показували й розповідали про визначні місця та пам'ятки, зокрема – уродженцю Торуня Миколаєві Копернику, на п'єдесталі якого є латинський напис, зроблений Александром фон Гумбольдтом: «*Nicolaus Copernicus Thorunensis, terrae motor, solis caelique stator*» («Миколай Коперник з Торуня, який зрушив землю, зупинив сонце і небо»).



Фото 1. Торунь. Старе місто

Учасники теж відвідали Торунську ратушу; фонтан зі скрипалем та жабами, що символізує легенду про скрипаля, який позбувся жаб шляхом гри на скрипці й таким чином вивів жаб із Торуня (*Pomnik Flisaka*); костел Успіння Пресвятої Діви Марії (*Kościół Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny*); будівлю слідчого ізолятора, яка знаходиться у

«чарівному трикутнику» з Університетом Миколая Коперника та костелом Успіння Пресвятої Діви Марії.



Фото 2. Торунь. «Магічний трикутник»

Другий день розпочався трьома заняття з викладачами, одне з яких – на музейну тематику. Отримавши карту завдань, учасники курсу відвідували Музей Подорожувальників імені Тонего Халіка (*Tony Halik*) та шукали відповіді на запитання з мапи. По обіді відбулося перше з двох протягом літнього курсу заняття з музики і літератури, в основному присвячене віршам – обговорювали поняття «білого вірша» та розглядали вірш «Біла пляма» («*Biała plama*», *Pamięci Brunona Jasińskiego*).

Третій день – групові заняття, зокрема з фонетика. Темою лекції з історії були українсько-польські відносини. Після обіду – заняття з музики та літератури, присвячене цього разу польському рокові, його ролі в історії протистоянь владі та започаткуванні молодіжних субкультур у Польщі.

Наприкінці цього дня відбувся «Вечір народів» (*Wieczór Narodów*), суть якого полягала в «обміні» мовами та звичаями. За п'ятьма столами збиралися п'ять груп з різними мовами: перший стіл – українці, другий – китайці, третій – естонці, четвертий – чехи, п'ятий – французи. Учасники, які спочатку не зайняли столи, підходили до того столу, мова якого їх цікавила і так українці навчали української мови, наприклад, італійця або шведа і т. д. Через 15–20 хвилин мови за столами змінювалися – замість попередніх учасників столи займали представники тих мовних груп, які не мали столу в першому раунді й тоді процес починався заново. Так можна було



невимушено дізнатися щось нове про мови і культури тих країн, які цікавили учасників. Приємним бонусом стала вечеря у вигляді декількох величезних піц, за поїданням яких учасники курсу продовжували спілкуватися і пізнавати один одного.

П'ятницю присвятили Бидгощі – найбільшому місту та другій «столиці» Куявсько-Поморського воєводства. Там учасники побували на площі старого ринку, де розташовується катедральний собор і ратуша; відвідали «Бидгощську Венецію» – квартал міста, збудований на річці Брда, символом якого є скульптура «Той, що перетинає річку»; монументальний скульптурний фонтан «Потоп». Закінчилася мандрівка смакуванням морозива.

Субота була відведена для відпочинку. Подією неділі став традиційний обід польської кухні, страви для якого готували польські господині: суп на м'ясному бульйоні (*rosol*), відбивні зі свинини (*kotlet schabowy*) та курятини до картоплі з кропом, компот.

З понеділка до п'ятниці надалі за визначеним розкладом працювали в групах: фонетика, театральні й танцювальні заняття, заняття з культури мови та мови професій; проведено гру з вивчення Торуня і навіть спробували квасити огірки!



Фото 4. Учасники групи А на практичному занятті

У Центрі сучасного мистецтва переглядали польські фільми – «*Exterminator*» та «*Najmro: Kocha, kradnie, szanuje*». Зустрічалися учасники й з менеджером курсу Адамом Браньком, а після зустрічі відвідали Музей торунського пряника (*Muzeum Toruńskiego Piernika*), де дізналися про етимологію слова «*piernik*» (пряник), скуштували смачних «катажинок» (*katarzynka*) та навіть власноручно зліпили й випекли декоративні пряники. У неділю побували в Гданську – прогулялися старою частиною міста та з'їздили на море, де приємно провели час. Також відвідали Музей бурштину (*Muzeum Bursztynu*), де змогли придбати красиві сувеніри.

Закінчився курс урочистим врученням сертифікатів про участь і пам'ятних магнітиків ручної роботи з торунською символікою. Організатори висловили сподівання на зустріч у майбутньому без війни й завершили промову словами «*Слава Україні!*». Завершився день спільним походом до цукерні.



Фото 3. Гданськ. На узбережжі Балтійського моря

**Підсумовуючи:** програма занять та активностей була дуже різноманітною та цікавою, випала нагода обмінятися досвідом та попрактикувати розмовну як польську, так і англійську мови завдяки учасникам з різних країн світу, була змога побачити новий край, культуру, історію і самих людей, дізнатися щось нове про них і навчити чогось нового їх. Сподіваємося на подальшу тісну співпрацю з Польщею і творення спільної позитивної історії.

## АВТОРИ

**Бойда Андрій** – випускник магістратури Факультету історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна). Сфера наукових інтересів – біографістика, освітні процеси в Україні XIX–XX ст.

**Боцвінок Анастасія** – магістрантка I курсу Факультету історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна). Сфера наукових зацікавлень – історія Руси і Руського королівства, середньовічна історія Болгарії, мітологія народів світу, історія релігії та Церкви.

**Воловodyк Оксана** – студентка IV курсу Факультету історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна). Вивчає історію ідей та ідеологій, еретичні рухи пізньої античності та середньовіччя, епоху наполеонівських війн, військову історію.

**Гебура Богдан** – магістрант II курсу Факультету історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна). Наукові інтереси – історія Галицької землі у складі Руського воєводства XV–XVIII ст.

**Гриник Тарас** – магістрант II курсу Факультету історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна). Сфера наукових інтересів – епоха Просвітництва, ідеологія лібералізму, історія США Нового часу.

**Гриник Юрій** – магістрант II курсу Факультету історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна). Сфера наукових інтересів – історія британського промислового перевороту, історія Англії Нового часу.

**Гриняк Вікторія** – студентка IV курсу Факультету історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна). Наукові інтереси – проблеми депортацій українського народу, етнографія, проблеми мемуаристики.

**Кас'яненко Маргарита** – випускниця бакалаврату Факультету історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна). Вивчає українсько-польські відносини першої третини XX ст., роль жіноцтва у Речі Посполитій XVI–XVIII ст., ідею «сарматизму».

**Овсянецький Андрій-Богдан** – магістрант II курсу Факультету історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна). Наукові інтереси – історія Станиславова та родини Потоцьких.

**Павленко Леонід** – випускник магістратури Факультету історії університету Марії Кюрі-Склодовської (Люблін, Польща). Сфера наукових зацікавлень – середньовічна Русь.

**Павуляк Світлана** – студентка IV курсу Факультету історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна). Наукові інтереси – народні пісні, фольклор, проблема ідентичності українців, етнофольк.

**Пилип Максим** – студент III курсу Факультету історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна). Вивчає історію занепаду Східної Римської імперії, її завоювання турками-османами в середині XV ст., а також обставини загибелі останнього ромейського імператора Константина XI Драгаша.

**Середюк Аліна** – студентка III курсу Факультету історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна). Сфера наукових зацікавлень – історія інквізиційних практик та судових процесів у справах чаклунства на руських теренах Корони Польської та Речі Посполитої у XIV–XVIII ст.

**Силка Єлизавета** – студентка III курсу Факультету історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна). Сфера наукових інтересів – історія СРСР, культура, історія повсякденності.

**Шелест Яна** – студентка II курсу Факультету філології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна). Досліджує історію туризму літописного Галича і Галицької землі.

**Шенітак Наталія** – студентка III курсу Факультету історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна). Вивчає історію рідного краю, досліджує соціально-економічний розвиток м. Калуш у XX – першій чверті XXI ст.

## ЗМІСТ

<b>ПЕРЕДНЄ СЛОВО</b>	<b>3</b>
<b>STUDIA MEDIAEVALIA</b>	
<i>Боцвінок Анастасія (Івано-Франківськ, Україна). Шлюбні зв'язки родин Тертер та Смілець на болгарському престолі в 1280–1323 рр.</i>	<b>4</b>
<i>Пилип Максим (Івано-Франківськ, Україна). Як (чи) насправді загинув імператор Константин XI Драгаш під час оборони Константинополя 29 травня 1453 р.?</i>	<b>12</b>
<b>РУСЬКЕ ВОЄВОДСТВО РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ</b>	
<i>Гебура Богдан (Івано-Франківськ, Україна). Передумови утворення системи урядів у Руському воєводстві</i>	<b>19</b>
<i>Середюк Аліна (Івано-Франківськ, Україна). Інквізиційна практика на руських землях Корони Польської та Речі Посполитої XIV–XVIII ст.</i>	<b>23</b>
<i>Овсянецький Андрій-Богдан (Івано-Франківськ, Україна). Фундаційна та фортифікаційна діяльність родини Потоцьких у місті Станиславові Руського воєводства Речі Посполитої</i>	<b>31</b>
<b>СТОРІНКИ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ ХХ СТОЛІТТЯ</b>	
<i>Бойда Андрій (Івано-Франківськ, Україна). Військово-політична діяльність Євгена Грицяка в ОУН (М) та лавах РСЧА (1942–1949 рр.)</i>	<b>39</b>
<i>Силка Єлизавета (Івано-Франківськ, Україна). Значення культури в повсякденні українських політичних в'язнів ГУЛАГу 1940–1960 рр.</i>	<b>49</b>
<i>Гриняк Вікторія (Івано-Франківськ, Україна). Депортації українського етнічного населення з території Лемківщини до УРСР</i>	<b>54</b>
<i>Шепітак Наталія (Івано-Франківськ, Україна). Промисловість міста Калуша у період післявоєнної відбудови (1944–1958 рр.)</i>	<b>60</b>
<b>СКРИЖАЛІ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ</b>	
<i>Гриник Юрій (Івано-Франківськ, Україна). Економічні та політичні чинники британського промислового перевороту</i>	<b>69</b>
<i>Гриник Тарас (Івано-Франківськ, Україна). Ліберальна ідеологія як основний чинник боротьби англійських колоній Північної Америки в період Американської революції</i>	<b>75</b>



<i>Воловодюк Оксана (Івано-Франківськ, Україна). Трансформація концепції нації у польській політичній думці наприкінці XVIII – на початку XIX ст.</i>	82
<b>КРАЄЗНАВСТВО, ЕТНОГРАФІЯ, ТУРИЗМ</b>	
<i>Павуляк Світлана (Івано-Франківськ, Україна). Народні пісні календарно-обрядового циклу на Опіллі</i>	90
<i>Шелест Яна (Івано-Франківськ, Україна). Туристично-краєзнавча характеристика екскурсійних об'єктів Крилоса</i>	97
<b>ХРОНІКА</b>	
<i>Кас'яненко Маргарита (Івано-Франківськ, Україна). Звіт з XIX-ї Східної Зимової школи Студій Східної Європи Варшавського університету (28.02–14.03.2023)</i>	107
<i>Боцвінок Анастасія, Кас'яненко Маргарита (Івано-Франківськ, Україна). Літня школа «Нові міждисциплінарні методи в археологічній практиці» (28.05–03.06.2023, Познань, Польща). Summer School «New Multidisciplinary Methods in Archaeological Practice» (28.05–03.06.2023, Poznań, Poland)</i>	109
<i>Павленко Леонід (Люблін, Польща). Міжнародна Літня школа «Актуальні підходи й сучасні технології в історіографії та джерелознавстві історії та культурної спадщини Латвії» (25 червня – 4 липня 2023 р.). International Summer School «Current Approaches and Modern Technologies in the Historiography and Source Research of Latvian History and Cultural Heritage» (June 25 – July 4, 2023)</i>	111
<i>Шелест Яна (Івано-Франківськ, Україна). Літній Коперниканський курс польської мови і культури (18–31 липня 2023 р., Торунь, Польща). Letni Kopernikański Kurs Języka i Kultury Polskiej (18–31 lipca 2023 r., Toruń, Polska)</i>	114
<b>АВТОРИ</b>	118
<b>ЗМІСТ</b>	120

## ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЛИСТ

Факультет історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (місто Івано-Франківськ) приймає статті до 16-го випуску наукового журналу «*Студентські історичні зошити*», проблематика якого охоплюватиме актуальні питання історії та етнології.

**Наукові статті** повинні мати такі необхідні елементи:

1. загальна постановка проблеми, її зв'язок з важливими науковими й практичними завданнями;
2. аналіз найновіших досліджень і публікацій, на які опирається автор;
3. формулювання мети статті (постановка завдань);
4. виокремлення найважливіших не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячена стаття;
5. виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
6. висновки з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в окресленому напрямі.

Матеріали потрібно надіслати до **31 травня 2024 р.** за адресами: [myrkomyrko79@gmail.com](mailto:myrkomyrko79@gmail.com) (головний редактор – **Мирослав Волощук**) та [ostap.kardash@gmail.com](mailto:ostap.kardash@gmail.com) (фахівець Центру медієвістичних студій, відповідальний секретар – **Остап Кардаш**) з одним видрукованим примірником статті (міжрядковий інтервал – 1,5; поля: ліве – 30 мм, верхнє, нижнє та праве – 20 мм, шрифт Times New Roman, кегль 12) обсягом 8–10 сторінок. Мова публікації – українська. Поклики слід здійснювати в автоматичному режимі за порядком їхньої появи, згідно з вимогами «*Студентських історичних зошитів*».

Статті для публікації потрібно подавати з анотаціями (по 5–7 речень кожна) та ключовими словами українською і англійською мовами. Також необхідно вказати УДК статті.

До матеріалів просимо додати авторську довідку (прізвище, ім'я, по батькові, місце та рік навчання, сфера наукових інтересів) та рекомендацію наукового керівника.

Матеріали публікації можна також надсилати **за адресою:**

*Центр медієвістичних студій*

*Факультет історії, політології і міжнародних відносин*

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника*

*вул. Шевченка, 57*

*м. Івано-Франківськ*

*Україна, 76025*

*Контактні телефони: +30506651069, +30981204650*

**З повагою**  
**редакційна рада**

Наукове видання

**Студентські історичні зошити  
2023. Вип. 15.**

*Збірник студентських наукових праць*

Літературне редагування  
і верстка  
Обкладинка

*М. М. Волощук, Г. Ю. Пославська  
О. Н. Кардаш*